

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ
ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
І ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ**

МОНОГРАФІЯ

Ужгород
Поліграфцентр «Ліра»
2021

Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М.

Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту: монографія / М. Палінчак, Ю. Остапець, М. Лешанич. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2021. – 240 с.

У монографії проаналізовано особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. Розроблено методологічний інструментарій для дослідження процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України.

Розроблено індекс інституціалізації політичних партій, і на його основі розраховано рівень інституціалізації українських політичних партій. Запропоновано періодизацію процесу правової інституціалізації українських політичних партій. На основі аналізу процесу інституціалізації партійної системи України упродовж 1991 – 2019 рр. встановлено головні чинники, які його обумовлювали на різних етапах розвитку.

Охарактеризовано конфігурацію партійної системи України та тенденції її розвитку на сучасному етапі.

Рецензенти:

Романюк Анатолій Семенович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Ключкович Анатолій Юрійович, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Рекомендовано до друку Вченою радою Ужгородського національного університету (протокол № 5 від 25 травня 2021 р.

© Палінчак М., Остапець Ю.,
Лешанич М., 2021

ISBN 978-617-596-328-9

© Поліграфцентр “Ліра”, 2021

ЗМІСТ

Передмова	5
РОЗДІЛ 1. Стан наукового опрацювання проблеми інституціалізації політичних партій і партійних систем та джерельна база дослідження	11
Висновки до Розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження процесів інституціалізації політичних партій та партійних систем у політичній науці	29
2.1. Категоріальний апарат дослідження інституціалізації політичних партій і партійних систем	29
2.2. Історична інституціалізація політичних партій та характеристика їх сучасних організаційних моделей	48
2.3. Чинники впливу на процес інституціалізації політичних партій і партійних систем в умовах демократичного транзиту	57
2.4. Емпіричні методи дослідження інституціалізації політичних партій і партійних систем	73
Висновки до Розділу 2	79
РОЗДІЛ 3. Правова та політична інституціалізація політичних партій в Україні	81
3.1. Правова інституціалізація політичних партій: характеристика вітчизняного досвіду у європейському контексті	81
3.2. Політична інституціалізація політичних партій	98
3.3. Партійна ідентифікація громадян України та сприйняття ними політичних партій як індикатор їх інституціалізації	126

3.4. Модель індексу інституціалізації політичних партій	138
Висновки до Розділу 3	148
РОЗДІЛ 4. Інституціалізація партійної системи України	150
4.1. Особливості початкового етапу інституціалізації партійної системи України (1991–2004 рр.)	150
4.2. Суперечливість процесу інституціалізації української партійної системи упродовж 2004–2014 рр.	162
4.3. Зміна акторного складу партійної системи та перспективи її інституціалізації у контексті електоральних циклів 2014–2019 рр.	174
Висновки до Розділу 4	197
Висновки	199
Список використаних джерел	209

ПЕРЕДМОВА

Політичні партії і партійні системи відіграють важливу роль для функціонування демократій. У країнах, де створено стабільну партійну систему, яка здатна ефективно виконувати роль ядра, стрижня всієї політичної системи, вона виступає не тільки як один із найважливіших елементів стабільного еволюційного розвитку, а й як важливий механізм попередження і вирішення виникаючих конфліктів і протиріч у суспільстві. Позитивне значення партій і партійних систем пов'язано, перш за все, з тим, що вони функціонують як сполучна ланка між громадянським суспільством і державою. Партійна система є інститутом політичного опосередкування, що репрезентує комплекс суспільних інтересів на державному рівні.

Слід зазначити, що в сучасній політичній науці склалося неоднозначне відношення до інституту політичних партій. Визнаючи той факт, що демократія може бути лише партійною, науковці не завжди однозначно оцінюють значення партій для її функціонування. Загальносвітовий тренд знайшов своє відображення і в українській політичній науці, тому партії часто називають «субститутами», «агентами дедемократизації», «політичними проектами», а партійну систему такою, яка деінституціалізована.

Характеризуючи амбівалентне відношення до політичних партій вітчизняних фахівців, слід зазначити, що те, якими партії є, залежить від суспільства, в якому вони функціонують. Вони є «похідними» від чинників, котрі обумовлюють їх функціонування і розвиток. На нашу думку, політичні партії залишаться провідним інститутом політичної системи суспільства, а їх значимість залежатиме від умов, які будуть створені для їх функціонування.

У першу чергу йдеться про нормативно-правову основу, яка може або підсилувати, або нівелювати їхнє значення для розвитку сучасних демократій.

Оскільки партії є одним із провідних інститутів політичної системи, відповідно їх дослідження залишається провідним напрямком сучасної вітчизняної політичної науки. Однак дослідницька робота науковців спрямована в основному на аналіз участі партій у виборчих процесах, їх типологізації, вивчення ідеологічної артикуляції політичних партій, тенденцій їх розвитку в сучасних суспільствах тощо. У той же час проблематика інституціоналізації політичних партій і партійних систем залишається поза увагою дослідників. І перш за все тому, що процес інституціоналізації політичних партій і партійних систем є індивідуально-особливим для кожної окремо взятої країни, а відтак обумовлений специфічними національними чинниками і потребує специфічної методології. І, по-друге, у політичній науці відсутні чіткі критерії інституціоналізації вказаних процесів.

Отже, актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю вивчення процесу формування української партійної системи і її інституційного оформлення. Констатація рівня інституціоналізації партійної системи дозволяє зробити висновки про особливості її функціонування, тенденції та перспективи розвитку. Інституціоналізація партійної системи важлива для процесу демократичної консолідації, оскільки слабоінституціоналізовані партійні системи є вразливими для популізму, що дозволяє позапартійним/антипартійним політикам легітимним чином здобувати владу у власних інтересах. Недоінституціоналізованість партійної системи вигідна тим партіям, які не зацікавлені у відкритій демократичній конкуренції.

Актуальність теми дослідження детермінована чинниками як теоретичного, так і прикладного характеру. Перш ніж говорити про інституціоналізацію партійної системи в будь-якій країні, необхідно визначити дане поняття та окреслити методологію, яка допоможе охарактеризувати особливості цього процесу, дасть змогу оці-

нити стан партійної системи, діагностувати проблеми її функціонування та вкаже на шляхи їх вирішення.

Як правило, термін «інституціалізація» використовують без додаткових пояснень, як такий, що зрозумілий для всіх, у силу чого зберігається невизначеність щодо реального змісту інституціалізації політичних партій і партійних систем. Тому актуальним завданням є визначення даних термінів. Його вирішення ускладнюється тим, що терміни «інституціалізація політичних партій» і «інституціалізація партійної системи» часто вживаються як синоніми, хоча насправді між ними є суттєва різниця. Інституціалізація партійної системи – процес більш складний, довготривалий, який базується на інституціалізації політичних партій і міжпартійній конкуренції, коли політичні партії зміцнюються і вкорінюються в суспільстві, підвищується їх значимість і стійкість.

Актуалізується дослідницька проблематика і необхідністю розробки емпіричних методів вивчення інституціалізації партійної системи та виокремлення критеріїв і детермінант даного процесу.

У монографії проаналізовано особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. Розроблено методологічний інструментарій для дослідження процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України. Така модель включає: методологію аналізу партійних систем в умовах демократичного транзиту; концепт впливу гібридних політичних режимів на політичні партії і партійні системи; методологію вивчення інституціалізації партій і партійних систем; розробку емпіричних індексів інституціалізації політичних партій і партійних систем.

Охарактеризовано процес історичної інституціалізації політичних партій. Виокремлено основні етапи цього процесу: кадрові партії – масові партії – всеохоплюючі / картельні партії – партії «нової політики» / партії постматеріальних цінностей / мережеві партії. Виокремлено і охарактеризовано основні ідеологічні й інституційно-організаційні особливості партій «нової політики»:

а) прямі зв'язки з виборцями; б) відсутність членства; в) мережеві канали комунікації; г) високий рівень персоніфікації політики. Зазначено, що такі характеристики партій «нової політики» потребують корегування методологічного інструментарію дослідження їх інституціалізації.

Розроблено індекс інституціалізації політичних партій, який складається з таких індикаторів: віку політичної партії; електоральних результатів на парламентських, президентських і місцевих виборах; рівня територіального покриття; рівня націоналізації політичної партії; способу утворення політичної партії, наявності/відсутності державного фінансування політичних партій, інформаційних можливостей партій, рівня деперсоналізації партій. Усі значення індикаторів переведені в числові показники, що дозволяє робити розрахунок індексу інституціалізації політичних партій для українського кейсу виключно в рамках окремих електоральних циклів. Зробити розрахунок для більшого часового проміжку не дозволяють об'єктивні умови – високий рівень електоральної волатильності та зміна акторної структури партійної системи.

Запропоновано періодизацію процесу правової інституціалізації українських політичних партій: 1 етап: 1991–1996 рр. (28 червня 1996 р. прийняття Конституції України); 2 етап: 1996–2001/2002 рр. (квітень 2001 р. прийняття закону «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 р. відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); 3 етап: 2002–2015 рр. (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура партійної системи, а в 2015 р. приймається закон про державне фінансування партій); 4 етап: починаючи з 2015 р.

На основі аналізу процесу інституціалізації партійної системи України упродовж 1991–2019 рр. встановлено головні чинники, які його обумовлювали на різних етапах розвитку. Початковий етап інституціалізації (1991–2004 рр.) характеризувався несприятливими умовами для функціонування політичних партій і партійної системи, а визначальний вплив на її розвиток мали уста-

новчі вибори, які окреслили контури майбутньої електоральної та міжпартійної конкуренції. Суперечливість процесу інституціалізації української партійної системи упродовж 2004–2014 рр. обумовлена тим, що у 2004–2010 рр. відбулися події, які мали позитивний вплив на інституціалізацію партійної системи (помаранчева революція, конституційна реформа, введення пропорційної виборчої системи), і, навпаки, з 2010 р. внаслідок повернення до президентсько-парламентської форми правління і змішаної виборчої системи відбувся процес її деінституціалізації. Розвиток партійної системи, починаючи з 2014 р., характеризувався високим рівнем волатильності та кардинальною зміною акторного складу партійної системи, що є ознакою низького рівня її інституціалізації.

Подальшого розвитку у дослідженні набули теоретико-методологічні аспекти співвідношення понять «інституціалізація політичних партій» та «інституціалізація партійних систем». Показано, що ці поняття є нетотожними і критерії їх визначення також є різними. Зазначено, що перший процес створює підґрунтя для другого, але для інституціалізації партійних систем обов'язково має бути наявною стабільна комунікація між партіями (міжпартійна взаємодія). Доведено, що для успішної інституціалізації партій і партійної системи повинна бути стабільною нормативно-правова основа їх функціонування.

Констатовано, що президентські і парламентські вибори 2019 р. внесли суттєві зміни у конфігурацію та акторний склад партійної системи України. За результатами виборів ПП «Слуга народу» показала абсолютний рекорд за всю історію парламентських виборів, набравши 43,16 % голосів виборців (124 мандати) та провівши у мажоритарних округах 130 народних депутатів. Уряд був сформований на основі монобільшості ПП «Слуга народу» на позапартійній основі, що є констатацією «перервності» процесу інституціалізації вітчизняної партійної системи.

Нові політичні партії, які досягли успіхів на парламентських виборах 2019 р., були утворені напередодні шляхом ребрендингу

(ПП «Слуга народу», ПП «Голос»), або розколу відомих партійних структур (ПП «Опозиційна платформа – За життя»), а відтак не мали розгалуженої організаційної структури в регіонах. «Мережева» інституціоналізація таких партій показник низького рівня інституціоналізації партійної систем в цілому.

СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз політичних партій і партійних систем є одним із провідних і найбільш поширених напрямків дослідження в політичній науці. Обумовлено це тим, що політичні партії безпосередньо пов'язані з механізмом реалізації владних відносин і виконують низку важливих суспільних функцій (електоральна, владна, представницька, інтеграційна / консолідаційна та інші). Як з'ясували італійський та швейцарський науковці Д. Карамані та С. Хуг, у період із 1945 р. і до кінця 1990 рр. лише дослідженню партій і партійних систем країн Західної Європи, відзначає у своєму дисертаційному дослідженні Г. Шипунов, було присвячено близько 11500 статей, монографій та колективних праць [255, с. 46].

Дослідницька робота науковців спрямована в основному на аналіз участі партій у виборчих процесах, їх типологізації, ідеологічній артикуляції, тенденцій їх розвитку в сучасних суспільствах тощо. В той же час проблематика інституціалізації політичних партій і партійних систем залишається поза увагою дослідників. І перш за все тому, що процес інституціалізації політичних партій і партійних систем є індивідуальним для кожної окремо взятої країни, а відтак обумовлений специфічними національними чинниками. І, по-друге, у політичній науці відсутні чіткі критерії інституціалізації вказаних процесів.

Опрацювання джерельної бази дослідження пов'язано з його логікою, предметом та основними завданнями. По-перше, це праці, в яких досліджуються політичні партії як політичний інститут, особливості їхнього розвитку в нинішніх умовах. По-друге, праці, увага авторів яких сфокусована на характеристиці розвитку партійних систем та аналізі чинників, які його обумовлюють. По-третє, наукові розвідки, у яких безпосередньо вивчається процес інституціалізації політичних партій і партійних систем, обумовлюються критеріями даних процесів. По-четверте, праці науковців, у яких апробуються емпіричні методики дослідження процесів розвитку та функціонування політичних партій та партійних систем.

Слід зазначити, що в сучасній політичній науці склалося неоднозначне відношення до інституту політичних партій. Визнаючи той факт, що демократія може бути лише партійною, науковці не завжди однозначно оцінюють значення партій для її функціонування. Загальносвітовий тренд знайшов своє відображення і в українській політичній науці. Так, Ю. Шведа [254], А. Колодій [93] скептично відносяться до інституту українських партій, називаючи їх «партійними проектами», які створюються під вибори, Г. Зеленько [72] та Ю. Мацієвський [130] називають їх «субститутами», М. Кармазіна [78] – «агентами дедемократизації». Але це не завадило тому, що, наприклад, практично весь науковий доробок Ю. Шведа присвячений саме аналізу політичних партій і партійних систем.

Характеризуючи амбівалентне відношення до політичних партій вітчизняних фахівців, слід зазначити, що те, якими вони є, залежить від суспільства в якому вони функціонують. Вони є «похідними» від чинників, котрі обумовлюють їх функціонування і розвиток. Відтак, на нашу думку, політичні партії залишаться провідним інститутом політичної системи суспільства, а їх значимість буде залежати від умов, які будуть створені / не створені для їх функціонування та еволюції. У першу чергу йдеться про нормативно-правову основу, яка може або підсилювати, або нівелювати їхнє значення для розвитку сучасних демократій.

Досліджуючи інституціалізацію політичних партій в умовах демократичного транзиту, ми спираємося на праці відомих вчених, які заклали підґрунт для вивчення політичних партій і партійних систем: М. Вебера [26], М. Дюверже [47], К. Джанду [45], Дж. Лапаломбара [290], А. Лейпхарта [287; 288], Дж. Сарторі [200; 311]. У їхніх працях охарактеризований інститут політичних партій, сутність партійних систем, розроблені перші типології політичних партій і партійних систем. Розглядаючи історичну інституціалізацію політичних партій, ми послуговувалися науковими розвідками С. Волінець [310], Р. Гантера [34], К. Деттербека [44], Р. Каца [81; 280], О. Кіркхаймера [283], П. Мейра [81] в яких вони вивчають нові форми партійних організацій після виходу з кризи, якої зазнали класичні масові партії: «картельні партії», «партії професіоналів», «медіа-партії», «народні партії», «електоральні партії», «офісні партії», «мережеві партії» тощо.

Але слід зазначити, що партії і партійні системи у нових демократіях розвиваються за іншим сценарієм, що обов'язково потрібно враховувати у ході дослідження. Так, Ф. Шміттер в роботі «Роздуми про громадянське суспільство і консолідацію демократії» підкреслює: «В розвинутих західних демократіях природа і роль партій зазнали за минулий час істотних змін, і було б анахронізмом думати, що партіям нинішніх неodemократій належить повторити всі стадії розвитку своїх попередниць, виконуючи при цьому всі їхні функції» [262, с. 23].

Вказаній проблематиці присвячено декілька тематичних випусків російського журналу «Політична наука»: «Політичні партії і партійні системи в сучасному світі» (№1, 2006 р.) [172], «Політичні партії, демократія і якість державного управління» (№4, 2010 р.) [173], «Партії у змагальних і незмагальних політичних системах» (№ 1, 2015 р.) [174], «Вибори та електоральні дослідження» (№ 1, 2019 р.) [175]. У вказаних журналах досліджуються нові організаційні форми політичних партій у постіндустріальних суспільствах, їх організаційна та функціональна трансформація.

Сучасні тенденції та перспективи розвитку політичних партій і партійних систем у роботі розглянуті на основі праць науковців: Г. Ванштейна [15; 16; 17], Х. Маргітс [297], К. Мудде [302], Б. Макаренка [119], Л. Сморгунова [208; 209], Е. Соловійова [211], К. Холодковського [241], В. Швейцера [250] та інших.

Л. Сморгунов у статті «Мережеві політичні партії» характеризує концепт віртуальних / кіберпартій, акцентуючи на тому, що їх поява пов'язана з перенесенням реальної роботи політичними партіями у мережу Інтернет [209]. Б. Макаренко у науковій розвідці «Сучасні партійні системи: сценарії еволюції і тенденції розвитку» досліджує особливості сучасного функціонування політичних партій і партійних систем у країнах Латинської Америки, Західної Європи, Східної Європи, постсоціалістичних країн [119].

К. Холодковський у статті «Перебудова західноєвропейської партійної системи» [241], Г. Ванштейн у дослідженні «Трансформація західноєвропейського політичного ландшафту та інституціоналізація антисистемної політики» [15] вказують на сучасні тенденції у розвитку партійних систем країн Західної Європи: криза центристських партій і електоральний успіх правих популістських партій за результатами останніх парламентських електоральних циклів, послаблення ідеологічної ідентифікації виборців, розмитість організаційних структур політичних партій.

Е. Соловійов у статті «Еволюція партійних систем: нова точка біфуркації?» виокремлює новий соціополітичний поділ, який, на його думку, у сучасних умовах має домінуючий вплив на структурування партійних систем. Таким він вважає конфлікт між прихильниками традиційних цінностей і національних держав, з одного боку, та глобалізованими елітами, з іншого [211].

Оскільки ми розглядаємо процес інституціоналізації українських партій у контексті демократичного транзиту, відповідно нами задіяна методологія вивчення політичних партій у перехідних суспільствах, яка відображена у працях: В. Гельмана [35], Г. Голосова [39], Г. Кітшеля [282], А. Кинєва [96], Г. Міхалевої [136], В. Меркель [300]. Ми використовуємо трифазну модель переходу до демократії

(К. Шміттер, Г. О'Донелл [145], Д. Растоу [183]) і констатуємо, що політичні партії на кожному з етапів мають свою особливу специфіку. Завершується демократичний перехід консолідацією демократії, а відтак і консолідацією партійної системи. Консолідацію партійної системи дослідники (Г. Голосов [38], Г. Зеленько [70], А. Кинєв [96], В. Лебедюк [99], Ю. Остапєць [153], А.Щербак [263]) пов'язують зі зменшенням її фрагментації (вимірюється індексом ефективного числа партій), низьким рівнем волатильності (вимірюється індексом Педерсена), наявністю загальнонаціональної організаційної структури (вимірюється індексами територіального покриття та націоналізації політичних партій і партійних систем). А консолідація партійної системи, на нашу думку, обов'язково співвідноситься з високим рівнем її інституціалізації. Тому вказані індекси будуть нами використані для індикації рівня інституціалізації партійної системи.

Характеризуючи особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України, слід звернути увагу на дослідження чинників, які їх обумовлюють. Оскільки розвиток партійних систем відбувається в умовах соціокультурного та інституційного середовища, то як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники (В. Лебедюк [98], Г. Міхалева [136], В. Меркель [300], А. Романюк [191; 193], Ю. Шведа [253; 254], М. Шелемба [259], Н. Шестак [260] та інші) виокремлюють соціокультурні та інституційні чинники впливу.

У випадку української партійної системи ми розглядаємо вплив таких основних соціокультурних чинників: особливостей демократичного транзиту, політичного режиму, соціокультурної диференціації України та інші. Їхній вплив на розвиток партійної системи проаналізований у працях А. Ганжи [30; 31], А. Гилєва [37], Г. Зеленько [72], А. Кинєва [96], Ю. Мацієвського [128], С. Козлова [87], А. Романюка [191; 193], О. Фісуна [234; 235], Ю. Якименка [224] та інших.

До інституційних чинників ми відносимо – вплив виборчої системи, форми правління та нормативно-правової основи функціонування політичних партій. Вплив інституційних чинників на еволюцію партійних систем досліджено у працях В. Бунь [14],

В. Гельмана [35], Л. Гонюкової [41], Г. Голосова [39; 40], Х. Лінца [289], А. Любарєва [118], С. Мейнверінга [129; 292; 293], П. Молочко [139; 140], А. Мелешевича [131; 132], Б. Райківського [181], А. Романюка [191; 193], Л. Сморгунова [207], Д. Табачника [219], Р. Таагапери [218] та інших.

Крім того, нами виокремлені процедурні чинники впливу на інституціоналізацію політичних партій і партійних систем. До таких ми відносимо: участь у виборах, рівень довіри до партій, наявність/відсутність організаційних структур тощо.

Важливими для нашого дослідження є характеристика процесу політичної інституціоналізації політичних партій в Україні, їх участі у виборчих процесах (президентські, парламентські та місцеві вибори), дослідження формату партійної системи України на різних етапах розвитку, конструювання узагальненого індексу інституціоналізації політичних партій.

Аналізуючи вищевказану проблематику, слід зупинитися на характеристиці узагальнюючих монографій та дисертаційних дослідженнях, які комплексно вивчають українську партійну систему або партійні системи інших країн, і які є дотичним до предмету нашого дослідження. Перш за все йдеться про монографії Л. Гонюкової «Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз» [41], М. Кармазіної «Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр.» [77], Ю. Остапця, Н. Шестак, І. Дудінської «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» [153], «Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті» (за редакцією Ю. Якименка) [224].

У монографії Л. Гонюкової аналізуються концептуальні засади функціонування політичних партій як інституту державної політики та управління; висвітлюється роль впливу середовища на перетворення політичних партій у державний інститут. Авторка досліджує вплив політичних партій на суспільні трансформації та їхню організаційну структуру. Окремими розділами висвітлено участь партій у виборчих процесах (Розділ 4. «Політичні партії і виборчий

процес») та в діяльності законодавчих та виконавчих органів влади (Розділ 5. «Участь політичних партій у діяльності законодавчого і виконавчого органів державної влади») [41].

Колективна монографія «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» присвячена вивченню української партійної системи у контексті суспільно-політичних трансформацій. У монографії показано етапи розвитку партійної системи України, висвітлено чинники впливу на її конфігурацію, охарактеризовано участь політичних партій у парламентських виборах 1994–2014 рр., зроблено висновки щодо перспектив її розвитку [153].

На особливу увагу заслуговує монографічне дослідження М. Кармазіної «Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр.», яка висвітлила особливості і тенденції партійних змін за результатами Революції Гідності. Зокрема, характеризуються механізми їх створення в умовах сьогодення; висвітлюється процес багатозразових перейменувань; досліджується специфіка функціонування політичних сил поза межами правового поля. Окрему увагу приділено аналізу феномену «власних/привласнених», «іменних», регіональних та ін. партій, фінансово-майновому їх стану та особливостям структури [77].

Комплексним і глибоким є дослідження партійної системи України Ю. Якименка. У ньому автор особливу увагу приділяє дослідженню етапів розвитку партійної системи України та чинникам, які впливають на цей процес. До основних чинників впливу він відносить: чинники інституційного характеру (законодавство про політичні партії, форму правління та виборчу систему) та чинники соціального характеру (суспільно-політичні поділи, вплив фінансово-промислових груп, зовнішньополітичні умови, регіональні особливості тощо) [224].

Характеризуючи джерельну базу дослідження, зупинимося на аналізі матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» пам'яті Юрія Шведа (відбулося чотири такі конференції), які присвячені

виключно партійно-електоральній проблематиці. Значна увага в матеріалах конференцій приділена таким напрямкам дослідження політичних партій в Україні: а) методологічні засади дослідження політичних партій і партійних систем (індикатори регіональних партій, вплив виборчої системи на партійну, класифікація партійних систем та інше); б) участь політичних партій у виборах до ВР України; в) вивчення суспільних настроїв та орієнтацій громадян України у регіональному розрізі; в) націоналізація / регіоналізація партійної системи України; г) вплив політичних партій на місцеву політику та їх участь у місцевих виборах; д) регіональні особливості розвитку та функціонування партійних структур на прикладі Львівської, Чернівецької, Закарпатської, Волинської, Рівненської, Донецької областей. Слід відзначити значну кількість досліджень у вказаних матеріалах, які стосуються вивчення інституціалізації регіональних партійних структур із застосуванням однакової емпіричної методики [176; 177; 178].

Серед монографій, предмет дослідження яких є дещо інший, але які були використані для розробки методології нашого дослідження, слід виокремити такі: А. Кинєв, А. Любарєв «Партії і вибори у сучасній Росії: еволюція і деволуція» [96], Г. Міхалевої «Російські партії в контексті трансформації» [136], Ю. Остапця, Є. Гайданки, А. Ключковича, Н. Марадик «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [153], А. Романюка «Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи» [191], А. Романюка, В. Литвина «Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз» [193].

У монографії «Партії і вибори в сучасній Росії: еволюція і деволуція» охарактеризоване партійне будівництво в Росії, але при цьому значна увага приділена методології дослідження політичних партій і партійних систем: визначене поняття «політична партія», зроблена характеристика процесу інституціалізації політичних партій, показано вплив виборчих систем, форм правління на партійні системи, проаналізована регламентація фінансової діяльності партій та інше [96].

Значна частина монографії Г. Міхалевої також присвячена методологічним аспектам вивчення політичних партій і партійних систем. Акцент зроблено на природі політичних партій і механізмах їх утворення, становленню партійних систем у контексті посткомуністичних трансформацій, впливу інституційних чинників на партійний дизайн [136].

У монографіях львівських дослідників характеризуються партійні системи країн Західної та Центрально-Східної Європи у такому розрізі: історико-політичні та соціально-економічні чинники формування партійних систем; вплив соціально-політичних поділів і форми правління на конфігурацію партійних систем; особливості виборів і виборчих систем; особливості партій і партійних систем. Розвиток партійних систем подано у порівняльному форматі з застосуванням низки індексів (ефективного числа партій, агрегації, волатильності, диспропорційності) [191; 193].

У монографії ужгородських дослідників Ю. Остапця, Є. Гайданки, А. Ключковича, Н. Марадик аналізується процес еволюції партійних систем країн Вишеградської четвірки. Подано методологічні засади аналізу розвитку партійних систем у перехідних суспільствах та емпіричні методи дослідження політичних партій і партійних систем. Описано трансформацію системи владних відносин. Зроблено висновки щодо можливості використання зарубіжного досвіду для розбудови вітчизняної партійної системи [153].

Серед дисертаційних робіт, у яких досліджується і проблематика інституціалізації політичних партій і партійних систем хочеться відзначити роботи Авксентьева А. [1], Манайло-Приходько Р. [125], Рудень Д. [198], Шипунова Г. [255], Шелемби М. [259]. Насамперед, ми брали до уваги дисертаційні роботи, які захищені в останні роки, оскільки у них є характеристика сучасних особливостей функціонування партійної системи України у різних аспектах.

У роботі Авксентьева А. «Сучасна теорія голосування в контексті українських електоральних трансформацій» здійснено комплексне політологічне дослідження проблеми голосування: зокре-

ма, факторів впливу на стратегії та мотивації учасників, процедурної детермінації результатів, особливостей трансформацій утвореного внаслідок масового голосування електорального простору. Розкрито основні підходи до проблематики голосування та запропоновано власну теоретико-методологічну модель електорально-просторового аналізу для дослідження українських електоральних трансформацій [1].

Дисертаційна робота Манайло-Приходько Р. «Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України» присвячена аналізу особливостей регіонального структурування партійної системи України. Сформульовано методологічний інструментарій для вивчення регіонального розвитку і функціонування партійної системи України. Виокремлено та охарактеризовано основні періоди еволюції партійної системи України. Висвітлено особливості процесу націоналізації партійної системи та виокремлено причини виникнення регіональних політичних партій. Окреслено конфігурацію партійної структури України на регіональному рівні [125].

У своєму дисертаційному дослідженні «Особливості процесу націоналізації партійної системи України: теоретичний та емпіричний виміри» Шелемба М. вивчає особливості процесу націоналізації партійної системи України, виокремлює та характеризує чинники впливу на процес націоналізації партійної системи та політичних партій. Заслугує на увагу апробація емпіричної методики, яку використала дослідниця у своїй роботі. Низка індексів може бути використана і як індикатори процесу інституціалізації партійної системи [259].

Г. Шипунов у докторській дисертації «Принципи концептуалізації ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій» аналізує ідейно-інституційний розвиток лівої ідеології, але деякі параграфи цієї роботи використані нами для вивчення інституціалізації партійних систем [255].

Охарактеризувавши джерельну базу, яка використана для вивчення процесів, які впливають на процес інституціалізації полі-

тичних партій і партійних систем, ми переходимо до характеристики самого концепту інституціалізації політичних партій і партійних систем у політичній науці.

Партійну систему розглядатимемо з точки зору як системного, так і інституційного підходів, тобто як систему і як інститут. Системний підхід в соціальних науках пов'язаний з іменем Т. Парсонса, а в науці політичній – з іменем Д. Істона. У концепції Д. Істона партійна система займає місце на «вході» політичної системи. «Вхід» – будь-яка подія, яка по відношенню до політичної системи є зовнішньою, але має на неї вплив або здатна змінити її. «Вихід» – відповідна реакція на взаємодію з навколишнім середовищем. Зворотний зв'язок між «входом» і «виходом» здійснюється через громадянське суспільство. Із точки зору системного підходу партійна система повинна виконувати певні, притаманні лише їй функції. Позитив даного підходу в тому, що він розглядає явища і процеси як єдине ціле [76].

Концепція інституціалізації пов'язана, насамперед, з іменем С. Гантінгтона, який у праці «Політичний порядок у суспільствах, що демократизуються» (1968) визначив інституціалізацію як «процес, завдяки якому організації і процедури набувають цінності та стійкості» [5, р.12].

Окремо слід виділити авторів, праці яких присвячені загальним питанням інституціалізації, визначенню сутності понять «інституціалізація» та «політична інституціалізація». Слід відразу сказати про незначну кількість праць із даної проблематики у вітчизняній політичній науці. При чому більшість із них присвячені питанням саме правової інституціалізації партій.

Розробку категорії «інституціалізація» та критеріїв цього процесу ми знаходимо в основному, в зарубіжній літературі. Серед зарубіжних авторів необхідно виділити таких, як Ф. Селзник [313], А. Панебьянко [303], К. Джанда [285], В. Рендолл [307], Л. Сванд [307], С. Мейнверінг [294], М. Торкел [295], С. Гантінгтон [240], М. Баседо [268], А. Стро [268], Р. Розе [309], Т. Макі [308] та інші.

За визначенням К. Джанди, інституціоналізація партій – це ступінь, з яким партія матеріалізується в щось конкретне в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимих моделей поведінки [285, С.43]. Панебьянко А. під інституціалізацією розуміє «процес, за допомогою якого організація втрачає свою інструментальну роль і стає самоцінною» [303, р. 84].

Концепт інституціалізації партійних систем одні з перших запропонували С. Мейнверінг і Т. Скаллі. У 1995 р. вони зробили визначення інституціалізації партійних систем, яке донині широко застосовується дослідниками транзитних і посттранзитних суспільств: інституціалізація – це «процес, завдяки якому практика або організація стають добре утвердженими і широко відомими, якщо не універсально прийнятними. Актори розвивають очікування, орієнтації та поведінку, засновану на припущенні, що ця практика переважатиме в передбачуваному майбутньому» [294, р. 8–10]. Наслідком інституціалізації є чіткі та стійкі очікування одних політичних акторів щодо поведінки інших.

Характеризуючи процес інституціалізації політичних партій, пише А. Колодій, необхідно уникати таких помилок. По-перше, не можна ототожнювати інституціалізацію з близьким, але не ідентичним поняттям стабілізації. По-друге, інституціалізацію не можна розуміти як формалізацію партій, їх офіційне визнання шляхом реєстрації та легалізації. Необхідно брати до уваги формальну та неформальну інституціалізацію, їх можливе збігання, або, навпаки, різновекторність. І, по-третє, потрібно розрізняти інституціалізацію політичних партій і інституціалізацію партійних систем [90, с. 136].

Акцент на розрізненні цих категорій зроблений у праці «Партійна інституціалізація в нових демократіях» В. Рендола і Л. Свазенда, в якій вони зазначають, що процеси інституціалізації політичних партій і партійної системи не завжди бувають конвергентними [307, р. 12–14].

Загальна проблематика інституціалізації партій і партійних систем розглянута у статтях Г. Зеленько «Співвідношення процесів правової та політичної інституціалізації політичних партій: українська практика» [69], «Чи інституціалізувалися політичні партії в Україні?» [70], Т. Бевз «Інституціалізація політичних партій як процес» [8], Н. Богашової, Ю. Ключковського «Проблеми інституціалізації політичних партій в Україні» [10], А. Колодій «Багатопартійність і демократизація в Україні: висхідні і низхідні тренди» [90], А. Мелешевича «Проблеми інституціалізації та перспективи розвитку партійної системи України» [130; 132; 299], П. Молочко «Інституціальні особливості функціонування політичних партій в Україні» [140], О. Рибій «Критерії та інші орієнтири для аналізу інституціалізації партійної системи та політичних партій в Україні» [189].

У названих працях, за виключенням А. Мелешевича, О. Рибій, та П. Молочка розглядається в основному процес правової інституціалізації політичних партій. При цьому автори вказують на необхідність окремо аналізувати правову і політичну інституціалізацію. А. Колодій акцентує на відмінностях інституціалізації партій і партійних систем [90].

А. Мелешевич у своїх працях пропонує методологію вивчення процесу інституціалізації партійних систем із застосуванням двох критеріїв: зовнішньої автономії партійної системи та її внутрішньої стабільності. А також він показує, як можна на законодавчому рівні підтримати партії і зробити їх суспільно значимими.

Важливим для дослідження процесу інституціалізації політичних партій і партійних систем є визначення критеріїв і детермінант вказаних процесів. Відразу слід зазначити, що критерії інституціалізації партій і партійних систем у різних дослідників відрізняються, хоча інколи можуть деякі і збігатися.

У літературі робилися різні спроби виділити критерії інституціалізації політичних партій, серед яких, наприклад, вік партій, соціальні корені партій, стабільність участі партії у виборах, частота змін у керівництві партії, число розколів і злиттів, який найбільший успіх партії на виборах тощо.

Серед дослідників, які вивчали цю проблему можна назвати: С. Гантінгтона [240], О. Дюгурову [48; 49; 50], М. Завадську [58], С. Левицького [291], С. Мейнверінга [294; 295], А. Мелешевича [299], А. Панебьянко [303], О. Рибій [189] та інших.

Критерії, які виокремили дослідники, є різними і не завжди такими, які можуть виміряти рівень інституціалізації партій чи партійних систем. У цьому і полягає складність такого виміру. При цьому і сам стан інституціалізації також можна трактувати по-різному. Наприклад, В. Рендолл і Л. Свазанд вибудовують матрицю, яка відображає вимір партійної інституціалізації. Але вона є настільки складною, що застосувати її для виміру дуже складно [307]. З іншого боку, Р. Роуз і Т. Макі, вважають, що можна говорити про інституціалізацію партії в тому випадку, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах [308]. А що ж говорити про українські партії, які не мають такої електоральної історії.

Отже, неоднозначність у визначенні критеріїв інституціалізації і є, на нашу думку, тією причиною, що в вітчизняній політичній науці дана проблема є малодослідженою.

М. Завадська у статті «Проблема виміру політичної інституціалізації: сучасний стан дослідження» описує критерії інституціалізації політичних партій, запропоновані М. Баседо і А. Стро на основі аналізу 28 африканських партій. Учені розробили індекс інституціалізації політичних партій, який складається з чотирьох субіндексів: укоріненість у суспільстві, автономія, рівень організації, цілісність [58]. Застосування цього індексу ускладнюється тим, що деякі показники неможливо конвертувати в критерії. В той же час у своїй статті вона вдало описує різні варіанти виміру рівня інституціалізації політичних партій і партійних систем. Комплексним у даному аспекті є дисертаційне дослідження О. Дюгурової «Інституціалізація партійної системи в Російській Федерації» [48].

Характеризуючи джерельну базу роботи не можна не зупинитися на дослідженнях політичних партій і партійних систем, яким

приділяють увагу вітчизняні науково-дослідних установ, аналітичних центрів та громадських організацій.

Перш за все значна увага проблематиці інституціалізації партійної системи України приділена науковцями Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. Ідеться про дослідження інституціалізації політичних партій і партійної системи України Т. Бевз [8], Г. Зеленько [69; 70; 71; 72], М. Кармазіної [77; 78], О. Рибій [188; 189] та інших.

Серед досліджень ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса слід виокремити і низку колективних праць: «Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)» [230], «Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року» [179]; «Партійна система України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку» (2011) [163], «Парламентські вибори 2012 року в Україні» [161] та інших.

В роботі використані низка наукових розвідок і результатів моніторингу суспільної думки Інституту соціології НАН України [24; 25; 186; 187], Українського центру політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова [227; 232]. Одним із провідних напрямків дослідження Центру – еволюція партійної системи України та електоральні процеси в Україні. Саме тому низка випусків журналу «Національна безпека і оборона» присвячені саме проблематиці виборів та еволюції партійної системи України. Із поміж них – «Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і перспективи» [169], «Партійна система України до і після Майдану» [162] та ін. Своєрідним підсумком такого аналізу стала колективна монографія за редакцією Ю. Якименка «Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті» [224]. Фахівцями Центру постійно здійснюється моніторинг суспільної думки, що дав можливість нам простежити динаміку рейтингу довіри/недовіри до політичних партій в Україні [232].

До джерельної бази роботи увійшли аналітичні матеріали Національного інституту стратегічних досліджень при президентові

України (НІСД) [147], Лабораторії законодавчих ініціатив [53; 229], Українського незалежного центру політичних досліджень [91; 222; 231], Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [238], Комітету виборців України [82; 84; 214], Міжнародного центру перспективних досліджень [223] та інших

Серед них доробки аналітиків НІСД. Перш за все аналітичну доповідь М. Розумного й І. Павленка «Партійне законодавство та розвиток політичних партій в Україні» [190], в якій вони пропонують внесення змін у законодавство про політичні партії. А також наукову розвідку С. Янішевського «Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів 2015 р.)» [265]. У своєму аналітичному звіті С. Янішевський аналізує місцеві вибори 2015 р. та робить типологізацію регіональних партій за їх результатами. Аналізу місцевих виборів 2015 р. також присвячено дослідження Г. Макарова та Ю. Каплана [120].

З доробку фахівців Лабораторії законодавчих ініціатив нами використані звіти: про фінансування політичних партій та їх організаційну структуру, участь у місцевих виборах 2006 та 2010 рр. [137; 229]. У колективній монографії «Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів» охарактеризовано місцеві вибори 2006 р. [229], а у книзі «Місцеві вибори в Україні – 2010. Пульс країни» подано експертні висновки моніторингу місцевих виборів 2010 р. [137].

Отже, охарактеризована нами джерельна база дослідження дозволила розкрити зміст теми та виконати поставлені у дисертаційній роботі завдання.

Висновки до розділу 1

Досліджено стан наукової розробки проблеми інституціалізації політичних партій і партійних систем й уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження. Розкрито специфіку розуміння інституціалізації політичних партій і партійних систем зарубіжними і вітчизняними вченими. Констатовано, що попри ту величезну увагу, яку вчені багатьох країн приділяють вивченню політичних партій і партійних систем, проблематика, пов'язана з їхньою інституціалізацією потребує більш глибоких наукових пошуків. Особливо це актуально для вітчизняної політичної науки, в якій вказана проблематика залишається малодослідженою, а відтак інституціалізація партій і партійних систем ще не стала предметом спеціального політологічного аналізу. Це пов'язано зі складністю самого предмету дослідження та відсутністю в політичній науці чітких критеріїв інституціалізації політичних партій і партійних систем.

Логіка опрацювання джерельної бази дослідження пов'язана з його предметом та основними завданнями. По-перше, це праці, в яких досліджуються політичні партії як політичний інститут, особливості їхнього розвитку в нинішніх умовах (К. Джанда, К. Деттербек, Р. Кац, Дж. Сарторі). По-друге, праці, увага авторів яких сфокусована на характеристичні розвитку партійних систем та аналізі чинників, які його обумовлюють (Г. Вайнштейн, Г. Голосов, М. Кармазіна, А. Романюк, Л. Сморгунов). По-третє, наукові розвідки, у яких безпосередньо вивчається процес інституціалізації політичних партій і партійних систем, обумовлюються критерії цих процесів (А. Колодій, А. Мелешевич, П. Молочко, О. Рибій). По-четверте, праці науковців, у яких апробуються емпіричні методики дослідження процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем (Д. Карамані, М. Педерсен, Р. Туровський).

Зазначено, що характеристика джерельної бази засвідчує недостатність теоретичних узагальнень, комплексного дослідження низки питань, пов'язаних з інституціалізацією політичних партій і пар-

тійних систем у вітчизняному політологічному дискурсі: 1) розробки методологічного інструментарію; 2) визначення критеріїв і детермінант процесу інституціалізації; 3) дослідження чинників впливу на інституціалізацію партій і партійних систем; 4) вивчення можливостей використання емпіричних методів аналізу інституціалізації; 5) теоретичне осмислення проблем, пов'язаних з реформуванням нормативно-правової основи функціонування політичних партій, оскільки вона має визначальний вплив на сам процес їхньої інституціалізації.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

2.1. Категоріальний апарат дослідження інституціалізації політичних партій і партійних систем

Робота над поняттями і категоріями – важливий, початковий етап дослідження, оскільки вони є одиницями аналізу, які зумовлюють кінцеву якість результатів та висновків, зроблених дослідником. Для дослідження процесу інституціалізації політичних партій і партійних систем необхідно визначити такі основні категорії, як «політична партія», «партійна система», «інституціалізація», «політична інституціалізація», «інституціалізація політичних партій», «інституціалізація партійної системи».

Термін «інститут» походить від латинського слова «institutum» – становлення, запровадження, звичай. Д. Норт розглядає інститути як певні «правила гри», створені людьми обмежувальні рамки поведінки, які впорядковують взаємовідносини між ними [143, с. 17]. Під соціальним інститутом, сказано в «Філософському словнику», слід розуміти історичні форми організації і регулювання суспільного життя. За допомогою соціальних інститутів впорядковуються відносини між людьми, їх діяльність і поведінка у суспільстві, забезпечується стійкість суспільного життя [237, с. 215]. Залежно від сфер

суспільного життя виокремлюють економічні, політичні, інститути в сфері культури та інші.

Поняття інституту тісно пов'язане з системними уявленнями про суспільство і політичну сферу, оскільки призначення інституту полягає у виконанні певних функцій, що забезпечують інтеграцію громадського і політичного цілого. Характеризуючи політичні інститути в політичній науці важливим є питання про можливість конструювання соціально-політичної реальності шляхом проектування. У даному контексті міститься відповідь на запитання про можливість цілеспрямованого впливу на процеси інституціалізації політичних партій і партійних систем. Р. Гудін вважає, що інститути змінюються з трьох важливих причин. По-перше, випадково, або у зв'язку з непередбачуваними обставинами. По-друге, інститути можуть змінюватись еволюційно, коли ті з них, які належним чином задовільняють певні потреби, виживають у результаті дії відбіркового механізму. По-третє, причиною змін інститутів можуть бути наміри стратегічно діючих політичних агентів. Третя причина – це не що інше, як конституційна інженерія [277, с. 77].

На нашу думку, до вказаних вище причин можна додати четверту, також не менш важливу, котра пов'язана з соціальними потрясіннями (соціальні революції, зміни політичних режимів тощо). Саме такі потрясіння у 2004 та 2014 рр. привели до кардинальних змін у якісному складі партійної системи України.

Як вважають А. Кинєв та А. Любарєв у політології можна виокремити дві точки зору на можливість управління соціально-політичною реальністю через реформу політичних інститутів. Відповідно до першої з них, у науці накопичений значний досвід вивчення політичних інститутів, форм правління, виборчих систем для того, що б мати можливість займатися соціально-політичним проектуванням (М. Дюверже, Дж. Сарторі, Ф. Херменс). Із іншої точки зору, інститути не конструюються, а еволюціонують. І наявні інститути є вираженням глибинних соціальних факторів. Тобто історичне і інституційне минуле країни є обмежувальним принципом політичних і виборчих реформ (Ф. фон Хаєк, Х. Екстейм) [96, с.

84–85]. А відтак і обмежувальними рамками для діяльності та функціонування політичних партій.

На нашу думку, істина знаходиться у поєднанні історичного досвіду і політичного реформування. Тому ідеальної моделі політичної системи, партійної системи, форми правління не існує. Політичні актори мають впливати на перетворення дійсності як відповідь на виклики соціального середовища.

Під політичним інститутом, як вважає А. Дюгурова, слід розуміти, по-перше, стан організованої спільноти, організаційну форму об'єднання людей в особливе співтовариство, яке ґрунтується на колективній волі, цілях і образах життєдіяльності; по-друге, ідеальна модель асоціації людей, влади, яка підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і яка опирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми, і, по-третє, реалізація і відтворення моделей спілкування в структурі сукупної практики політичної активності індивідів і груп, людського соціуму в цілому [48, с.35].

У політичній науці існує низка визначень політичних партій, тому ми зупинимося на деяких з них, які розглядають політичну партію як один із інститутів суспільства із притаманними їй функціями. Саме функції політичних партій у даному випадку і є тими ознаками, які роблять її особливим (відмінним від інших) політичним інститутом. Узагальнюючи різноманітні визначення категорії політична партія, можна констатувати, пише Т. Бевз, що це тип недержавного інституту, групове об'єднання, яке володіє формальною, організаційною структурою; здійснює спеціалізовану функцію боротьби за офіційний контроль над владою; об'єднане характерною ідеологічною доктриною, яка претендує на вираження загальнонаціональних інтересів; наділене правовим статусом і включена у виборчий процес [8, с. 31]. Отже, до основних функцій політичних партій ми віднесемо: 1) боротьба за позиції у виборчих органах влади (електоральна); 2) участь у політичному управлінні (владна); 3) добір політичних лідерів і еліт; 4) представництво суспільних інтересів; 5) узгодження різних соціальних інтересів;

б) залучення громадян до участі в політиці; 7) забезпечення конкуренції в боротьбі за владу; 8) формування громадянської думки щодо суспільно важливих питань; 9) формування і забезпечення легітимності політичної системи; 10) консолідаційна / інтеграційна функція.

Я. Шашкова констатує, що функції партій у сучасній політиці можна розділити на три групи: 1) традиційні; 2) функції, які зберігаються, але змінюються змістовно; 3) функції, які партії перестають виконувати. До традиційних функцій відносимо електоральну й участь у законотворчості та виконавчій владі. До функцій, які формально збереглися, але змінилися по суті – рекрутування політичної еліти, представницьку (артикуляція і агрегація інтересів) функцію. І, нарешті, партії перестали виконувати такі функції, як мобілізація громадян, політичної соціалізації і формування ідеології. Звідси домінуючий вплив на їх інституціалізацію мають функції участі у виборчих процесах і виконавчих органах влади [249, с.190–194].

Отже, головними, на нашу думку, є такі функції партій: представницька, електоральна, владна, консолідаційна / інтеграційна. Саме ці функції є визначальними для політичних партій. Тому участь у виборах, участь у виконавчій владі і розглядаються науковцями як критерії інституціалізації політичних партій (про що буде сказано в нашій роботі пізніше). Тобто йдеться про те, що політична партія обов'язково має брати участь у виборах з метою отримання депутатських мандатів, а відтак і у прийнятті управлінських рішень шляхом участі у формуванні органів виконавчої влади. У випадку, якщо партії участі у виборах не беруть, то їх, на нашу думку, варто переводити у статус громадських організацій.

У нашій роботі, ми використаємо дослідницьку стратегію вивчення політичних партій, запропоновану К. Джандою. Він вважає, що найбільш важливі аспекти функціонування партій можна описати за допомогою десяти понять: 1) інституціалізація; 2) проблемна орієнтація (ідеологічна доктрина); 3) соціальна підтримка, що базується на соціальних розмежуваннях, які є характерними для того

чи іншого суспільства; 4) організованість (організаційна структура); 5) автономія (структурна незалежність партії); 6) узгодженість (ступінь відповідності між установками і поведінкою членів партії); 7) залученість; 8) стратегія; 9) тактика; 10) урядовий статус (боротьба за утримання і реалізацію, самостійно чи в коаліції державної влади) [45, с. 92–98]. Виокремлені К. Джандою основні аспекти дослідницької стратегії можна вважати і основними характеристиками політичної партії як політичного інституту.

Перш ніж приступити до аналізу партійної системи, відзначимо, що ми будемо розглядати її одночасно як інститут і як систему, відповідно партійній системі притаманні ознаки як системи, так і інституту.

Коли говорять про систему, припускають наявність елементів, міжелементних зв'язків і породженої ними цілісності, або системної якості. До головних ознак системи відносимо: наявність взаємопов'язаних елементів; між елементами присутні змістовні зв'язки; самі елементи володіють стійкістю, а система – структурною впорядкованістю; система відрізняється відносною самостійністю, автономністю і виокремленістю по відношенню до середовища; цілеспрямованістю функціонування [76, с.635].

Необхідно підкреслити, що систему характеризує не тільки взаємозв'язок системоутворюючих елементів між собою, а й тісний зв'язок і єдність системи з оточуючим середовищем.

У сучасній політичній науці існують два основні підходи до визначення партійної систем, які пов'язані з відношенням до оточуючого середовища. Сутність першого підходу полягає в тому, що партійну систему визначають не тільки як взаємини між партіями, а й як відносини партій із державою та іншими політичними інститутами країни. Прихильники цього підходу включають у визначення партійної системи взаємозв'язок партій із різними політичними, громадськими інститутами, а також взаємодію між партіями та громадянами держави, інтереси яких покликані представляти партії. Іншими словами, у визначення партійної системи включається середовище, що оточує партійну систему.

Сутність другого підходу полягає в тому, що партійна система розглядається як взаємовідносини між партіями, без включення в поняття партійної системи зв'язків з іншими політичними та громадськими інститутами. У визначення партійної системи не включається «середовище». Партійна система являє собою сукупність відносин між діючими політичними партіями з питань боротьби за владу або співпраці, впливу на владу та її здійснення [48, с. 35].

Представником даного підходу є М. Дюверже. На його думку, в кожній країні протягом більш-менш тривалого періоду число партій, їхня внутрішня структура, ідеологія, відносні розміри, альянси, типи опозиції набувають певної стабільності. Цей стабільний ансамбль і утворює систему партій. Під партійною системою М. Дюверже розумів усі партії країни, що діють на основі відносно стабільних зв'язків [47, с. 262–269].

Ми вважаємо, що партійну систему можна визначити як існуючу в країні сукупність партій, їх взаємовідносини і взаємозв'язки у вигляді конкуренції чи співпраці, які сприяють утворенню ефективного зворотного зв'язку між суспільством і державою. Партійна система являє собою інституційну систему (порядок) діючих в країні політичних партій. Дискусійним залишається питання про те, які партії слід відносити до партійної системи, оскільки багатопартійність і партійна система явища нетотожні. Наприклад, Дж. Сарторі вважає, що до папартійної системи слід відносити «значимі» партії, і ті, які мають «шантажуючий» потенціал [200]. Інколи як критерій використовують індекс ефективного числа електоральних партій. У нашому дослідженні ми будемо до партійної системи відносити ті партії, які а) на парламентських виборах здобули не менше 2 % голосів виборців; б) на місцевих виборах перемогли в окремих областях України, отримавши депутатські мандати до обласної, районних та місцевих рад.

Функціональну характеристику партійної системи відображає її ідеалтипова модель. У політичній науці є велика кількість класифікацій партійних систем, які по-різному відображають їхню сутність: М. Дюверже, Ж. Блонделя, Дж. Сарторі та інших). У нашо-

му дослідженні ми використаємо класифікацію Дж. Сарторі й побудовану на її основі класифікацію І. Осадчука. Його класифікація сконструйована на основі поєднання кількісних (кількість партій, яка бере участь у реалізації владних відносин) і якісних критеріїв (поляризація та фрагментація системи) і включає сім типів партійних систем:

1. Однопартійна система властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій.

2. Партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії.

3. Система з домінуючою партією. Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малою ефективністю опозиції.

4. Двопартійна система. Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка програла вибори.

5. Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму. Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. У цій системі домінують доцентрові тенденції, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відрізку лівоцентризм – правоцентризм.

6. Партийна система крайнього (поляризованого) плюралізму. Щоб показати, як впливає на партійну систему поляризація, Дж. Сарторі виокремив такі ознаки системи крайнього плюралізму: а) наявність антисистемних партій; б) присутність двосторонньої опозиції, розташованої по обидві сторони від уряду: ліворуч і праворуч; в) центристське положення однієї або групи партій; г) поляризація, тобто сильне ідеологічне розмежування між партіями системи і т. д. Системи крайнього плюралізму найчастіше трапляються в нестабільних, перехідних суспільствах. Факт утворення такої системи можна вважати показником нездорового, кризового стану соціуму.

7. Атомізована система. Для цього типу партійної системи характерними є: демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі [311].

Для деталізації і поглиблення аналізу використаємо типологізацію партійних систем І. Осадчука. За основу своєї типологізації він взяв типології Дж. Сарторі та А. Сіароффа. Дослідник запропонував таку типологізацію: 1) однопартійні – це партійні системи, в яких функціонує одна релевантна партія або партійні системи, в яких функціонують дві релевантні партії, причому одна з них є великою, домінуючою чи супердомінуючою; 2) двопартійні (змагальні) системи – це партійні системи, в яких концентрація парламентських мандатів двох релевантних партій становить більше 95 і більше відсотків; 3) двох з половиною партійні системи – це партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; 4) помірковано-багатопартійні системи з однією великою партією – це партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; 5) помірковано-багатопартійні системи з однією домінуючою партією – це партійні системи, у яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; 6) помірковано-багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією – це партійні системи, у яких кіль-

кість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; 7) помірковано-багатопартійні системи з двома великими партіями – це партійні системи, у яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; 8) помірковано-багатопартійні системи з відносною рівновагою (чи розмірним балансом) партій – це партійні системи, у яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; 9) надмірно-багатопартійні системи з однією великою партією – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; 10) надмірно-багатопартійні системи з однією домінуючою партією – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; 11) надмірно-багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; 12) надмірно-багатопартійні системи з двома великими партіями – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; 13) надмірно-багатопартійні системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій – це партійні системи, у яких кількість релевантних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; 14) атомізовані системи з однією великою партією – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; 15) атомізовані системи з однією домінуючою партією – це партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна з цих партій має більше 50% мандатів у парламенті; 16) атомізовані системи з однією супердомінуючою партією – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна з цих партій має більше 75% мандатів у парламенті; 17) атомізовані системи з двома великими партіями – це партійні системи, у яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна партія не є доміну-

ючою чи супердомінуючою; 18) атомізовані системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій – це партійні системи, у яких кількість релевантних партій парламенту становить одинадцять і більше; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше 2; відношення мандатів другої партії до третьої становить менше 2,5; 19) непартійні системи – це партійні системи, у яких непартійні депутати мають більше 50% мандатів [149, с. 33–38].

Перейдемо до розгляду понять інституціалізація, інституціалізація політичної партії та інституціалізація партійної системи.

У загальному вигляді під інституціалізацією розуміється процес формування якихось нових державних і громадських інститутів як стійких форм організації діяльності людей; процес закріплення норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти заради задоволення суспільної потреби. Інституціалізація – процес утворення набору правил, що задають контекст людського співіснування і взаємодії [133, с. 20]. Створення інститутів, їх зміцнення, стабілізація і вкорінення в суспільстві являють собою сукупність подій, які прийнято іменувати інституціалізацією [57, с. 20–21].

Отже, інституціалізація – це процес, результатом якого є поява інституту. В нашому випадку – політичних партій і партійних систем. Крім того, інституціалізацією може бути закріплення, вкорінення і стабілізація вже існуючих інститутів у суспільстві. Поняття інституціалізації передбачає закріплення певної практики або галузі суспільних відносин у вигляді закону, соціальної норми, прийнятого порядку.

Термін «інституціалізація» можна трактувати по-різному. По-перше, інституціалізація як створення, легітимація, вкорінення чогось (у нашому випадку політичних партій). Відтак обов'язково йдеться про кінцевий результат процесу. Тоді логічним є запитання, а що далі після завершення інституціалізації? По-друге, під інституціалізацією розуміється стабілізація, розвиток уже існуючого (у цьому випадку інституціалізація розглядається як постійна харак-

теристика, як процес, який ніколи не завершується). По-третє, інституціалізацію можна розглядати і як процес, і як результат цього процесу. Такої точки зору ми будемо дотримуватися у нашому дослідженні [189].

Процес інституціалізації політичних партій можна трактувати як перетворення політичних партій із звичайної асоціації у повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституціалізація політичних партій – це визнання їх необхідності, позитивності, функціональності як владою, так і суспільством [8, с. 34]. Інституціалізація політичних партій проявляється, по-перше, у конституюванні, тобто включенні до конституції основних принципів статусу політичних партій; по-друге, у законодавчій інституціалізації, внаслідок якої правове становище партій набуває подальшого регулювання у законі [69, с. 206].

Отже, часто інституціалізація політичних партій безпосередньо пов'язується тільки з їх правовим оформленням і регулюванням діяльності. При цьому не можна не враховувати той факт, що партія – це, перш за все, політичний інститут. Тому, поняття інституціалізації політичних партій має ширше значення, яке включає в себе і процес створення інституту політичної партії. Таким чином, некоректно ототожнювати правове регулювання діяльності політичних партій з їх інституціалізацією. Політична і правова інституціалізації – це різні форми одного процесу. Тому під правовою інституціалізацією політичних партій розуміється процес формування державою нормативних типів її діяльності, а під політичною інституціалізацією – процес їх структурно-функціонального становлення та розвиток у ролі такого, що має власні системні якості як політичний інститут [69, с. 206–207]. За визначенням К. Джанди, інституціалізація партій – це ступінь, з якою партія матеріалізується в щось конкретне в суспільній свідомості, у результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимих моделей поведінки [45, с. 95].

Тобто вести мову про політичну партію як повноцінний політичний інститут, на думку Г. Зеленько, можна лише за умови, якщо

партія бодай із різною результативністю (стає парламентською або залишається поза парламентом), але виконує типові для політичної партії функції. Це проявляється у її взаємодії з різними політичними акторами, інститутами, ставленням (рівнем довіри) до партій із боку громадян, а також суто формальними ознаками – партійна інфраструктура, чисельність тощо [69, с. 208].

До головних функцій політичних партій (які власне і роблять їх інституціалізованими структурами) ми відносимо боротьбу за владу в представницьких органах шляхом участі у виборах та участь у виконавчих органах влади для реалізації виборчих програм. Якщо ж партія не виконує цих головних функцій, то про неї можна говорити як про субінститут або псевдоінститут.

Щодо аналізу інституціалізації політичних партій і партійної системи, то українська дослідниця А. Колодій, робить такі застереження. По-перше, не можна ототожнювати інституціалізацію з близьким, але не ідентичним поняттям стабілізації, особливо якщо останню розуміють просто як тривале існування певних партій та/чи партійних блоків. Інституціалізація – значно ширше поняття; вона не можлива без визнання та поцінювання певної практики чи організації суспільством. По-друге, інституціалізацію не можна розуміти як формалізацію партій, їх офіційне визнання шляхом реєстрації та легалізації. Необхідно брати до уваги формальну та неформальну інституціалізацію, їх можливе збігання або, навпаки, різновекторність, коли юридично встановлені демократичні правила утворення і функціонування партій (як і будь-яких інших організацій та установ) нівелюються під тиском визнаних у впливових суспільних середовищах неформальних правил гри протилежного змісту. І, по-третє, потрібно розрізняти інституціалізацію партій й інституціалізацію партійних систем: перший процес хоча й створює базу, з якої розпочинається другий, але в другому важливу роль відіграє інституціалізація інтеракцій між партіями, отже, ці процеси не тотожні [90, с. 136].

Інституціалізація партійної системи розпочинається з існування взаємодії між партіями. При інституціалізації партійної систе-

ми взаємини між партіями повинні бути реальними, що може проявлятися у співпраці, суперництві, конкуренції, боротьбі між ними, утворенням коаліцій, неформальних домовленостей (наприклад, не критикувати один одного під час виборчої кампанії тощо). Більше того, інституціоналізація партійної системи знижує невизначеність політичних результатів (йдеться про прогнозованість суспільно-політичних процесів).

Одними з перших, хто зробив спробу визначити поняття «інституціоналізація партійних систем», були С. Мейнверінг і Т. Скаллі (1995 р.). Вони визначили інституціоналізацію партійної системи як «процес, при якому партії стають стабільними і впливовими, якщо не універсально прийнятними. Політичні актори формують очікування і відповідно поведінку, засновану на припущенні, що існуючі в даний час загальні риси і норми організації переважатимуть і в найближчому майбутньому» [294, р. 87].

Таким чином, інституціоналізацію партійної системи можна визначити як процес, результатом якого є не тільки становлення політичних партій як повноцінного інституту політичної системи, але й у набутті стійкості (інституціональності) відносин і зв'язків між самими партіями. Як вважає Я. Пляйс, «будівля ефективної партійної системи, що представляє собою сукупність діючих у країні легальних партій, не може бути побудована, якщо в ній немає необхідного будівельного матеріалу (будівельних блоків). Звідси випливає, що без партій, які саме і являють собою ці будівельні блоки, не може бути й мови про зведення партійної системи. Характерними атрибутами інституціоналізації партійної системи виступають стабільність правил і норм, які обумовлюють діяльність політичних партій і міжпартійну конкуренцію. Інституціоналізація партійної системи – це процес, за допомогою якого моделі міжпартійної конкуренції і взаємодії стають звичайним, повсякденним, передбачуваним явищем, стабільним у часі» [180, с. 22].

Таким чином утворюється структура результатів електоральної конкуренції, яка характеризується такими параметрами, як розмір (кількість партій у парламенті) і форма (сила партій і конфігурація

правлячої коаліції). Якщо така структура відтворюється впродовж декількох електоральних циклів, то таку партійну систему можна визнати консолідованою (або ж інституціалізованою) [48, с. 58].

Аналізуючи процеси інституціалізації політичних партій і партійних систем слід зупинитись на виокремленні їх критеріїв. Саме поняття «критерій» можна визначити як ознаку, на підставі якої проводиться оцінка, аналіз, порівняння, виявляється ступінь розвитку того чи іншого явища або процесу. На практиці критерій не може мати жорсткий, однозначний характер, оскільки існує фактор імовірної зміни умов. Критерій повинен бути досить розгорнутим, включати в себе певні компоненти, одиниці виміру, які дозволять немовби «заміряти» межі соціально-політичної дійсності. Крім того, не можна судити про інституціалізацію політичних партій і партійних систем за одним критерієм. Потрібно застосовувати сукупність критеріїв, яка зможе дати справедливу оцінку політичній дійсності.

Для того щоб виділити критерії інституціалізації партійних систем, необхідно спочатку дати аналіз критеріїв інституціалізації політичних партій, оскільки процес інституціалізації партійної системи включає в себе інституціалізацію політичних партій. Але в реальності досить складно чітко розмежувати критерії інституціалізації політичних партій від критеріїв інституціалізації партійних систем, оскільки по суті це один процес. Зазначимо, що критерії можуть мати умовний характер, оскільки одні категорії можуть бути частиною інших.

С. Гантінгтон, який вивчав інституціалізацію політичних інститутів, виділяє чотири критерії даного процесу:

- адаптивність (як функціональна, так і за викликами середовища). Чим більш адаптивна організація, тим вищий рівень її інституціоналізації, і, навпаки. Адаптивність являє собою набуту характеристику політичної організації, яка залежить від впливу навколишнього середовища і віку організації. Чим більше вимог надходить від навколишнього середовища і чим старша організація, тим вона більш адаптивна;

- складність (вона визначається наявністю різних елементів, підсистем і функцій, які забезпечують стабільність). Чим складніша організація, тим вище рівень її інституціалізації; організація, яка переслідує багато цілей, у більшій мірі здатна адаптуватися до втрати будь-якої однієї з них, ніж організація, що переслідує одну мету;
- автономія (існування незалежно від інших соціальних груп). Автономія – це структурна незалежність партії від інших інститутів і організацій, що діють усередині або за межами країни;
- згуртованість (злагодженість роботи елементів всередині даної організації). Чим більше згуртована організація, тим вищий рівень її інституціалізації, і навпаки [240, с. 109–114].

Ці критерії можна віднести як до інституціалізації політичних партій, так і партійної системи загалом. Слід зазначити, що критерії С. Хантінгтона є універсальними і такими, які складно піддаються вимірюванню.

Питання виокремлення критеріїв інституціалізації партій і партійних систем досліджувались у працях таких відомих вчених: Р. Роуза і Т. Макі [308], В. Рендела і Л. Свазенда [307], А. Мелешевича [299], С. Майнверінга і Т.Р. Скаллі [294], К. Джанда [285] та інших.

Наприклад, Р. Роуз і Т. Макі вважають, що «партія інституціалізована, якщо брала участь у більш ніж трьох національних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна назвати такою, що зміцнилася. Вона ефемерна» [308]. Таким чином, в якості критерію інституціалізації можна брати участь партії у виборах, частоту цієї участі. При цьому партія повинна не просто брати участь у виборах, а мати змогу подолати загороджувальний бар'єр / набрати відповідну кількість голосів виборців.

Як бачимо, даний критерій чітко відслідковується, але його одного замало для визначення рівня інституціалізації. Наприклад, якщо взяти цей критерій для України за основу, то ми отримаємо парадоксальну ситуацію: практичну відсутність інституціалізованих політичних партій.

До критеріїв інституціалізації політичних партій на основі аналізу вищевказаних джерел можна віднести: 1) електоральну участь (характер, частота); 2) рівень виборчої волатильності (стійкість/мінливість партійних уподобань виборців); 3) сприйняття виборів як легітимного способу зміни влади, наявність вільних і конкурентних виборів, у яких політичні партії беруть активну участь; 4) укоріненість партії в суспільстві (вік, соціальне коріння); 5) системність; пристосовність політичної партії до навколишнього середовища, до вимог, що надходять ззовні; 6) відносний рівень автономії (незалежність від інших соціально-політичних груп); 7) рівень організації та внутрішня узгодженість (згуртованість) партій (міцна організаційна структура, внутрішня організація); 8) частота змін у керівництві партії, а звідси наявність розколів; 9) чисельність партії; рівень партійної ідентифікації громадян; 10) деперсоналізація партії, сприйняття партії як цілого в свідомості людей, а не як лідерської організації; 11) наявність відповідної нормативно-правової бази, яка забезпечує належним чином функціонування політичних партій.

Отже, на думку С. Левицького, інституціалізація політичної партії відбулася, якщо партія має широку соціальну опору; партія сприймається в суспільній свідомості як єдине ціле; партія здатна безперервно протягом трьох національних виборів брати участь у електоральному процесі і досягати успіхів. Таким чином, інституціалізація політичної партії демонструє високий рівень її «цінності» в суспільстві [291, с. 85].

На нашу думку, про політичну партію як політичний інститут можна говорити тоді, коли: а) вона регулярно з визначеною результативністю бере участь у виборах; б) виконує типові, а особливо визначальні для неї функції (електоральну, владну, представницьку та інтеграційну); в) має певний рівень довіри до неї з боку громадян; г) побудувала розгалужену організаційну структуру та укорінена в суспільстві.

Охарактеризувавши критерії інституціалізації політичних партій, перейдемо до розгляду критеріїв інституціоналізації партійних

систем. Російська дослідниця А. Дюгурова у своїй дисертаційній роботі виокремила такі критерії [48].

Першим критерієм є ставлення населення до політичних партій (довіра / недовіра і підтримка / відсутність підтримки з боку населення). На наш погляд, цей критерій є головним, оскільки в більшій мірі саме від підтримки з боку населення залежить процес успішної інституціалізації партійної системи. Довіру / недовіру з боку населення можна позначити як ціннісний критерій.

Другим критерієм інституціалізації партійної системи є наявність взаємовідносин між політичними партіями. Відзначимо, що даний критерій має важливе значення для інституціалізації партійної системи. Партія не може і не повинна існувати сама по собі, у вакуумі. Важливі відносини партій між собою, а також із громадянами і державою.

Наступним критерієм інституціалізації партійної системи є міжпартійна конкуренція, взаємодія партій між виборами. Інституціалізовані партійні системи характеризуються стійкою міжпартійною конкуренцією. Оскільки інституціалізація партійної системи – це процес, то політичні партії повинні змагатися, конкурувати і взаємодіяти одна з одною постійно. Конкурентна боротьба за право виражати інтереси громадян, а також бути носієм політичної влади – це важливий механізм ефективного функціонування партій і партійних систем.

Четвертим критерієм може бути наявність зворотного зв'язку між суспільством і державою. Партійна система виступає як посередник між владою і громадянами, виконує зворотний зв'язок між «входом» і «виходом» політичної системи (схема Г.Алмонда).

Наступний п'ятий критерій – це системність. Системність передбачає наявність центрального елемента (центру), а також лівих і правих, можливо, лівоцентристських і правоцентристських партій. При розвиненій партійній системі партії повинні бути різні.

Шостий критерій інституціалізації партійної системи – стабільність складу учасників (критерій представленості або репрезентативності). Постійна сталість учасників політичного процесу в кра-

їні у великій мірі говорить про сформовану в ній партійну систему. Підкреслимо, що інституціалізація партійної системи залежить не тільки від кількості партій, які змагаються на виборах, а й від стабільності, з якою партії набирають голоси від виборів до виборів. Чим менше змінюється частка голосів, яку отримує партія, тим вище рівень інституціалізації партійної системи. Якщо у виборах беруть участь нові політичні партії, а електорат перетікає від партії до партії, то тоді високий ступінь нестабільності, мінливості (волатильності), і інституціалізація, відповідно, не відбувається. Даний критерій за наявності електоральних даних може бути прорахований за допомогою індексів волатильності (М. Педерсен) та ефективної кількості партій (Лааксо-Таагапера).

Наступним (сьомим критерієм) інституціалізації є адаптивність партійної системи (зовнішня і внутрішня). Різні зміни, як у навколишньому середовищі, так і в самій політичній організації неминучі для партії. Показником адаптивності є можливість подолання труднощів, «викликів» середовища (введення пропорційної системи, підвищення загороджувального бар'єру тощо), а також середній вік політичних партій. Чим вищий вік партій, тим вищий рівень інституціалізації партійної системи і її стабільності.

Восьмий критерій – наявність політичних партій на регіональному рівні (мережа регіональних і місцевих підрозділів). Політичні партії, які досягли порівняно високого рівня інституціалізації, здатні переносити на регіональний рівень свої досягнуті в загальнонаціональному масштабі успіхи. Якщо політичній партії вдається створити в регіоні мережу місцевих відділень, то це означає, що вона володіє значним організаційним потенціалом. Для більшості ж українських партій властива слабка розвинутість не тільки місцевих підрозділів, але й регіональних.

Таким чином, критеріями інституціалізації партійної системи є ставлення населення до політичних партій, зв'язаність (наявність взаємовідносин), міжпартійна конкуренція і взаємодія між виборами, наявність зворотного зв'язку між суспільством і державою, системність, стабільність складу учасників, адаптивність партій-

ної системи, наявність політичних партій на регіональному рівні, а також як додатковий критерій – кількість політичних партій [48, с. 62–68].

С. Мейнверінг і М. Торкел вважають, що інституціалізовані партійні системи характеризуються чотирма вимірами: регулярно повторювані зразки міжпартійних змагань, міцне партійне коріння у суспільстві, легітимність у очах виборців і прихильників, наявність твердих партійних організацій [295, р. 204–227].

Слід зазначити, що представлені критерії інституціалізації політичних партій і партійної системи тісно взаємопов'язані. При успішній інституціалізації партійна система повинна відповідати всій сукупності виділених критеріїв.

Процес інституціалізації партійних систем є досить складним і піддається впливу комплексу різних взаємопов'язаних факторів, які можуть сприяти процесу становлення партійної системи, а можуть, навпаки, ускладнювати його. Головним підсумком процесу інституціалізації партійної системи є утворення стійких відносин і зв'язків між самими партіями та міжпартійної конкуренції.

Отже, аналізуючи особливості інституціалізації партійної системи України, ми будемо використовувати критерії, які можливо виміряти за допомогою математичних методів (перш за все електоральна статистика), а також ті, які підтверджуються емпіричними даними (результати опитування громадської думки, дані про чисельність, організаційну структуру партій тощо). Російська дослідниця О. Сироткіна, наприклад, вважає, що найважливішим індикатором інституціалізації партійних систем є якість (конфігурація географії голосування) і рівень (процентний показник) електоральної підтримки, який демонструється протягом декількох електоральних циклів поспіль [204, с. 88–91]. До такого висновку авторка приходить на основі того, що з електоральною участю партії пов'язує її стійкість, довіру до неї громадян, здатність до адаптації, укоріненість у суспільстві. Йдеться про те, що електоральний критерій сам по собі вже є комплексним критерієм.

2.2. Історична інституціалізація політичних партій та характеристика їх сучасних організаційних моделей

Характеризуючи інституціалізацію політичних партій і партійних систем, слід зупинитися на аналізі процесу історичної інституціалізації політичних партій та дослідженні її сучасних організаційних моделей. Історична інституціалізація політичних партій – це процес еволюції політичних партій у історичному контексті від їх виникнення до сучасних моделей функціонування. Історична еволюція політичних партій як політичного інституту залежала від характеристик епохи та конкретного середовища їх розвитку, обмеженого рамками національних держав.

Виникнення того чи іншого організаційного типу партії та її ідеологічної платформи, як вважає український дослідник Г. Шипунов, відповідає пануючій на цей момент системі суспільно-політичних відносин, яка формується під впливом домінуючих соціальних конфліктів та особливостей розвитку основних інститутів демократії, насамперед інституту виборів. Іншими словами, можемо стверджувати, що політичні партії є безпосереднім відображенням суспільно-політичного духу певної історичної епохи. Його зміна неодмінно призводить до трансформації цього політичного інституту. По-друге, з огляду на те, що найважливішою метою партії є перемога на виборах, то зміни в партійній організації й ідеологічній платформі розглядаються також як наслідок прагнення партій до електорального виживання [255, с. 74].

Німецький вчений М. Вебер виокремив три етапи у розвитку політичних партій: 1) партії як аристократичні угруповання; 2) партії як політичні клуби; 3) масові політичні партії [26, с. 669–689]. Як для першого, так і для другого етапу партогенезу характерні моделі організацій, які скоріше можна назвати протопартіями. Власне, партії у сучасному розумінні цього слова з'являються на останньому етапі еволюції як масові політичні партії. Початок цього етапу припадає на 1860–1880 рр. Відтоді й до середини ХХ ст. ми спо-

стерігаємо домінування масових політичних партій у країнах світу. До основних чинників виникнення масових політичних партій слід віднести: а) запровадження загального виборчого права, необхідність проведення виборчих кампаній; б) розвиток парламентаризму; в) активізація політичної участі мас; г) усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, конфесії і т.д.) спільності своїх інтересів і прагнення їх реалізувати в політичній сфері [207; 220; 252].

Враховуючи предмет дослідження, нам слід зупинитися на характерних особливостях моделі масової політичної партії. До її ознак можна віднести: центральну роль бюрократії в управлінні; потужну членську базу; фінансування за рахунок членських внесків; домінування ієрархічних зв'язків; жорстку партійну дисципліну; орієнтацію на «свій електорат»; чітку ідеологічну орієнтацію.

У зв'язку зі змінами, які виникають у соціокультурному середовищі в середині ХХ ст. і які, перш за все, пов'язані з формуванням постіндустріальних суспільств, завершується домінування масових партій у політичному житті. У той же час ряд західних політологів констатує «кризу» політичних партій, яку в більшості своїй пов'язує не з руйнуванням партій як таких, а зі зміною їх організаційних структур і принципів функціонування у системі зв'язків «суспільство – партія – держава» [207, с. 307–309]. Головні чинники, які спонукали до падіння ролі партій у політикумах, були такі: обмеженість партійної участі та ідентифікації громадян; падіння інтересу до класичних ідеологій; необхідність розширення соціальної бази до усього населення держави для досягнення високих електоральних результатів; конкуренція з боку нових політичних структур, у основу ідеології яких покладені постматеріальні цінності.

Як наслідок виникають нові типи політичних партій, які дістають у політичній науці назви: всеохоплюючі партії, картельні партії та партії постматеріальних цінностей [220, с.134–136; 207, с. 309–312].

Ось як можна описати у зв'язку з цим тенденції розвитку політичних партій: 1) зміна організаційної структури політичних партій,

що проявляється в переході від кадрових і масових партій до універсальних, картельних та партій постматеріальних цінностей; 2) зниження ролі членства, партійних програм для діяльності партій; 3) персоналізація політики; 4) зміна взаємовідносин між державою і політичними партіями. Партії немовби «ідуть від громадянського суспільства і утворюють тісний союз з державою»; 5) інформатизація політичного простору та зростання ролі соціальних мереж у функціонуванні партій; 6) безпосередній зв'язок партійних лідерів і громадян через ЗМК, у обхід партійних осередків; 7) віртуалізація партійних структур; 8) зростання впливовості популізму в політичному житті [172; 173].

Одним із перших, хто запропонував новий тип партії у контексті соціальних змін був Ф. Епстайн. Новий тип партії він назвав універсальною партією. На його думку, вона з'являється в умовах високої соціальної диференціації суспільства, коли партії не можуть орієнтуватися на визначений клас і починають апелювати до всіх виборців. Це в свою чергу приводить до зниження ідеологічної жорсткості та прагматичних виборчих обіцянок; орієнтації партій на ціленаправлену роботу з виборцями професіональних функціонерів, а відтак зменшення ролі рядових партійців; посилення впливу вищого партійного керівництва у порівнянні з регіональним [220, с. 34–35]. Концепція універсальної партії відіграла важливу роль у розумінні структурної, ідеологічної трансформації сучасних політичних партій і є актуальною і в наш час.

Близькою до неї є модель «всеохоплюючої партії» («партії для всіх»), яка вперше описана О. Кіркхаймером. Вона, як і універсальна партія Ф. Епстайна, головною ціллю діяльності має успіх на виборах. Поняття «всеохоплююча партія» відображала нові процеси у відносинах між партіями, державою і громадянським суспільством. По-перше, стирання жорстких меж між прошарками суспільства послаблювало політичну ідентифікацію населення. По-друге, економічне зростання і політика загального добробуту ставили вимоги розробляти партійні програми, які б відображали інтереси не окремих груп, а всього суспільства в цілому. По-третє, розвиток ЗМК до-

зволив партійним лідерам звертатися до всіх виборців одночасно і на відстані, що зробило останніх «покупцями» партій, а не їх активними учасниками. Таким чином, «всеохоплюючі партії» перетворилися в брокерів, які торгують державними посадами [173; 283].

Як і у випадку з характеристикою масових партій та згідно з концепції нашого дослідження, ми окреслимо контури моделі всеохоплюючої партії. Її основні характеристики є такі: а) партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності для вирішення головних питань поточного моменту; б) утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу, який пропонує суспільству ідеї компромісу, балансу інтересів; в) партії орієнтуються на тісний зв'язок із державою, на фінансову підтримку держави; г) не звертають увагу на чисельність і залучення до лав партії; д) у роботі орієнтуються на партійних функціонерів; ж) деідеологізація партійних програм [136, с. 34–35].

Подальший розвиток партій характеризується укоріненням партій усередині держави, що супроводжується падінням участі й залученості в партійну діяльність. У результаті місцева політична арена стає більш привабливою, ніж національна. Як результат скорочується чисельність партій та нівелюються обов'язки, пов'язані з членством. Самі партії, як відзначають Р. Кац і П. Маєр, змушені шукати нові джерела ресурсів, а їх владні й законодавчі повноваження дозволяють їм звернутися за підтримкою до держави [81]. Таким чином, виникає новий тип партій – картельні.

Головна характеристика картельних партій – взаємопроникнення партій і держави, а також міжпартійний зговір (кооперація). Ідеться про те, що картельним партія зручніше не конкурувати між собою, а домовлятися про результати виборів із метою отримання депутатських мандатів, посад, дотацій від держави. Ознаками цього типу партій є: 1) зближення з державою за рахунок посилення ролі представників партії в органах державної влади, зростання державного фінансування та проникнення у державні ЗМІ; 2) створен-

ня «картелю» з провідними партіями країни., який розділяє місця в парламенті, блокуючи доступ туди іншим політичним силам. Це призводить до послаблення міжпартійної конкуренції; 3) підвищення ступеня персоналізації та професіоналізації політичної діяльності; 5) утворення режиму «стратархії»: фактично незалежного існування різних рівнів партії – центрального, регіонального та місцевого. Причому низові осередки внаслідок втрати партією зацікавленості у широкій підтримці прихильників стають все менш важливими та зникають [280, р. 17–18]. Головним викликом для картельних партій, на думку вчених, є те, що вони здатні обмежувати конкуренцію між собою, але не можуть стримувати політичну опозицію в цілому, що і приводить до появи нових політичних партій [81, с. 43].

Найменш суперечливим, на думку Г. Шипунова, є підхід, відповідно до якого найхарактернішою адаптаційною реакцією традиційних партій на кризу стало обопільне зближення масових і кадрових партій, що призвело до їхньої гібридизації [251, с. 87].

Зокрема, Р. Кул, фіксуючи цю тенденцію, запропонував використовувати поняття «модернізована (оновлена) кадрова партія» для позначення тих політичних об'єднань, які побудовані на основі поєднання низки невід'ємних атрибутів масових і кадрових партій [284, с. 279].

Ознаками цього типу партії є: 1) домінування лідерських груп (професійних політиків), передусім членів парламентської фракції, але, водночас, вони змушені враховувати думку низових організацій і багато у чому підзвітні їм; 2) кількість членів партії порівняно з кількістю її виборців є невеликою. Однак інститут індивідуального членства зберігає своє значення як джерело фінансування, рекрутування кандидатів на політичні посади та підтримання партії у робочому стані; 3) збереження структури масової партії з її вертикальними організаційними зв'язками. Це робиться як для забезпечення певного іміджу, так і для гарантування необхідного рівня внутрішньої демократії; 4) чітка стратегія на роботу з широким спектром виборців, яка, з одного боку, виключає орієнтацію лише на «класову гвардію», а з іншого – не перетворює партію на «всео-

хоплюючи»; 5) фінансування надходить як з боку держави, так і від членів партії [284, с. 299].

Характеризуючи сучасні ідеалтипові моделі політичних партій, слід зупинитися на характеристиках партій постматеріальних цінностей (або партій нової політики). Їх виникнення – результат кардинальних змін у суспільствах при переході до постіндустріальної стадії розвитку. Кореляцію між змінами у культурно-ціннісній системі розвинутих суспільств і трансформацією їхніх суспільно-політичних інститутів описав Р. Інглхарт у праці «Тиха революція» (1977) [276]. Він вважає, що ядром процесу постмодернізації є зрушення від матеріальних до постматеріальних цінностей. Опираючись на результати соціологічних досліджень, які спочатку охоплювали лише держави Західної Європи, а згодом сорок три країни світу, він дійшов висновку про зміну ціннісних пріоритетів людей у промислово розвинутих країнах: замість «матеріальних» завдань, які пов'язані з економічною та фізичною захищеністю, їх все більше хвилюють «постматеріальні» цінності, що стосуються самовираження та якості життя [276, с. 262–280].

У результаті руху розвинутих суспільств від матеріалізму до постматеріалізму відбулися суттєві зміни у їхньому політичному житті – послаблення авторитету влади та посилення акценту на участі й самовираженні. Тому, на думку Р. Інглхарта, люди все менше бажають вступати у бюрократизовані організації, у тому числі й у контрольовані елітами політичні партії. Внаслідок цього масова прихильність до традиційних ієрархічних партій розмивається, громадяни натомість все більше беруть участь у колективних діях «мережевих» громадських асоціаціях, які не мають ні обов'язкового членства, ні чіткої структури. Отже, масштаби участі народу в політичних процесах під керівництвом еліти зменшуються [276, с. 424–425].

Значимі зміни у культурно-ціннісній системі суспільств (надання пріоритету постматеріальним цінностям) при переході від індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку привели до формування так званої «нової політики». Партії, які будують свою ді-

льність на засадах «нової політики» характеризується таким ознаками: 1) для них першочергової ваги набувають проблеми нематеріального характеру (наприклад, якість життя, захист навколишнього середовища, жінок, національних і сексуальних меншин, антиглобалізм, євроскептецизм тощо), навколо яких починають розгоратись нові суспільно-політичні конфлікти, нехарактерні для попередніх етапів соціальної еволюції; 2) все більшої легітимності та використання набувають неконвенційні типи політичної участі: бойкоту, демонстрації, блокади, пікети тощо; 3) соціальна основа партій «нової політики» – молоді люди з вищою освітою, новий середній клас; 4) політична діяльність, пов'язана з реалізацією ідеологічних установок, має чітку антиістеблішментську спрямованість [256; 257]. Тобто, «нові партії» різко протиставляють себе правлячій політичній еліті та контрольованим нею забюрократизованим традиційним партіям «старої політики», наголошуючи на тому, що існуючі політичні сили нездатні адекватно реагувати на нові суспільно-політичні виклики та представляти інтереси постматеріалістів; 5) протиставлення традиційним партіям та еліті корелюється з використанням риторики популізму (йдеться як про правий так і про лівий популізм); 6) особлива організаційна структура, яка має децентралізований, мережевий характер та пряме спілкування з виборцями за допомогою новітніх інформаційних технологій [256; 257].

На нашу думку, модель партій постматеріальних цінностей/нової політики – це крок до виникнення нової моделі політичної партії внаслідок бурхливого розвитку інформаційних технологій – кіберпартій / мережевих партій. А оскільки за результатами виборів 2019 р. до ВР України депутатські мандати отримали декілька «мережевих» партій (а ще одна набрала більше 2 % голосів виборців) – ПП «Слуга народу», ПП «Голос», ПП «Партія Шарія», то, на нашу думку, слід на характеристиках цих нових політичних акторів, зупинитися більш детально.

Утворення кіберпартій пов'язано з використанням ними мережі Інтернет перш за все для мобілізації електорату, а також вирі-

шення інших поточних завдань. Але партії по-різному використовують мережевий потенціал. Одні з них зберігають традиційні організаційні структури, використовуючи вихід в Інтернет як вторинний ресурс діяльності, інші набувають нової конфігурації під впливом мережевої взаємодії, а треті взагалі організуються як мережеві партії [209, с. 21–22]. Вони починають трансформуватися організаційно і проводити свою політику, враховуючи особливості інформаційної мережі. Інтернет у цьому випадку стає пусковим механізмом трансформації, який змінює саму природу партій.

Політичні партії почали освоювати мережевий простір із середини 1990-х рр.: перші сайти створили у 1994 р. Партія Зелених у Нідерландах та Лейбористська партія у Великобританії. Особливо інтенсивно процес освоєння партіями і політиками онлайн-простору починається з 2004 р., коли відбувся перехід від технологій Web 1.0 до Web 2.0., що дозволяє здійснювати інтерактивну взаємодію і наповнювати контент веб-сайтів на основі візуалізації, персоніфікації і комунікаційного стимулювання.

Для того, щоб використовувати мережевий потенціал, партії утворюють веб-сайти. Можна виокремити такі функції партійних вебсайтів: функція зміцнення бренду партії, функція партійного будівництва, функція поширення інформації і переконання, функція артикуляції і об'єднання інтересів, функція соціалізації і мобілізації, функція збору партійних фінансів, комунікативна функція і створення партійних спільнот та інші [85]. Наповнюючи ці функції змістом, партії рухалися від пасивних форм взаємодії з громадянами до активних: утворення персональних сайтів лідерів партії, розсилка новин через електронну пошту виборцям, мережева організація політичних кампаній, мережеві дискусійні форуми тощо.

Перша спроба описати основні характеристики кіберпартій припадає на початок 2000-х рр. Х. Маргіттс, яка перша запропонувала доповнити наявну типологію політичних партій (кадрові, масові, всеосяжні, картельні) новим типом – кіберпартії, основну відмінність цього нового типу бачить у відмові від звичайного формального членства і перехід на прямий зв'язок з виборцями. Вона

пише: «Ключовою визначальною ознакою є те, що кіберпартії використовують засновані на мережах технології для посилення відносин із виборцями, а не традиційну практику партійного членства» [297, с. 531].

До характерних ознак кіберпартій відносимо: прямі зв'язки з виборцями; відсутність членства; вільне розуміння прихильників, якими потенційно є всі виборці; мережеві канали комунікації; партії як організації, що діють на межі між державою і суспільством.

Приклади вказаних партій є такі: Рух «За Кращу Угорщину» (Йоббік), який перетворився в партію 2003 р. під тією ж назвою. Він виникає використовуючи портал jobbik.hu й інші інтернет-можливості. У 2006 р. у Нідерландах Г. Віддерсом була створена Партія свободи. Ця партія фактично складається з однієї людини, але бере активну участь у політичному житті країни, створюючи собі підтримку, рекрутуючи нефіксованих членів партії з використанням онлайн-технологій. У 2010 р. італійський актор і шоумен Б. Грілло створив свій блог і об'єднав ряд організацій навколо Руху п'яти зірок. Цей блог входить у десятку найбільш популярних політичних блогів світу, у ньому беруть участь користувачі з понад 1000 міст із 22 країн світу. У числі подібних партій можна також назвати Рух Палікота в Польщі (2011 р.), піратські партії, що виникли в 2006 р. у Швеції, а потім у Німеччині (у даний час піратські партії діють в 54 країнах, зареєстровані офіційно в 21 державі; є міжнародні об'єднання цих партій) [209, с. 31].

Таким чином, як вважає Р. Манайло-Приходько, історична еволюція партій багато у чому визначалася наявністю домінуючого партійного типу, що відображав ключові тенденції партійного розвитку на певному етапі. Домінуючий партійний тип зазвичай змінювався унаслідок зміни навколишнього середовища. Це змушувало партії адаптуватися до нових умов, модифікуючи свою внутрішню структуру і поведінкові моделі. Еволюція партій за схемою «кадрові – масові – всеосяжні» відображала різні етапи партійного розвитку країн Західної Європи: період зародження сучасних партій; епоху масової мобілізації та гострого класового протистояння; пе-

рехід до постіндустріального суспільства з характерними для нього зрушеннями у соціальній структурі й ослабленням суспільних конфліктів [125, с. 49–50].

Як результат традиційні політичні партії сьогодні постали перед викликом нових форм політичної комунікації, які характеризуються персоніфікацією, активним самовираженням, прямою участю, візуалізацією. Традиційні форми організації – членство, централізація, місцеві організації, а також форми рекрутування і отримання ресурсів перестають працювати. Тому політичні партії починають активно пристосовуватися до ситуації, що веде до мережевої організації та розбудови їх роботи. Нові віртуальні партії в цьому відношенні мають певну перевагу, але поки вони захоплюють тільки деякі сегменти політики, орієнтуючись на «гарячі» проблеми.

2.3. Чинники впливу на процес інституціалізації політичних партій і партійних систем в умовах демократичного транзиту

Процес інституціалізації політичних партій і партійних систем відбувається під впливом низки чинників: соціокультурних, інституційних та процедурних. До соціокультурних чинників відносимо: історичні традиції та культуру; соціально-економічні характеристики соціуму; особливості демократичного транзиту; етнічні характеристики; соціально-політичні розмежування; геополітичні фактори та інші. Інституційні чинники можна виокремити такі: нормативно-правова основа функціонування політичних партій; форма правління; виборча система. Процедурні чинники пов'язані з особливостями внутрішньопартійної організації та функціонуванням політичних партій, а також із особливостями взаємовідносин між політичними партіями в рамках партійної системи.

Такі чинники ми виокремлюємо тому, що процес інституціалізації політичних партій і партійної системи відбувається у соціокультурному та інституційному середовищі, які й обумовлюють

його параметри. Реагуючи на виклики зовнішнього середовища політичні партії організовують і своє внутрішньопартійне життя (процедурні чинники). У методологічному аспекті це досить непогано передав Ю. Якименко у роботі «Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті». Таку методологію названо синтетичною, оскільки вона поєднує елементи різних підходів і передбачає урахування трьох складників, що характеризують партійну систему та/або впливають на неї. По-перше, це процеси в політичних партіях (насамперед тих, що входять до складу партійної системи). До характеристик, які можуть розглядатись як «індикатор» певних змін, передусім слід віднести інтенсивність утворення нових партій; спосіб утворення і характер партій, що утворюються; інтенсивність внутрішньопартійних процесів (розколи, злиття, зміни керівництва); зміни в ідеології провідних партій. По-друге, це процеси в оточенні партійної системи. До них можна віднести виборче законодавство, форму правління та конституційно визначене місце партій у процесі формування органів влади, характер політичного режиму, поділи та проблемні виміри, що структурують партійну систему, інші особливості, зумовлені внутрішніми процесами в країні (зокрема, вплив бізнес-структур) та зовнішніми чинниками. По-третє, це процеси в партійній системі та її характеристики: кількість суб'єктів партійної системи; величина партій; кількість «центрів» (полюсів) партійної системи та інше [224, с.10–11].

Слід зазначити, що для кожної держави набір найбільш дієвих чинників різниться між собою, що обумовлюється, перш за все, історико-культурними особливостями. І як зазначає М. Кармазіна, інтенсивність їх дії на тому чи іншому етапі становлення та розвитку багатопартійності за більш ніж два десятиліття не залишалася незмінною: потенціал одних з них неухильно слабнув аж до повної «девальвації» самого чинника (наприклад, «розкладання» КПРС аж до зникнення утворення; відхід від керівництва партіями їх фундаторів та прихід нових очільників, дії яких «перформатовували» напрям діяльності партії, її ідейні засади та функції). Інші чинники виявляли свій «пульсуючий» вплив, то посилюючись, то послаблю-

ючись (віддзеркаленням чого було, наприклад, періодичне внесення змін до законодавства; дії Росії, спрямовані на підживлення партій російського націоналізму на території України тощо). А ще інші – неухильно нарощували і все переконливіше виявляли свій потенціал (входження бізнесу в політику, партій – у державу) [78, с. 8].

Інституціалізація політичних партій і партійних систем у перехідних суспільствах насамперед пов'язана з умовами демократичного транзиту. Відповідно до теорії демократичних транзитів перехід до демократії відбувається, як правило, у трьох стадіях. Наприклад, Д. Растроу, виокремлює три стадії переходу: лібералізація, демократизація, консолідація [183]. Третя стадія і представляє собою демократичне суспільство. Тому, як правило, консолідована демократія складовою має і консолідовану (інституціалізовану) партійну систему. Йдеться про те, що політичні партії і партійна система загалом у такому суспільстві мають високоінституціалізований характер.

Український транзит – це особливий кейс незавершеного демократичного переходу. Ось саме стан незавершеного демократичного переходу і має суттєвий специфічний вплив на формування / інституціалізацію політичних партій в Україні, оскільки до певної міри змінює їхні сутнісні характеристики.

Як зазначає у своєму дослідженні Р. Манайло-Приходько, за умови успішного завершення демократичного переходу парадигму демократичного транзиту ефективно використовувати для аналізу еволюції та функціонування партійних систем. Проте у випадку його незавершеності ця парадигма може бути застосована лише частково. Транзитологія відносно об'єктивно розглядає причини краху авторитарного режиму, але не здатна пояснити наслідки цього процесу, контраверсійного руху тощо [125, с.54].

Отже, для пояснення процесів, які відбуваються в українському суспільстві нами буде використана інша наукова парадигма – теорія неопатримоніалізму. Ця теорія, на нашу думку, має достатній евристичний потенціал для того, щоб пояснити і особливості формування партійних систем у перехідних суспільствах. Концепція неопат-

тримоніалізму була запропонована неовеберіанцями Г. Ротом, Ш. Ейзенштадом та Ж.-Ф. Медаром.

Неопатримоніальна демократія, як стреджує О.Фісун, є нормальною формою функціонування прем'єр-президентського режиму в клієнтальному суспільстві, де головним мотивом поведінки політичних акторів є «пошук ренти» (rent-seeking). Політичні актори формально конкурують у рамках електоральних механізмів (змагаються за посаду президента та більшість у парламенті), однак сенсом їхньої діяльності є «захоплення держави» [234, с. 45].

С. Козлов вважає, що інституційна специфіка неопатримоніального режиму передбачає: а) приватне привласнення публічної влади в ім'я власних інтересів; б) злиття влади і власності, що виражається в контролі «політичних і адміністративних підприємств» над прибутковим бізнесом; в) комплектування державного апарату поза принципами конституційно регульованого законодавства або кар'єрного просування; г) мінімізація доступу інших політичних груп до таких ресурсів і контролю за ними; д) персоналізація влади і слабка раціоналізація політичного процесу; ж) панування клієнтарно-патронажних відносин; з) домінування неопатримоніальних правил політичної гри, які мають на меті асиметричний взаємообмін послугами та статусними позиціями між «нерівними» учасниками патронажних відносин і т.д. [87, с. 31].

Основними інструментами поширення політичного впливу для олігархічних кланів слугують: а) організація власних або «приватизація» вже існуючих політичних партій для відстоювання своїх інтересів у Верховній Раді (Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія регіонів, ПП «Трудова Україна» і под.); б) просування представників на ключові державні посади (так, у 1996–1997 рр. прем'єр-міністром був глава дніпропетровської ФПГ П. Лазаренко, 2002–2004 рр. цю посаду обіймав представник донецької ФПГ В. Янукович); в) входження в існуючі клієнтарно-патронажні мережі й отримання доступу до президента через неформальні контакти з особами, що належать до його безпосереднього оточення (наприклад, А. Волков, І. Бакай, С. Львовчкін) [87, с. 34].

Ю. Мацієвський вказує, що Україна є прикладом країни з гібридним режимом, де формальні інститути (конституція, закони та законодавчі акти) є підірвані неформальними (клієнтелізмом, непотизмом і корупцією). Домінування неформальних інститутів над формальними завадило елітам домовитися про «гру за правилами», що, зі свого боку, призвело до інволюції конституціоналізму, а відтак до ситуації, яку ніхто з ключових політичних гравців не зацікавлений змінювати.

Іншими словами, продовжує думку вчений, Україна потрапила в інституційну пастку, яку ми називаємо «пастка гібридності». Ця пастка – це сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму [128, с. 9].

Отже, незавершеність політичного транзиту, формування неопатримоніального режиму мало негативний вплив на партогенез в Україні, оскільки політичній еліті не потрібні були партійні організації, які б виконували свої функції належним чином.

Про специфіку такого режиму в Україні вказує в аналітичному звіті «Національна єдність у конкурентному суспільстві» Г. Зеленько: «Починаючи з 1996 р., Україна балансує між гібридною політичною системою з авторитарним режимом змагання та гібридною політичною системою з електоральним режимом змагання. Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не «за законом», а «за поняттями» – неписаними правилами, які настільки глибоко укорінилися у суспільно-політичне життя, що у найбільш прибуткових сферах економіки витіснили формальні, які, зі свого боку, набули форми фасаду, а реальні ж політичні процеси відбуваються через взаємодію формальних і неформальних інститутів» [72, с. 8].

Характерною особливістю такої політичної системи та політичного режиму, продовжує свою думку дослідниця, є наявність так званих «інституційних пасток» – інститутів та інструментів, які

створювалися із метою забезпечення інтересів (політичних, бізнес-інтересів) політико-економічних груп, наслідки застосування яких мають кумулятивний ефект: з часом вони призводять до нагромадження проблем, які починають руйнувати державу через вихолощення її функцій [72, с. 9].

Крім особливостей режиму, на еволюцію партійних систем впливають і такі чинники:

1. Характер трансформаційного конфлікту. Ідеться про те, у якій формі відбувався трансформаційний конфлікт: у вигляді пакту, укладеного між елітами, чи колапсу старого режиму під тиском народних мас.

2. Наявність/відсутність «історичних» партій. Такі партії значно впливають на еволюцію партійних систем за умови, що «історичні» партії достатньо інституціалізовані, а період авторитарного / тоталітарного режиму тривав недовго.

3. Вплив політичних інститутів. Серед усіх інститутів найсуттєвіше позначаються на конфігурації партійних систем форма правління (парламентська, президентська чи їх модифікації) та виборча система.

4. Існування традицій клієнталізму. Клієнталізм у поєднанні з різними формами регіоналізму та патерналізму властивий немодернізованому суспільству.

5. Вплив соціально-політичних розмежувань, традиційні лінії яких доповнюються у Східній Європі лінгвістично-етнічними [136, с. 45 – 46].

Наступний чинник впливу на інституціоналізацію партій і партійних систем, який ми хотіли б охарактеризувати і який, на нашу думку, також має визначальний вплив на інституціоналізацію партій і партійної системи, – соціально-політичні розмежування.

Як відомо, вплив соціально-політичних розмежувань на конфігурацію партійних систем був уперше описаний у політичній науці С. Ліпсетом і С. Рокканом [114]. Вчені виклали свою теоретичну концепцію у спільній праці «Структура розмежувань, партійні системи і вподобання виборців. Попередні зауваження». Вони впер-

ше висловили та обґрунтували ідею необхідності вивчення поділів, як поєднання соціальних груп і партійних структур у єдиній соціополітичній конструкції, які оформилися у країнах Західної Європи наприкінці XIX ст. До таких поділів вони віднесли: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, приватними власниками і робітниками. Згідно з концепцією авторів, поняття соціально-політичний поділ охоплює такі складові: соціальні групи, політичні партії та система цінностей, притаманна групам.

На думку А. Реммеле, соціальні розмежування – це довготривалі структурні конфлікти, які приводять до появи протилежних позицій, які можуть бути (чи не бути) представлені партіями [197, с. 34].

У нових соціально-економічних та політичних умовах функціонування сучасних політичн науковці до поділів, виокремлених С. Ліпсетом і С. Рокканом додають і низку інших, які мають вплив на формування конфігурації партійних систем. Наприклад, А. Морено у розвинутих демократичних країнах та «нових демократіях» виокремлює: постмодерні – фундаментальні проблеми, лівий – правий матеріалізм, прореформаторські – антиреформаторські проблеми, демократичні – антидемократичні проблеми, ліберальні – фундаменталістські та матеріальні – постматеріальні цінності [301, с. 21].

А. Лейпхарт у відомому аналізі демократії до головних «...тривалих протирич, які впливають на вибори, а не є тимчасовими, швидкоплинними суперечностями», зараховує: соціально-економічні, релігійні, культурно-етичні, місто-село, підтримка уряду, міжнародна політика та постматеріалізм» [288, с. 123–124].

Дослідивши різні підходи до аналізу соціально-політичних розмежувань, Г. Голосов виділив сім проблемних вимірів, які впливають на становлення партійних систем: 1) релігійний; 2) культурно-етнічний; 3) соціально-економічний; 4) зовнішньополітичний; 5) посматеріальний; 6) кліваж «місто-село»; 7) вимір «підтримки режиму» [39, с. 207–222].

Е. Соловйов у статті «Еволюція партійних систем: нова точка біфуркації» вказує на ще одне розмежування, яке нині має суттєвий

вплив на структурування партійного простору європейських країн: «глобалізовані еліти» і «антиглобалістські настрої громадян». Вказана трансформація партійних систем відбувається: а) в контексті дефіциту демократії, коли громадяни розуміють, що «можуть змінювати уряд, а не політику»; б) в умовах фрагментації політичного поля внаслідок кризи «великих ідеологічних наративів» і заміною їх так званими «молекулярними ідеологіями» і «партіями одного питання» [211, с. 185–186].

Одна з найбільш глибоких ліній розмежування між прихильниками традиційних цінностей і національних держав, з одного боку, і глобалізованими елітами, з іншого, базується на проблемі з питання міграційної політики. Результатом вказаного розмежування і нових тенденцій партієтворення є поява популістських партій лівої і правої орієнтації.

Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є не лише інституціалізація соціального розмежування. Другим індикатором повинен бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття «тривалість» досить відносне, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, на наш погляд, має бути період у два парламентські терміни. Цей час має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної/них соціальної групи/груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юнктурою і був відтворений під час наступного парламентського циклу [191, с. 40–41].

Узагальнивши і доповнивши класичні розмежування С. Ліпсета і Ст. Роккана, львівська дослідниця Ю. Сліпецька вважає, що соціально-політичні розмежування можна звести нині до семи ключових комплексів проблем: конфлікт між центром і периферією; конфлікт між державою і церквою – так званий «релігійний вимір»; конфлікт між містом та селом; конфлікт між власниками і робітниками – «соціально-економічний вимір»; поділ населення країни і її

політиків на основі «підтримки режиму», або «влада versus не влада»; джерелом суперечок в суспільстві може стати зовнішня політика («зовнішньополітичний вимір»); новий «постматеріальний» вимір політики, до якого відносяться такі проблеми, як екологія, гендерне рівноправ'я, права людини [206]. На нашу думку, до виокремлених комплексів проблем слід додати соціокультурний вимір розмежувань, які характерні для гетерогенних суспільств, до яких ми відносимо і Україну.

Таким чином, соціально-економічне розмежування перш за все активно використовується лівими партіями. Релігійне розмежування пов'язане із виникненням клерикальних партій, які існують в Україні. Серед них можемо виділити такі: Партія мусульман України, Партія Християнсько-демократичний союз, Соціально-Християнська партія, Християнсько-демократична партія України та інші. Етномовне розмежування спричинило виникнення партій національних меншин: Демократичну партію угорців України, «КМКС – Партія угорців України», партія «Руський блок» та інші. Регіональне розмежування (Схід – Захід) спричинило виникнення потужних партій Східної і Західної України: Партія регіонів (ПП «Опозиційний блок»), ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Голос», ПП «Опозиційна платформа – За життя».

Таким чином, до основних суспільно-політичних поділів, що впливали і впливають на еволюцію партійної системи України на різних етапах її розвитку, належать: а) поділ у координатах комуністичні / демократичні сили на початковому етапі становлення української державності; б) соціально-економічний поділ (поділ «бідні» / «багаті»); в) підтримка / опозиційність до правлячого режиму; г) соціокультурний поділ. Актуалізація соціокультурного поділу, на думку вітчизняних фахівців, пов'язана з діяльністю регіональних політичних еліт, котрі для отримання електоральних дивідентів свої виборчі месиджі й гасла формували на протиставленні ціннісних характеристик Західної та Східної України.

При цьому, як зауважив Ю. Якименко, якщо до президентських виборів 2004 р. соціокультурний поділ хоч і відображався на резуль-

татах виборів, але був одним із чинників структурування партійної системи, то під час виборчої кампанії 2004 р. він став основним фактором впливу на її конфігурацію [224, с. 83–92].

До інституційних чинників ми відносимо нормативно-правову основу функціонування політичних партій (буде охарактеризована у параграфі 3.1. Правова інституціалізація політичних партій в Україні), форму правління та виборчу систему.

Виборчі системи вважаються найбільш істотним механізмом впливу на партійну систему. Розрізняють основні три типи виборчих систем: мажоритарні, пропорційні та змішані. У даному випадку можна говорити і про два основні типи: мажоритарні і пропорційні. Конструкції виборчих систем у реальній політичній практиці залежать від низки їх характеристик: виборчої формули, типу виборчих округів, особливостей формування виборчих списків тощо.

Зв'язок між типом виборчої системи і типом системи партійної одним із перших у своїй роботі «Політичні партії» показав М. Дюверже: «Його вплив [виборчого режиму] на кількість, чисельність, союзи, представництво партій є вирішальним. І навпаки: система партій відіграє головну роль при визначенні виборчого режиму... У кінцевому випадку, система партій і виборча система – дві реальності, нерозривно пов'язані між собою, й іноді їх важко розділити навіть з метою аналізу». Він виокремив три гіпотези щодо впливу виборчих систем на системи партійні [47, с. 265]. Таким чином, він вважав, що пропорційна система стимулює розвиток системи багатопартійної з потужними політичними партіями, мажоритарна система в два тури продукує розвиток політичних партій, схильних до союзів і коаліцій, а мажоритарна система відносної більшості приводить до встановлення двопартійної системи.

Ця закономірність була названа «соціологічними законами Дюверже», хоча насправді автор вказану залежність не вважав законами, а лише тенденціями, які можуть здійснюватись або ні під впливом низки інших чинників.

В Україні вибори до Верховної Ради проводилися 8 разів, при цьому всі вони регламентувалися різними виборчими законами:

якщо не змінювалась виборча формула, то змінювалися умови проведення виборів.

Вибори до ВР України в 1994 р. проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості, яка показала свою неефективність і не сприяла структуруванню партійної системи. Парламентські вибори в 1998, 2002, 2012, 2014 і 2019 рр. проходили за змішаною незв'язаною виборчою системою зразка 1998 р., яка поєднувала голосування по правилах відносної більшості в 225 одномандатних округах із голосуванням за пропорційною системою закритих партійних списків в єдиному загальнонаціональному окрузі з 4% виборчим бар'єром, за підсумками якого також обиралися 225 депутатів. Починаючи з 2012 р., виборчі блоки позбавлялися права на участь у виборах, а виборчий бар'єр був підвищений до 5%. А якщо ще врахувати і формулу перерахунку голосів виборців у депутатські мандати (формула Т. Хейра), то ми вважаємо, що виборча система України сприяє великим політичним партіям.

У 2006 і 2007 рр. Український парламент обирався на основі пропорційної виборчої системи з 3% виборчим порогом, закритими партійними списками в єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі. Ця виборча формула звичайно позитивно впливає на розбудову партійної системи, але у поєднанні з закритими партійними списками і жорстко централізованою партійною дисципліною вона продукує партії вождистського і персоналістського типу.

Таким чином, незв'язаність виборчої системи, постійна зміна виборчого законодавства мали негативний вплив на процес інституціалізації партійної системи.

Позитивним, на нашу думку, було прийняття ВР України «Виборчого кодексу України» (19.12.2019), який регламентує проведення президентських, парламентських та місцевих виборів. Незважаючи на низку недоречностей в ньому, він має стабілізувати електоральні правила, що є однією з умов успішної інституціалізації політичних партій і партійної системи в цілому. А встановлення пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками позитивно вплине на розбудову регіональних партійних струк-

тур. За виборчими правилами від регіону до ВР України потрапляє кількість депутатів у залежності від поданих за партіє голосів виборців. І, звичайно ж, що при цьому будуть враховуватись преференції виборців (хто з кандидатів у партійному списку набрав найбільше голосів).

Визначальним на процес інституціалізації партійної системи є вплив форми державного правління. Саме в рамках форми правління відбувається особливий спосіб взаємодії між партіями, усталеність якої і є одним із критеріїв інституціалізації партійної системи. Під формою державного правління слід розуміти спосіб організації верховної влади, який визначає систему її найвищих органів, порядок їх формування і розподілу повноважень між ними, а також взаємовідносини з громадянами держави.

В. Литвин у своєму дисертаційному дослідженні підкреслює, що розгляд етапів становлення і розвитку українського напівпрезиденталізму дає змогу аргументувати, що впродовж 1991–2017 рр. Україна була політично нестабільною і конституційно волатильною. Адже у ній відбувалося чергування двох формально-фактичних (інституційно-процесуальних і політично-поведінкових) типів цієї системи правління: високопрезиденталізованого напівпрезиденталізму в умовах винятково президент-парламентаризму – упродовж червня 1996 р. – січня 2006 р. та жовтня 2010 р. – лютого 2014 р.; збалансованого напівпрезиденталізму спочатку в умовах президент-парламентаризму – в грудні 1991 р. – червні 1995 р., а згодом в умовах прем'єр-президенталізму – в січні 2006 р. – вересні 2010 р. та починаючи з лютого-березня 2014 р. У рамках конституціоналізованої практики українського напівпрезиденталізму, тобто з 1996 р., це означає, що в Україні апробовано високопрезиденталізований президент-парламентаризм (у 1996–2006 та 2010–2014 рр.) і збалансований прем'єр-президенталізм (у 2006–2010 рр. й із 2014 р.) [112].

Ідеться про те, що форма державного правління в Україні протягом 1991 – 2019 рр. кардинально змінювалась тричі. А загалом таких змін було шість, але інші не мали суттєвого впливу на конфігурацію і акторний склад вітчизняної партійної системи.

Конституцією України 28 червня 1996 р. встановлено президентсько-парламентський тип напівпрезидентської республіки. Президент став ключовою фігурою політичної системи суспільства. Структурування парламенту відбувалося як за партійною належністю (у форматі партійних фракцій), так і у вигляді депутатських груп. При цьому уряд формувався на позапартійних засадах.

У ході «Помаранчевої революції» 2004 р. ВР України на своєму засіданні 8 грудня 2004 р. прийняла пакет змін до Конституції України, встановивши парламентсько-президентську республіку. Відповідно до внесених змін уряд повинен був формуватись парламентською більшістю. Структурування парламенту мало відбуватись виключно за партійною приналежністю. «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також кандидатур до складу Кабінету Міністрів. Депутатська фракція у Верховній Раді, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу, має права коаліції депутатських фракцій [93]. Така фракція у парламенті з'явилася за результатами виборів ВР України у 2019 р.

Після перемоги на президентських виборах 2010 р. В. Янукович ініціював повернення до Конституції 1996 р. Тому 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України відмінив зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. Таким чином, Україна знову стала президентсько-парламентською республікою.

Черговий раз зміна форми правління відбулася після української Революції Гідності 2013 р., коли за її наслідками 21 лютого 2014 р. український парламент прийняв закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», в якому йшлося саме про повернення до Конституції зі змінами від 8 грудня 2004 р. Внаслідок цього Україна знову стала парламентсько-президентською республікою [62].

Зміна форм правління не могла не впливати на формат партійної системи. Так, впливовими і системоутворюючими в різний час ставали партії, які були пов'язані з особою Президента чи/та

Прем'єр-міністра України (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», Народний Союз «Наша Україна» (потім ПП «Наша Україна»), ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», ПП «Слуга народу» та інші).

Якщо говорити про вплив форми правління на інституціалізацію партійної системи, то слід зазначити, що найбільше сприяє розбудові партійної системи парламентська форма правління за умови пропорційної виборчої системи. Змішана/напівпрезидентська форма правління також може мати позитивний вплив, але за умови, що розподіл повноважень у системі вищих органів державної влади буде здійснюватись відповідно до Конституції та застосування пропорційної виборчої системи відкритих регіональних списків.

Досліджуючи передумови консолідації партійних систем про найбільшу прийнятність парламентської форми правління для консолідації партійної системи, відмічає М.Назаров. У той же час президентські режими, навпаки, збільшують поляризацію суспільства, сприяють подальшій персоналізації влади та унеможливають інституційний розвиток політичних партій [145, с. 381].

Дослідивши політичний досвід низки країн світу М. Уоллестайн звернув увагу на те, що в різному поєднанні виборча система і форма державного правління продукують різні моделі функціонування як партійної системи, так і політичної в цілому (він описує «чисті» форми правління – президентську і парламентську, відповідно змішана форма поєднує деякі їхні характеристики).

По-перше, це парламентарна форма правління з мажоритарною системою відносної більшості. Вона, зазвичай, при наявності монополії політичних партій на участь у виборчому процесі та жорсткій партійній дисципліні всередині партії, обмежує кількість конкуруючих партій двома і надає більш сильній з них непропорційно (у порівнянні з кількістю поданих за неї голосів) велику кількість місць у законодавчому органі. У парламентарних демократіях партія більшості контролює також і виконавчу владу, і парламент. Яскравий приклад такого поєднання – Великобританія.

По-друге, це президентська форма правління у поєднанні з мажоритарною системою відносної більшості. Прикладом можуть слугувати Сполучені Штати Америки. При біпартизмі партія президента не обов'язково має бути партією більшості в конгресі.

По-третє, парламентська модель із системою пропорційного представництва. Кількість партій у цих країнах різна, іноді їх багато, але скрізь при владі знаходяться коаліційні уряди. Єдиним винятком є однопартійні кабінети меншості. Але такі уряди є допустимими, оскільки вони фактично використовують підтримку коаліції більшості, учасники якої схильються офіційно не входити до верхніх ешелонів влади.

По-четверте, президентська система з виборчим законом, який передбачає пропорційне представництво в парламенті. Уже вказувалося, що при пропорційній виборчій системі багато партій отримують місця в парламенті. Однак оскільки не парламент обирає уряд, то партіям немає необхідності вести переговори з метою сформування правлячу коаліцію. Уряд призначається президентом. При багатопартійності партія президента, найвірогідніше, отримує порівняно невелику кількість депутатських мандатів. Президент не може керувати, не маючи підтримки парламенту, але останній не несе відповідальності за діяльність уряду і тому не зобов'язаний його підтримувати [233].

Характеризуючи вплив форми правління на процес інституціалізації політичних партій, слід зупинитися і на аналізі такого явища, яке характерне для напівпрезидентських республік, як когабітація. Когабітація з французької перекладається як політичне співіснування. Ідеться про співіснування президента й уряду, представлених політичними силами, що перебувають в опозиції одна до одної. Про неї можна говорити тоді, коли за результатами виборів у парламенті формується коаліція, опозиційна президенту. У такому випадку лідер коаліції стає прем'єр-міністром. Маючи підтримку парламенту, прем'єр реалізує коаліційну програму у внутрішній політиці. Президент же здійснює зовнішню та безпекову політику, використовує низку наданих йому Конституцією важелів впливу для корекції

курсу діяльності парламентсько-урядової коаліції (прикладом може бути Франція). Якщо ж на президентських і парламентських виборах перемагає одна й та сама політична сила, неформальним лідером виконавчої влади стає президент. Володіючи підтримкою парламентської більшості, він формує уряд і здійснює загальне керівництво ним.

В Україні ситуація когабітації була лише за часів президентства В. Ющенка, після призначення ним головою уряду В. Януковича (з 04.08.2006 р. і до 18.12.2007 р.), оскільки «помаранчеві» сили не змогли утворити у парламенті коаліцію більшості. Друга ситуація фактично склалась у зв'язку із формуванням наступного уряду – Ю.Тимошенко з 18.12.2007. Остання ситуація є унікальною, оскільки більшість в парламенті мають партії, які підтримували діючого президента на виборах, які на певному етапі активно використовували його популярність для збільшення свого електорального результату. Власне пропрезидентські партії і сформували уряд. Однак, практична взаємодія президента і прем'єр-міністра/уряду носить яскраво виражений когабітаційний характер [196].

На нашу думку, ситуація когабітації створює напругу в політичній системі суспільства, а відтак не сприяє стабільному розвитку політичних партій. У цей період в політичній системі суспільства відбувається жорстка боротьба за владу між президентом і головою уряду, яких представляють відповідні політичні партії. В умовах українського політикуму перемога у цій боротьбі, як правило, приводить до занепаду політичної партії, яка представляла інтереси того, хто програв у цій боротьбі (наприклад, така доля спіткала ПП «Наша Україна» В. Ющенка).

Отже, до основних чинників, які впливають на процес інституціалізації партій і партійних систем, відносимо: соціокультурні, інституційні та процедурні. Дієвість чинників впливу різниться між собою і залежить від історико-культурних особливостей країни.

Позитивний вплив на розвиток політичних партій і партійної системи мали зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. із впровадженням пропорційної виборчої системи. Повернення у

2010 р. до форми правління, встановленої Конституцією у 1996 р., та зміна виборчої системи на змішану мали негативний вплив на розвиток партійної системи. Тому з 2010 р. по 2014 р. відбувається «деінституціалізація» партійної системи, оскільки політичні партії втрачають вплив на прийняття управлінських рішень.

До процедурних чинників впливу на інституціалізацію політичних партій і партійних систем відносимо чинники пов'язані з утворенням політичних партій, організацією внутрішньопартійного життя, типом лідерства в партіях, наявністю організаційної структури та членства, фінансовими та іншими ресурсами тощо (вони охарактеризовані в третьому розділі нашої роботи).

2.4. Емпіричні методи дослідження інституціалізації політичних партій і партійних систем

Емпіричні методи дослідження складають важливий елемент у вивченні політичних партій і партійних систем. Вони, поряд із теоретичними доробками, використовуються для оцінки ефективності виборчих систем, співвідношення виборчих систем із партійними, визначення ефективного числа партій, вимірювання усталеності уподобань електорату тощо. У нашому дослідженні будуть використані індекси ефективної кількості електоральних та парламентських партій М. Лааксо та Р. Таагапери, індекс пропорційності Р. Гюнтера, індекс диспропорційності М. Галлахера, індекс фракціоналізації Д. Райє, індекс волатильності М. Педерсена, індекс націоналізації партійної системи, індекс націоналізації політичних партій.

Вимір ефективної кількості електоральних і парламентських партій. Дослідження електорального процесу в багатопартійних системах показує, що не всі партії впливають на хід виборів і не всі з них є значущими для виборця. Вплив на державну політику і законодавчий процес обмежується так званою «ефективною кількістю партій», що є меншою, ніж загальна кількість партій, які беруть участь у виборчих перегонах. Формулу індексу ефектив-

ного числа партій запропонували в 1979 р. М. Лааксо та Р. Таагера [286].

Індекс обчислюється на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Є два варіанти визначення розміру такої підтримки: 1) на підставі результатів виборів до парламенту (ефективне число електоральних партій); 2) на підставі кількості депутатських місць, які належать тій чи іншій партії і виражені у процентному відношенні (ефективна кількість парламентських партій) [252, с. 239; 207, с. 325–338].

Індекс ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах, розраховується за формулою: $ENPV=1/\sum v_i^2$, де v_i – частка голосів i -тої партії. Ефективна кількість парламентських партій розраховується за формулою: $ENPS=1/\sum s_i^2$ для всіх партій, що отримують місце, де s – частка мандатів i -тої партії [207, с. 325–338].

Р. Таагера і Б. Гоффман вивели формулу взаємозалежності між ефективним числом партій і кількістю проблемних вимірів, яка має такий вигляд: $N = I_{пр} + 1$, де $I_{пр}$ – це кількість проблемних вимірів [220, с. 361].

Індекс фрагментації парламенту запропонований Д. Райє в його книзі «Політичні умови електорального права» (1967) – першому системному порівняльному дослідженні впливу електоральних систем на системи партійні.

Індекс фракційності вказує на можливість існування партійних систем від досконалої однопартійної системи, у котрій одна партія здобуває всі виборчі голоси $F=0$, до двопартійної $F=0, 50$. Рівень фракційності між 0, 50 та 0,67 вказує на конкуренцію двох партій. Значення індексу фракційності вище ніж 0,70 – це ознака існування багатопартійної системи (більше ніж 3-х партій). Рівень нижчий 0,50 вказує на появу домінуючої партії [207, с. 327].

Неусталеність уподобань електорату в ході виборчих кампаній вимірюється індексом волатильності М. Педерсена. У 1970 р. датський політолог М. Педерсен, досліджуючи партійні системи європейських країн, помітив зміни у електоральній підтримці провідних партій і такі явища, як зниження партійної ідентифікації (коли

виборець беручи участь у виборах, не бажає пов'язувати себе з якоюсь партією), перехід частини виборців від старих партій до нових (універсальних, партій посматеріальних цінностей). Формула М. Педерсена є такою (1979 р.):

$$I_{ped} = (P_1 - P_1') + (P_2 - P_2') + \dots + (P_n - P_n') / 2$$
, де: I_{ped} – означає перенесення виборчої підтримки; n – кількість партій; P_n – загальна виборча підтримка (%) партії « n » в період « t » (I вибори); P_n' – загальна виборча підтримка (%) партії « n » в період « $t + 1$ » (II вибори).

Значення індексу неусталеності коливається від 1 до 100. Якщо вподобання електорату усталені, то значення індексу дорівнюватиме 1. Межа усталеності повинна не перевищувати 15. Коли індекс М. Педерсена більший за 15, тоді електоральні вподобання є неусталеними. Вчений вважає, що цей індекс допомагає фіксувати загальну динаміку сили партії від виборів до виборів [153, с. 39–47].

Важливу роль у з'ясуванні перспектив стабільності коаліційних урядів відіграє індекс агрегації, запропонований Л. Майером. Даний індекс дозволяє виміряти рівень концентрації партійної системи на основі врахування двох змінних: кількості парламентських партій у визначений час та потужності найбільшої парламентської партії. Вища величина індексу означає вищий рівень концентрації партійної системи, що, відповідно, сприяє стабілізації коаліційних домовленостей. Цей індекс обраховується за такою математичною формулою: $A = S/N$, де A – символ індексу агрегації; S – відсоток місць у парламенті, контрольованих найбільшою партією; N – кількість представлених у парламенті партій [207, с. 325–338].

Рівень впливу виборчої системи на партійну досліджують за допомогою індексів пропорційності Р. Гюнтера та диспропорційності М. Галлахера. Дані розрахунки застосовуються тільки для дослідження пропорційних систем або тих, які мають пропорційну складову.

Р. Гюнтер для обчислення пропорційності використовує відсоток отриманих партією на виборах голосів та відсоток одержаних

партією мандатів у парламенті. Вчений пропонує наступну формулу обчислення рівня пропорційності:

$I_p = 100 - (V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \dots + (V_n - S_n) / 2$, де I_p – позначення індексу пропорційності; V – відсоток отриманих партією на виборах голосів; S – відсоток одержаних партією мандатів у парламенті; n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту.

Індекс пропорційності у випадку застосування пропорційної виборчої формули в Західній Європі коливається від 86 до 98. Аналізуючи проблему пропорційності в рамках існуючих виборчих систем можна констатувати, що індекс пропорційності є найвищим у випадку поєднання чотирьох чинників: пропорційної виборчої формули, значного розміру виборчого округу, стабілізації багатопартійної системи, застосування принципу вирівнювання при розподілі депутатських мандатів [153, с. 29–35].

Індекс диспропорційності М. Галлахера є інтегральним показником відхилення, яке відображає невідповідність між кількістю поданих голосів і розподілом депутатських мандатів [153, с. 29–35]. Рівень диспропорційності виборчої системи обчислюється за М.Галлахером між часткою голосів, які отримали партії-учасниці виборів, та часткою місць у представницькому органі. Математична формула даного індексу має такий вигляд:

$I = \sqrt{\sum 1/2(P_1 - S_1)^2 + (P_2 - S_2)^2 \dots (P_n - S_n)}$, де I – індекс диспропорційності виборів; P – відсоток голосів, які отримала партія на виборах; S – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату; n – кількість партій (блоків), які пройшли до парламенту.

Індекс може приймати значення від 0 до 100. Виборчі системи з низькими рівнями диспропорційності отримують цей показник у межах від 1 до 6; системи із середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; із високим – 13–20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує [153, с. 29–35].

Для аналізу рівномірності територіального розподілу голосів виборців за різні політичні сили використовують такі емпіричні

ні показники: індекс територіального покриття (ІТП), індекс варіації (середнє абсолютне відхилення), індекс націоналізації політичних партій і партійних систем Г.Голосова, аналогічні індекси Джонса – Майнверінга.

Індекс територіального покриття (ІТП) є одним із інструментів виміру партійної націоналізації. Цей індекс розраховується як відсоток округів, у якому партія висунула своїх кандидатів від загальної кількості округів.

Відповідно, ті партії, які можна вважати загальнонаціональними роблять спробу до повсюдного висунення кандидатів. Тоді як регіональні партії свідомо концентрують увагу на певних територіях або не здатні висунути своїх кандидатів за браком ресурсів.

Головний недолік індексу – ігнорування рівня підтримки кандидатів, механістичне дорівнювання самого факту висунення рівня націоналізації.

Один із простих способів виміру територіальної гомогенності голосування будується на аналізі регіональних відхилень результатів кожної партії від загальнонаціонального результату. Індекс варіації, або середнє абсолютне відхилення, є сумою від загальнонаціонального показника для всіх регіонів (без врахування знаку таких відхилень) і визначається для кожної партії окремо. Сума ділиться на кількість регіонів. У одній із версій обрахунку індексу варіації сума ділиться на 2 [40; 225].

Операціоналізацію поняття «націоналізація партійної системи» ми здійснюємо на основі визначення М. Джонса та С. Мейнверінга: націоналізація партійної системи – явище, коли частка отриманих голосів виборців провідних партій майже однакова у всіх адміністративно-територіальних одиницях країни (PSNS – Party system nationalization score). Тобто голоси будь-якої з партій не концентруються лише в одному регіоні. Цю ж логіку можна застосувати і до партій: високо націоналізовані партії на виборах здобувають порівняно однакову кількість голосів по всіх областях, у той час як слабо націоналізовані партії користуються підтримкою лише в окремих регіонах (PNS – Party nationalization score) [28; 40; 141; 225].

Коефіцієнти PSNS та PNS варіюються від 0 до 1: чим вони ближче до 1, тим рівніше розподіляються частки голосів виборців, тобто це свідчить про більший рівень націоналізації партійної системи (партії). І, навпаки, чим показники ближче до 0, тим менш націоналізованою є партійна система (партія) [40; 225].

Досить часто у політологічному дискурсі антитезою націоналізації є регіоналізація. Дослідження націоналізації / регіоналізації партійної системи обов'язково повинно включати виокремлення найбільш типових і девіантних регіонів. Типові регіони голосують як країна в цілому, являючи собою її зменшену копію, і, скоріш за все, дають точну копію характерних для країни розмежувань.

Виокремлення девіантних регіонів дозволяє виявити території, які демонструють найбільші відхилення. Деякі з таких територій можуть бути слабоінтегрованими в політичний простір країни і бути джерелом сепаратистських настроїв. Крім того в авторитарних режимах девіантність може бути результатом некоректного підрахунку результатів волевиявлення тощо.

Виокремлення типових / девіантних регіонів за результатами електоральної підтримки політичних сил на парламентських виборах можна зробити за результатами розрахунку такого показника, як евклідова відстань. Евклідова відстань розраховується за формулою: $d = \sqrt{\sum (x_i - y_i)^2}$. Відповідно до формули, евклідова відстань представляє собою квадратний корінь із суми квадратів різниць між голосуванням за кожен партію в конкретному регіоні і її загальнонаціональним результатом, яка ділиться на кількість регіонів. Низьке значення евклідової відстані вказує на типові регіони, високе – на девіантні [225].

Висновки до розділу 2

Характеристика методології дослідження процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем дозволяє нам зробити такі висновки. По-перше, наша методологія має багаторівневий характер і включає: а) методологію аналізу еволюції партійних систем у перехідних суспільствах; б) вплив гібридного політичного режиму в таких суспільствах на зміну сутнісного призначення політичних інститутів, у тому числі й політичних партій; в) концепт інституціалізації політичних партій і партійних систем та аналіз чинників, які обумовлюють вказані процеси інституціалізації; г) виокремлення критеріїв інституціалізації політичних партій і партійних систем; д) емпіричні методи дослідження та розробка індексів інституціалізації політичних партій і партійних систем.

Еволюція політичних партій у перехідних суспільствах відбувається у відповідності до логіки демократичного переходу, а відтак партійні системи на кожному з етапів мають особливі ознаки. У випадку, коли формується гібридний політичний режим, де формальні інститути (конституція, закони та законодавчі акти) підірвані неформальними (клієнтелізмом, непотизмом і корупцією), відбувається гальмування процесу інституціалізації партій і партійних систем, оскільки такий режим змінює саму сутність політичних інститутів. Це так звана «інституційна пастка» (пастка гібридності).

Поняття інституціалізації передбачає закріплення певної практики або галузі суспільних відносин у вигляді закону, соціальної норми, прийнятого порядку. Процес інституціалізації політичних партій можна трактувати як перетворення політичних партій із звичайної асоціації у повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституціоналізацію партійної системи можна визначити як процес, результатом якого є не тільки становлення політичних партій як повноцінного інституту політичної системи, але й у набутті стійкості (інституціональності) відносин і зв'язків між самими партіями. Тобто це процес, у результаті якого моделі міжпартійної конку-

ренції і взаємодії стають стабільним, передбачуваним явищем. Інституціалізованим партійним системам притаманні такі ознаки: регулярна повторюваність міжпартійних змагань, укоріненість партій у суспільстві, легітимність в очах виборців, довіра до них з боку виборців, наявність розгалужених партійних організацій.

Характеризуючи процес інституціалізації політичних партій і партійних систем, слід дотримуватися таких методологічних засад. По-перше, не можна ототожнювати інституціалізацію з близькими, але не ідентичними поняттями консолідації, стабілізації тощо, оскільки інституціалізація набагато ширше поняття, і вона не можлива без визнання та поцінування певного інституту. По-друге, необхідно розрізняти правову і політичну інституціалізацію політичних партій. По-третє, потрібно розрізняти інституціалізацію партій та інституціалізацію партійних систем: перший процес хоча й створює базу, з якої розпочинається другий, але в другому важливу роль відіграє інституціалізація інтеракцій між партіями, отже, ці процеси не тотожні. По-четверте, для успішної інституціалізації важливою є наявність стабільності «інституціональних» законодавчих правил. По-п'яте, процес інституціалізації не може бути завершеним у часі, оскільки зовнішнє середовище, яке оточує партійну систему, постійно продукує виклики, на які потрібна відповідна реакція.

Методологія дослідження буде незавершеною без використання емпіричних методів дослідження. Для виявлення рівня інституціалізації політичних партій і партійних систем нами використані такі емпіричні показники: індекс ефективного числа політичних партій (Маркку Лааксо і Рейна Таагапери), індекс волатильності (Могенса Педерсена), індекс націоналізації політичних партій і партійних систем (Марка Джонса і Скотта Мейнверінга), індекс територіального покриття (Даніеля Карамані), індекс агрегації та фрагментації.

ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

3.1. Правова інституціоналізація політичних партій: характеристика вітчизняного досвіду у європейсь- кому контексті

Під інституціоналізацією політичних партій, як уже згадувалося в роботі, слід розуміти процес перетворення звичайних асоціацій громадян у повноцінний конституційно-правовий інститут. У політичній науці, вважає Г. Зеленько, при вивченні процесів інституціоналізації на перший план виходить сама партія як колективний суб'єкт політичного процесу; питання ж правової регламентації розглядається як складова, яка розкриває один, хоча і важливий аспект її діяльності [69, с. 207].

Правова інституціоналізація політичних партій – це регламентація їх діяльності за допомогою правових норм, визнання їх конституційних функцій у рамках існуючої політичної системи, регулювання за допомогою права цілого комплексу відносин, пов'язаних зі створенням та діяльністю партій [8, с. 39]. Іншими словами, правова інституціоналізація політичних партій – це формування нормативних типів її діяльності. Правова інституціоналізація політичних партій складається з двох взаємопов'язаних процесів: конституціоналізації – включення в конституцію основних принципів статусу політичних партій та законодавчої інституціоналізації, за результатами якої відбувається законодавче регулювання діяльності партій. Законодав-

ча інституціоналізація зазвичай включає правове регулювання таких елементів діяльності політичних партій: а) визначення місця і ролі партій у системі відносин «держава – громадянське суспільство»; б) умови і порядок створення політичних партій та припинення їхньої діяльності; в) вимог до їх організаційної будови, програмних положень, членства; г) фінансування діяльності партій; д) участь у виборчих процесах, формуванні органів влади; ж) контроль за діяльністю політичних партій.

До основних завдань правової інституціоналізації партій, на думку Т. Бевз, слід віднести такі: 1) юридичне закріплення і уточнення правового статусу політичних партій, їх ролі й місця в політичній системі, функцій, цілей, завдань, гарантій їх діяльності; 2) досягнення правовими засобами організаційної стійкості політичних партій і їх активної участі у політичному житті (у т.ч. за допомогою встановлення спеціальних вимог у частині їх організаційної структури); 3) визначення порядку взаємодії партій з організаціями державної влади й іншими суспільними об'єднаннями; 4) забезпечення, деталізація і розкриття конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії і на участь в управлінні справами держави; 5) створення умов, що забезпечують контроль держави за діяльністю партій [8, с. 34].

Нині можна виокремити два основні методи регулювання правового статусу та порядку діяльності політичних партій – зовнішній і внутрішній. Зовнішній метод регулювання здійснюється за допомогою конституцій, звичайних парламентських законів і винесення судових рішень. У ряді конституцій, прийнятих після Другої світової війни, містяться положення, що стосуються політичних партій. Ступінь деталізації і визначеності цих положень різний, але сама їх наявність є специфічною рисою сучасного конституціоналізму [48, с. 20–33].

Внутрішній метод регулювання здійснюється самими політичними партіями через їх центральні і місцеві органи управління. Усі партії незалежно від ступеня їх організаційного оформлення мають певну внутрішню структуру, між різними партійними органами іс-

нують інституціалізовані відносини. Предметом регулювання в організаційно оформлених партіях є членство, партійна та управлінська діяльність та інше. Це регулюється статутами, правилами, інструкціями з питань організаційної структури і партійної діяльності. Такі партійні норми, як правило, не мають правового характеру, і їх примусове виконання через суд неможливе. Необхідною гарантією дотримання внутрішньопартійних норм є різні засоби власне партійного примусу (виключення з числа членів, відмова у висуванні в кандидати і т.п.). Але слід зазначити, що як зовнішній, так і внутрішній методи регулювання партійної діяльності мають важливе значення для їх інституціалізації.

У випадку західних демократій партії створювалися й існували в лоні громадянського суспільства, а їх правова інституціалізація була тісно пов'язана з історичною інституціалізацією. Вона тривала з середини ХІХ ст. і мала еволюційний характер. Її особливості описані нами у першому розділі роботи. Отже, законодавець реагував на запити громадянського суспільства щодо діяльності партій, формуючи таким чином законодавчу базу їх діяльності. Слід також зазначити, що певні закони про політичні партії з'явилися лише в другій половині ХХ ст. (1967 р. – Німеччина; 1978 р. – Іспанія) [48, с. 20–33].

У перехідних суспільствах процес правової інституціалізації партій відбувався значно швидше і мав дещо інші особливості. По-перше, законодавці молодих демократій мали нормативно-правові зразки регулювання діяльності партій у розвинутих країнах Західної Європи та США. Відповідно і можливість адаптувати їх до політичних реалій власних держав. По-друге, процес правової інституціалізації залежав від особливостей демократичного переходу та політичного режиму у таких суспільствах (демократія/гібридний режим). І, по-третє, на процес правової інституціалізації політичних партій суттєвий вплив мав суб'єктивний фактор, пов'язаний з інтересами політичної еліти. Вплив суб'єктивного фактора пов'язаний зі створенням «штучних» умов для підвищення ролі партій у політичному житті [130, с. 46]. Таким чином, в одних країнах такі умови були створені й партії отримали належний правовий статус і функ-

ціональні характеристики (Угорська Республіка, Чеська Республіка, Словачька Республіка та інші), а в інших державах політична еліта не створила таких умов (відсутність належних законів про вибори, політичні партії та їх фінансування). На жаль, до таких держав відноситься й Україна, де протягом 1991–2019 рр. так і не створений якісний нормативно-правовий механізм діяльності і функціонування політичних партій. Особливості його формування і основні етапи будуть нами проаналізовані у даному параграфі.

Базовими законодавчо-нормативними актами України, якими регулюються питання утворення та функціонування політичних партій, є такі: Конституція України, закони України «Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про державну службу», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання корупції в Україні» та інші нормативно-правові акти, які визначають питання взаємодії політичних партій з іншими органами виконавчої влади.

Процес правової інституціалізації політичних партій розпочався в Україні після скасування ст. 6 Конституції СРСР про провідну роль Комуністичної партії. Можна виокремити такі етапи правової інституціалізації політичних партій в Україні: 1 етап: 1991–1996 рр. (28 червня 1996 р. прийняття Конституції України); 2 етап (1996–2001/2002 рр. (квітень 2001 р. прийняття закону «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 р. відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); 3 етап (2002–2014/2015 рр. (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура партійної системи, а в 2015 р. приймається закон про державне фінансування партій); 4 етап (починаючи з 2015 р.). Таким чином, оскільки ми аналізуємо правову інституціалізацію, то межі етапів визначаємо у відповідності до формування нормативно-правової бази діяльності політичних партій.

Із 1 січня 1991 р. розпочалася реєстрація Міністерством юстиції політичних партій. 16 червня 1992 р. приймається Закон України «Про об'єднання громадян», який уперше містить поняття «політичної партії». У статті 2 цього закону визначено, що «політичною партією є об'єднання громадян – прихильників загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі» [65]. У законі унормовувалися: а) засади діяльності та статус об'єднань громадян; б) порядок їх створення та припинення діяльності; в) вимоги до статутних документів; г) права об'єднань громадян, господарська та інша діяльність; д) особливості контролю за діяльністю об'єднань громадян.

Спрощені умови реєстрації (заява з підписами 1000 громадян) привели в той час до утворення великої кількості маловпливових партій.

Початок другого етапу датований нами 1996 р. – роком прийняття Конституції України, а його завершення – прийняттям Закону України «Про політичні партії в Україні» та парламентськими виборами 2002 р.

Із прийняттям Конституції на конституційному рівні було закріплено право громадян на свободу об'єднання в політичні партії. У ст. 36 сказано, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів... Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах [93]. Таким чином, на рівні Конституції знайшли відображення основні функції партій: сприяння і вираження політичної волі громадян (представницька), участь у виборах (електоральна) та реалізації владних відносин (владна/управлінська).

На цьому етапі (в 1997 р.) був прийнятий новий закон про вибори, який встановив змішану виборчу систему, відповідно до якої 225 народних депутатів обиралися за мажоритарною системою віднос-

ної більшості, а інші 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Депутатські мандати між партіями та виборчими блоками, які отримали чотири і більше відсотків голосів виборців, розподіляються пропорційно до поданих голосів [60]. Цим законом був суттєво підвищений статус політичних партій у суспільстві, оскільки вони ставали суб'єктами виборчого процесу, маючи право висувати кандидатів як у мажоритарних округах, так і в багатомандатному окрузі, делегуючи своїх представників до ЦВК, окружних і дільничних виборчих комісій.

Закон України «Про політичні партії в Україні» був прийнятий у квітні 2001 р. Прийняття закону було зобов'язанням України перед Радою Європи.

Цей закон складається з 6-ти розділів. У першому розділі «Загальні положення» дається визначення поняття партії, обумовлюються права громадян, що утворюють політичну партію, вказуються гарантії діяльності політичних партій. У ст. 3 цього розділу підкреслюється, що в Україні можуть діяти тільки партії з загальнонаціональним статусом. А ст. 5 забороняє утворення і діяльність політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на ліквідацію незалежності України, насильницьку зміну конституційного ладу, підризу безпеки держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни і расової ворожнечі, посягання на права і свободи людини, посягання на здоров'я людини. Крім того, партіям забороняється утворювати військові формування. У другому розділі «Членство в політичних партіях та їх утвореннях» наголошується, що членом політичної партії України може бути лише громадянин України. Громадянин України може бути членом лише однієї партії. Не можуть бути членами політичних партій судді, працівники прокуратури, органів внутрішніх справ, СБУ, військовослужбовці та інші [66]. Цим розділом забороняється створювати політичні партії в органах виконавчої і судової влади, органах місцевого самоврядування, військових частинах, навчальних закладах та інших державних установах. Підкреслюється, що для реєстрації політичної партії

вона обов'язково повинна мати Програму і Статут, тобто документи, які поряд із законами України регламентують діяльність партії. Висуваються вимоги до статуту: перелік статутних органів; порядок вступу в політичну партію; порядок створення обласних, районних, міських організацій та осередків; джерела фінансування і тощо.

Крім того, для реєстрації партії має бути рішення про створення політичної партії, прийняте на установчому з'їзді з підписами 10 тис. громадян України, які мають право голосу, зібраними у 2/3 районів, 2/3 областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у 2/3 районів АРК. Реєстрацію партії здійснює Міністерство юстиції України, яке упродовж 30 днів після подання документів приймає рішення (закон).

У третьому розділі «Реєстрація та права політичних партій» висуваються вимоги до процесу реєстрації політичних партій, гарантується свобода опозиційної діяльності. Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. До Мін'юсту подається заява і перелік відповідних документів (статут і програма, протокол установчого з'їзду, підписи громадян, відомості про склад керівних органів та інші).

Із метою забезпечення територіального принципу побудови партій вони мають протягом шести місяців із дня реєстрації забезпечити утворення та легалізацію своїх обласних, міських і районних організацій у більшості областей України. Політична партія щорічно інформує центральний орган виконавчої влади, що реалізує політику у сфері державної реєстрації (легалізації) об'єднань громадян про обласні, міські, районні організації партії [66].

Четвертий розділ «Кошти та інше майно політичних партій», на нашу думку, є невдалим, оскільки в ньому не закладені основи регулювання фінансової діяльності партій. Цим розділом забороняється фінансування політичних партій органами державної влади і місцевого самоврядування, державними і комунальними підприємствами, установами, іноземними державами, їх громадянами, благодійними і релігійними організаціями, анонімними особами, політичними партіями, які не входять до того ж блоку, що і дана партія, і т.д.

П'ятим розділом «Державний контроль політичних партій» обумовлено, що контроль за діяльністю партій здійснює Міністерство юстиції України та Центральна і окружні виборчі комісії. За порушення законів України до партій можуть бути вжиті наступні заходи: попередження про недопущення незаконної діяльності та заборона політичної партії. Шостий розділ включає в себе «Заключні положення» [66].

Після прийняття закону Міністерство юстиції України зробило перевірку політичних партій щодо його дотримання. За результатами перевірки реєстрацію 28 політичних партій було анульовано. Але це була одноразова акція Міністерства, оскільки в подальшому відбувався лише приріст політичних партій без належних на те підстав.

Таким чином, конституціоналізація політичних партій, встановлення змішаної виборчої системи, прийняття закону про політичні партії в цілому створили нормативно-правову основу діяльності політичних партій в Україні. А з іншого боку, і виборча система, і норми закону про політичні партії мали ряд суттєвих недоліків, які не дозволили політичним партіям зайняти належне місце у суспільно-політичному житті країни. Передусім ідеться про те, що не було запроваджене державне фінансування партій, а підвищення статусності партій за рахунок пропорційної складової закону про вибори нівелювалось результатами виборів у мажоритарних округах та способом формування уряду на позапартійній основі.

Третій етап правової інституціоналізації політичних партій є найбільш суперечливим. Розпочинається він після прийняття закону про політичні партії і завершується Революцією Гідності та місцевими виборами 2015 р. (2002–2015 рр.). Його суперечливість у тому, що протягом вказаного періоду тричі (2004, 2010, 2014 рр.) змінювалася форма правління в Україні, а відтак вносилися зміни до Конституції, які кардинальним чином змінювали роль партій у реалізації владних відносин – формуванні уряду шляхом утворення коаліції більшості у Верховній Раді чи позапарламентським шляхом.

Новим стимулом у подальшій правовій інституціоналізації політичних партій стало прийняття законів про вибори народних депутатів на пропорційній основі: «Про вибори народних депутатів України» [61], «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (6 квітня 2004) [67] та «Про внесення змін до Конституції України» (8 грудня 2004 р.) [63].

Законом про вибори народних депутатів була запроваджена пропорційна виборча система, і всі 450 депутатів обиралися на пропорційній основі у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів від політичних партій і виборчих блоків партій.

Згідно з новим Законом, головними суб'єктами виборчого процесу стають політичні партії та партійні блоки, оскільки всі питання, пов'язані з організацією і проведенням виборчої кампанії здійснюються виключно політичними партіями (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). Відповідно до Закону, висувати кандидатів у депутати може партія, яка зареєстрована в установленому порядку Міністерством юстиції України за 365 днів до дня виборів. При реєстрації партійного списку вноситься грошова застава, яка становить дві з половиною тисячі мінімальних розмірів заробітної плати. Грошова застава повертається партії і блокам, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів [61].

Уперше в законі про вибори йде мова про відшкодування витрат партій, пов'язаних із фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар'єр) і більше відсотки голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, отримують право на відшкодування витрат, пов'язаних із фінансуванням виборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат [61]. Ця норма могла посприяти ослабленню залежності партій від олігархічних груп, але законами про Державний бюджет на 2006 і 2007 рр. вона була заблокована.

Аналогічно за пропорційною системою з 3 % виборчим бар'єром обиралися і обласні, районні, міські ради [67].

Відповідно до конституційних змін, у Верховній Раді повинна сформуватись коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів. Коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також пропозиції щодо складу Кабінету Міністрів України [63]. Таким чином, партії стали головними суб'єктами впливу на законодавчу та виконавчу гілки влади. Після виборів 2006 р., стверджує Г.Зеленько, процес формальної партизації влади та політики сягнув найвищої за весь період незалежності позначки: вперше всі найвищі посадові особи держави – Президент, Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр були лідерами політичних партій [69, с. 216].

Можемо констатувати, що з прийняттям вище вказаних законів були створені необхідні умови для інституціалізації політичних партій, оскільки вони забезпечували реалізацію представницької, електоральної та урядової (владної) функції політичних партій. Залишалося відкоригувати прийняті закони у бік європейськості та запровадити державне фінансування партій і можна було говорити, що в Україні сформована нормативно-правова основа для інституціалізації та функціонування політичних партій.

Та суперечливість вказаного етапу інституціалізації, як було підкреслено нами вище, полягає в тому, що після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р., Конституційний Суд України визнав неконституційними зміни від 8 грудня 2004 р., а Україна знову стала президентсько-парламентською республікою. Формально партії могли мати власні фракції, формувати більшість, проте в реальній практиці їхні можливості впливу на роботу парламенту та формування виконавчих органів влади були зведені до мінімуму. Відбулось повернення і до змішаної виборчої системи, яка також негативно вплинула на процеси партійної інституціалізації. Слід зазначити, що в новому виборчому законі заборонено виборчим блокам брати участь у виборах, а виборчий бар'єр піднято до

5 % [59]. Вказані норми закону сприяють інституціалізації великих політичних партій і мають негативний вплив на розвиток малих і середніх. Великим партіям сприяє і формула Т. Хейра перерахунку голосів у депутатські мандати.

Як результат політичні партії з «мешканців будинку влади» (за М. Вебером) перетворилися на «прохачів» коштів у фінансово-промислових груп, зобов'язуючись при цьому відстоювати їхні інтереси і, звичайно, не забуваючи про свої. Загалом же можна вважати, що з 2010 р. почався процес деінституціалізації партійної системи України.

Звичайно, дана теза може бути заперечена результатами парламентських виборів 2012 р., коли до парламенту пройшли опозиційні сили і була сформована потужна опозиція. Але, на нашу думку, це відбулося інерційно як результат дії законів, які підсилювали роль партій, прийнятих у 2004 р. Насправді ж політичні партії втратили важелі впливу на прийняття рішень, а всі управлінські повноваження перейшли до Президента України В. Януковича і його оточення.

Новий етап в інституціалізації політичних партій в Україні пов'язаний з Революцією Гідності, за наслідками якої знову були внесені зміни до Конституції України (повернення до парламентсько-президентської республіки у форматі від 8 грудня 2004 р.) [62].

8 жовтня 2015 р. ВР України прийняла закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції». Цим законом в Україні було запроваджено державне фінансування політичних партій. Право на отримання коштів із державного бюджету отримали партії, які набрали більше 2% голосів на виборах до Верховної Ради. Виняток було зроблено лише для виборів 2014 р., адже право на державне фінансування отримали лише ті партії, що потрапили до парламенту, тобто набрали більше 5% голосів.

Закон містить низку новацій щодо діяльності політичних партій в Україні. Серед них: підвищення вимог щодо фінансової звітності політичних партій; створення органу, який перевірятиме фінансові звіти партій (в Україні це Національне агентство з питань запобіган-

ня корупції (НАЗК); надання коштів не лише на статутну діяльність партій, але й на відшкодування витрат на передвиборну агітацію; сприяння розвитку партій, що дотримуються гендерної квоти [68].

Запровадження державного фінансування партій повинно, по-перше, сприяти зменшенню політичної корупції та залежності партій від олігархів (наприклад, записи в «Амбарній книзі Партії регіонів» про витрати коштів на фінансування інших партій). По-друге, державне фінансування сприятиме переорієнтації діяльності партій із пошуку фінансів на внутрішньопартійний розвиток. По-третє, сприятиме створенню умов для чесної конкуренції. По-четверте, дасть можливість для підтримки нових перспективних партій.

Щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності політичних партій, які, відповідно до цього закону, мають право на таке фінансування, становить дві сотих розміру мінімальної заробітної плати, встановленого на 1 січня року, що передуює року виділення коштів з держбюджету, помноженого на загальну кількість виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на останніх чергових або поза-чергових виборах народних депутатів [68].

Суттєво вдосконалюється законом механізм контролю за фінансуванням політичних партій. Вводиться обмеження на можливість внесків фізичних та юридичних осіб. Загальний розмір внеску на підтримку партії від громадянина України протягом одного року не може перевищувати 100 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, в якому здійснювалися внески; від юридичної особи – 250 розмірів. НАЗК уповноважується контролювати державне фінансування політичних партій і може, в тому числі, припиняти його. Також посилюється адміністративна та кримінальна відповідальність за недотримання вимог щодо фінансування політичних партій.

Наостанок удосконалюється система звітування політичних партій за витрачені кошти. Передбачається щорічний обов'язковий фінансовий аудит політичних партій, що отримують державне фінансування [68].

Венеціанська комісія зробила позитивний висновок щодо закону, вказавши на напрямки його доопрацювання. «У цілому, ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанська комісія вітають запропоновані у законопроекті зміни, що переважно поліпшують чинну законодавчу базу фінансування діяльності політичних партій та передвиборної агітації, у тому числі фінансування окремих кандидатів. Законопроект є важливим знаряддям у боротьбі з політичною корупцією, спрямованим на посилення прозорості політичного фінансування [213].

Водночас законопроект можна було б поліпшити, переглянувши та доповнивши певні положення задля забезпечення їх ефективності та повної відповідності міжнародним стандартам. Зокрема, автори цього спільного висновку позитивно оцінюють створення системи державного фінансування статутної діяльності політичних партій в Україні. Однак слід розглянути можливість надання певного фінансування малим і новоствореним партіям, які мають мінімальний рівень підтримки громадян» [213].

За результатами парламентських виборів 2019 р. право на державне фінансування отримали 11 партій: ПП «Слуга народу», ПП «Опозиційна платформа – За життя», ПП «Європейська Солідарність», ПП «Голос», ВО «Батьківщина» (як ті, що подолали виборчий бар'єр), Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція», ПП «Сила і Честь», ПП «Партія Шарія», ПП «Опозиційний блок» як ті, що отримали більше 2 % голосів виборців).

Вказаний законопроект ще не показав свій ефект, а вже 29 серпня 2019 р. Президент України В. Зеленський подав на розгляд Верховної Ради України Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції» (р. №1029), який позитивно оцінило експертне середовище. Відповідно до законопроекту: слід 1) позбавити державного фінансування політичні партії, які на парламентських виборах отримали понад 2% голосів виборців у загальнодержавному виборчому окрузі, однак не змогли подолати прохідного бар'єру 5%, необхідного для отримання права на участь у розподілі депутатських мандатів (зміни до ст. 17-3), та 2) вдві-

чі зменшити щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності партій (зміни до ст. 17-2) [92].

2 жовтня 2019 р. вказаний законопроект був схвалений і ВР позбавила фінансування політичні партії, які не подолали 5 % виборчий поріг. У результаті фінансування не отримують політичні партії, які показали гідний результат, але не подолали виборчий поріг. Це позбавить можливості розвитку нових партій та буде спонукати їх лише до пошуку грошей для діяльності.

Поява такого законопроекту – результат того, що: 1) запровадження нової системи фінансового звітування засвідчило небажання українських партій розкривати справжню інформацію про свої фінанси та обмежену інституційну спроможність головного контролюючого органу – Національного агентства з питань запобігання корупції, а також негативну оцінку громадськістю державного фінансування партій (65 % громадян України не схвалюють таке фінансування). Як зазначає О. Сидорчук, державне фінансування партій практично ніде в світі не підтримується громадянами. Але не зважаючи на це, воно ефективно функціонує у розвинутих демократіях, попереджуючи політичну корупцію, роблячи чесною конкуренцію на виборах, спонукаючи розвиток нових політичних партій [203].

Слід зазначити, що у 2015 р. було прийнято низку законів, які дістали загальну назву «про декомунізацію», які також мали вплив на партійну систему, оскільки суттєво змінили умови діяльності деяких політичних партій та їх участі у виборах (наприклад, Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки») [64]. Вказаними законами, на думку Ю. Якименка, по-перше, створена додаткова підстава для припинення діяльності та заборони участі у виборах уже існуючих лівих партій, які базуються на комуністичній ідеології, використовуючи в назвах, програмних документах і практичній діяльності «спадщину» комуністичного режиму; по-друге, значно ускладнена агітаційно-пропагандистська діяльність партій, які експлуатують пострадянські, «ностальгічні» настрої частини виборців [224, с. 77].

Таким чином, починаючи з 2015 р. в Україні в основному була створена нормативно-правова основа діяльності політичних партій, яка охоплювала усі напрямки їхньої діяльності. Відповідно з 2015 р. розвиток політичних партій відбувався у такому правовому полі. Але характеризуючи нормативно-правову основу діяльності політичних партій, вітчизняні дослідники вказують на низку недоліків у ній. Цілком доречно зазначити, що українські законодавці, приймаючи закони про діяльність політичних партій, мали міжнародні стандарти, апробовані на практиці, які були ними проігноровані.

А тепер повернемося до тези А. Мелешевича «про необхідність створення штучних умов для підтримки статусності політичних партій» у нових демократіях [130, с. 48; 132]. Ідеться про те, що Україна була не єдиною країною, де політичні партії на початковому етапі демократичного транзиту не користувалися належною популярністю. Інші країни також знаходилися у такому стані. Для розв'язання цієї проблеми у них був створений законодавчий механізм для підсилення ролі партій у політичному житті, основою якого стали закони, що обумовили участь партій у виборчому процесі, державне фінансування політичних партій, формування уряду та політичну відповідальність.

Таким чином, у виборців не було іншої альтернативи, крім сприйняття партій виключно як інструментів реалізації державної влади. Із часом, як підкреслює А. Малешевич, за допомогою таких чинників, як вільні і справедливі вибори та політична відповідальність, партії посіли належне місце як у свідомості політичних акторів і виборців, так і в політичній системі країн [130, с. 49].

У контексті цього покажемо, як і в якій послідовності приймалися закони в Україні: а) конституціалізація політичних партій відбулася у 1996 р. з прийняттям Конституції України, до якої тричі вносилися поправки, які змінювали форму правління (2004, 2010, 2014 рр.); б) закони про вибори приймалися нові напередодні практично усіх парламентських виборів (за винятком 2014 та 2019 рр.); закон про вибори на пропорційній основі з відкритими регіональними списками так і не був прийнятий належним чином; в) базовий за-

кон про політичні партії був прийнятий лише у 2001 р. і практично без норм, які б регламентували фінансову діяльність партій; г) закон про державне фінансування партій прийнятий у 2015 р., хоча аналогічні закони починають прийматися у країнах Західної Європи, починаючи з середини 60-х рр. ХХ ст.; д) парламентські і місцеві вибори були розділені в часі лише починаючи з 2010 р.

Констатація того, як створювалась нормативно-правова основа діяльності партій, дає змогу зробити висновок про те, що в Україні «штучно» створювалися несприятливі умови для розвитку політичних партій (після змін до Конституції 2010 р. взагалі можна говорити про їх деінституціалізацію).

Більше того, для українського політикуму характерним є невиконання законів, які обумовлюють діяльність політичних партій. Наприклад, не припинена діяльність партій, які: а) протягом 10 років не брали участь у виборчих процесах; б) не створили осередків у 2/3 регіонів України; в) не мають відповідної чисельності (згідно з законом про політичні партії мінімальна чисельність партій має бути 10 тис. членів); г) не надали звітності про фінансову діяльність у НАЗК тощо.

І таке невиконання відбувається як з боку політичних партій, так і з боку органів, які контролюють їхню діяльність (Міністерство юстиції України, Центральна виборча комісія, Національне агентство з питань запобігання корупції, Рахункова палата). Як результат складається враження про недовіру до законів і необхідність їх змін. Яскравий приклад, зміни у законі щодо фінансування партій, про що йшла мова вище.

Зміни у законодавстві про політичні партії відбувалися під впливом наступних чинників: появи нових інститутів (Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), Національного антикорупційного бюро України), реформи з децентралізації, державним фінансуванням партій, зміною виборчого законодавства тощо. Наприклад, за підрахунками М. Кармазіної тільки упродовж 2014–2017 рр. до закону «Про політичні партії» зміни вносилися 13 разів [77, с. 21].

Неунормованість функціонування партій, безконтрольність з боку держави за їхньою діяльністю призвели до того, що в Україні зареєстрована найбільша кількість партій у порівнянні з іншими країнами Європейського Союзу. Станом на січень 2020 р. Міністерством юстиції України зареєстровані 349 політичних партій.

Охарактеризувавши основні етапи правової інституціалізації політичних партій, ми дійшли висновку, що нормативно-правова основа функціонування політичних партій в Україні потребує суттєвого доопрацювання, основними напрямками якого можуть бути:

1. Чинне законодавство сприяє формальній участі політичних партій у виборчих процесах, оскільки для того, щоб Мінюст не припинив їхньої діяльності вони повинні брати участь у виборах. Тому необхідно чітко встановити ліміт голосів, які політична партія має набрати на парламентських виборах /або кандидат від партії на президентських.

2. Невизначеність із регіональними партіями детермінує процеси деінституціалізації в партійній системі. Тому на законодавчому рівні необхідно або дозволити існування регіональних партій, або їх заборонити.

3. Забезпечити внутрішньопартійну демократію, розширивши повноваження місцевих осередків стосовно участі у виборах. Ідеться про надання їм можливості висунення кандидатів. Непорозуміння з цього приводу з керівними органами партії приводять до того, що низка кандидатів приймає участь у виборах під іншими партійними м брэндами.

4. Персоніфікація політичних партій (іменні партії) має бути заборонена, оскільки вона має негативний вплив на процес їх інституціалізації, а відтак і партійної системи загалом.

5. Удосконалити процедуру контролю за діяльністю політичних партій: НАЗК (фінансова діяльність), Мін'юст (у контексті вимог до організаційної структури, внутрішньопартійної демократії, чисельності, легалізації партій), ЦВК (участь політичних партій у виборчих процесах).

6. Розширити державне фінансування політичних партій за рахунок тих, що не подолали виборчий бар'єр, а набрали певну кількість голосів виборців. Така норма нещодавно була видалена з закону з мотивацією, що фінанси витрачаються такими партіями не на розбудову структури, а на власні цілі. Е даному аспекті потрібно зробити жорстким контроль за партійними фінансами (НАЗК), а не заборонити фінансування. Оскільки державна підтримка непарламентських партій широко практикується в Європейському Союзі, забезпечуючи цим партійну конкуренцію.

3.2. Політична інституціоналізація політичних партій

Інституціоналізація політичних партій, як правило, безпосередньо пов'язується тільки з їх правовим оформленням і регулюванням їхньої діяльності. При цьому не можна не враховувати той факт, що партія – це передусім політичний інститут. Отже, поняття інституціоналізації політичних партій має ширше значення, яке включає в себе і процес створення інституту політичної партії. Таким чином, некоректно ототожнювати правове регулювання політичних партій з їх інституціоналізацією. Політична і правова інституціоналізації – це різні форми одного процесу.

Підкреслимо, що для інституціоналізації політичних партій важливими є не тільки такі питання, як включення до конституції основних принципів щодо статусу політичних партій, правове регулювання політичних партій у законах, а й низка інших питань, які пов'язані з внутрішньопартійною роботою, розбудовою організаційної структури, партійною ідеологією, лідерством, механізмом утворення та інше. На наш погляд, не зовсім повним є визначення інституціоналізації політичних партій як процесу їх перетворення в ефективний політико-правовий інститут шляхом регулювання комплексу відносин, пов'язаних з утворенням, організацією діяльності та ліквідацією політичних партій. Це є лише одним з аспектів даного процесу. Політична інституціоналізація партій являє собою вихідну і важливу умову їх правової інституціоналізації. Можна погодити-

ся, що правова інституціалізація є лише однією з форм інституціалізації, частиною більш широкого процесу політико-правової інституціалізації.

Нетотожність понять політичної і правової інституціалізації фіксується С. Заславським. Він виокремлює такі моменти: а) первинність партій як політичних організацій по відношенню до законодавчого визначення їх правового статусу та порядку діяльності; б) розбіжність основних фаз, етапів і кінцевої мети політичної і правової інституціалізації; в) відмінності в наборі якісних характеристик, що використовуються як індикатори зміни стану політичної партії і системи правових норм, що регулюють її діяльність. Він підкреслює, що вихідним моментом диференціації політичної і правової інституціалізації є глибока якісна відмінність між поняттями правового інституту як сукупності норм, що регулюють однорідну групу правовідносин, і політичного інституту як самостійного елемента політичної системи, призначеного для вирішення певних завдань політики [56, с. 307].

Єдність політичної і правової інституціалізації виражається в спільності соціального об'єкта: упорядкування, формалізації і стандартизації суспільних зв'язків і відносин, пов'язаних із діяльністю політичних партій. Політична і правова інституціалізація тісно пов'язані, але не тотожні, вони фіксують різні, хоча і тісно пов'язані процеси. Багато сторін відносин, що виникають у процесі становлення політичних партій, можуть не мати нормативного виміру. Наприклад, суб'єктивні причини створення партій і їхніх організаційних розколів, проблеми сприйняття програмних положень партії електоратом та інше [8; 49; 69].

Ці процеси також можуть не збігатися у часі. Але взаємозв'язок цих процесів знаходить своє відображення у їх взаємообумовленості. З одного боку, переростання громадського об'єднання в політичний інститут є однією з важливих умов для правової регламентації, а з іншого боку – нормативно - правове регулювання партійної діяльності виступає своєрідним каталізатором процесів більш чіткого організаційного оформлення політичних партій.

Таким чином, характеристику процесу політичної інституціалізації українських партій ми розглянемо через призму критеріїв, які розроблені в політичній науці для аналізу даного процесу. У нашому дослідженні ми використаємо такі показники для аналізу політичної інституціалізації політичних партій: вік партії, участь у виборах, наявність регіональних партійних структур, ідеологія, тип лідерства, особливості розбудови та інші. Такі індикатори, як кількість членів партій, наявність регіональних відділень буде використано частково, оскільки достовірна інформація про такі показники відсутня. А оскільки конфігурація і акторна структура партійної системи України часто змінювалися, то особливості інституціалізації політичних партій ми розглянемо у контексті еволюції партійної системи загалом.

Виокремлення періодів (етапів) еволюції партійної системи України відбувається у вітчизняній політичній науці по різному, в залежності від обраних критеріїв. Дослідження з відповідної проблематики з'явилися практично водночас із виникненням самого феномену багатопартійності в Україні. Періодизація еволюції української партійної системи зроблена у наукових працях А. Колодій [90], М. Кармазіної [78], В. Лебедюка [98], Манайло-Приходько Р. [125], Ю. Остапця [155], Б. Райківського [181], Ю. Шведа [254], М.Шелемби [259], Ю. Якименка [224] та ін.

Ми не будемо акцентувати на особливостях моделей запропонованих вітчизняними фахівцями, а за основу в нашому дослідженні візьмемо періодизацію, запропоновану у працях М. Кармазіної [78], Манайло-Приходько Р. [125], Ю. Остапця [151], М. Шелемби [259]. Їхня періодизація побудована на основі комплексного критерію, який включає: а) зміну конфігурації електорального простору України; б) вплив соціально-політичних розмежувань, електоральної формули, конституційного дизайну (йдеться про зміну форм правління); в) особливостей організаційної моделі політичних партій (всеохоплюючі, картельні та ін.); г) вплив соціальних конфліктів (акція «Україна без Кучми», Помаранчева революція, Революція Гідності) [78; 125; 155]. Використання комплексного критерію

для періодизації запропонувала у науковій статті «Українська багатопартійність: становлення і розвиток» М. Кармазіна. Авторка акцентує увагу на тому, що, виокремлюючи межі періодів, потрібно брати до уваги більше чинників, які обумовлюють партогенез. До них вона зараховує: специфіку механізму творення партій; особливості партійного лідерства; еволюцію ідеологічного «обличчя» партій; партійне фінансування; ключові моменти історії партій; трансформацію функцій партій [78, с.4–6].

Отже, періодизація, яка запропонована вищевказаними науковцями, має такий вигляд: перший період – 1991–2004 рр., другий – 2004–2014 рр., третій – починаючи з 2014 р. Саме в такому контексті ми і будемо досліджувати особливості процесу інституціалізації політичних партій та партійної системи України.

Але наша періодизація процесу інституціалізації партійної системи буде дещо відрізнятися. Як уже нами зазначалося, для процесу інституціалізації партійної системи найбільш важливими є такі чинники: позитивне сприйняття (довіра) громадян до політичних партій, участь політичних партій у виборчих процесах та у формуванні уряду (партійність уряду та політична відповідальність партій). Отже, ми виділимо такі періоди інституціалізації партійної системи: перший період – 1991–2004 рр., другий – 2004–2010 рр., третій – 2010–2014 рр. і четвертий – починаючи з 2014 р. Головний критерій виокремлення періодів – зміна форми правління, а відтак і впливу партій на формування уряду та їх значимості у суспільно-політичних процесах.

Уже за своєю природою він є комплексним, оскільки включає і ряд інших індикаторів: революційні події 2004, 2014 рр., виборчі процеси, зміну конфігурації партійної системи внаслідок появи нових партій тощо. Слід зазначити, що зміни, які пов'язані з Революцією Гідності, були настільки кардинальними, що конфігурацію партійної системи за її наслідками можна умовно назвати «другою українською партійною системою», остаточний вигляд якої сформувався за результатами президентських та парламентських виборів 2019 р.

Станом на 1 січня 2020 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 349 політичних партій [226]. Майже половина всіх українських політичних партій з'явилася за останні три роки (на кінець 2013 р. було зареєстровано 193 партії). За 9 місяців 2016 р. було зареєстровано 41 нову партію (у 2015 р. – 79; у 2014 р. – 37). Загалом 2015 р. став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій було зареєстровано у 2005 р. – 24 [214].

Динаміка утворення політичних партій прорахована М. Кармазіною у монографії «Політичні партії України 2014–2017 рр.» і виглядає таким чином (Див.: Таблиця 3.2.1) [77]. Щодо даних за 2019 р., то ми їх взяли зі звіту КВУ [226]. У вказану таблицю ми додаємо лише дані за 2018 та 2019 рр.

Таблиця 3.2.1

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (1990–2019 рр.)*

Рік	Кількість зареєстрованих партій	Рік	Кількість зареєстрованих партій	Рік	Кількість зареєстрованих партій
1990	1	2000	19	2010	14
1991	9	2001	22	2011	17
1992	7	2002	2	2012	8
1993	16	2003	2	2013	6
1994	7	2004	8	2014	39
1995	4	2005	24	2015	79
1996	5	2006	12	2016	42
1997	12	2007	4	2017	3
1998	13	2008	20	2018	1
1999	25	2009	12	2019	3

**Таблиця складена на основі даних, оприлюднених Мін'юстом України на 1 січня 2018 р. в «Єдиному реєстрі громадських формувань»*

Якщо брати до уваги кількість політичних партій, які зареєстровані за рік, то найбільше їх було зареєстровано напередодні парламентських виборів 2006 р., 2014 р. та місцевих виборів 2015 р. За даними КВУ у 2017 р. зареєстровано 3 партії, у 2018 р. – одну, у 2019 р. також три («Блок Володимира Сальдо», «Партія чернівчан» та «Демократична сокира») [226]. Тобто «партійний бум», розпочатий Революцією Гідності припинився. У той же час КВУ відзначає тенденцію щодо продовження реєстрації так званих регіональних партій. Крім «Партії чернівчан», в Україні діють такі політичні сили, як «Політична партія «За Одещину», «Наш дім – Одеса», ВО «Черкащани», «Київська громада», «Біла Церква разом», «Херсонці» та ін. Також продовжуються маніпуляції із назвами партій. Більше 10 партій все ще використовують у своїй назві слово «блок», хоч блоки вже впродовж значного часу не передбачені виборчим законодавством [226].

Оскільки для нашого дослідження важливою є участь політичних партій у виборчих процесах, то на основі даних ЦВК, нами побудована таблиця в якій вказана кількість партій, яка брала участь у парламентських та місцевих виборах (Див.: Таблиця 3.2.2).

Вважається, що партія інституціалізована, якщо існує в період понад три національні парламентські виборчі цикли. Р. Роуз і Т. Макі акцентують, що «ми можемо говорити про інституціалізацію партії в тому випадку, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна назвати зміцненою. Вона є ефемерною» [308]. Таким чином, як критерій інституціалізації можна виділити участь партії у виборах та частоту даної участі. При цьому партія повинна не просто брати участь у виборах, а здобути певний відсоток голосів виборців, щоб стати такою, яка є значимою для партійної системи. Ми будемо до уваги брати політичні партії, які отримали на парламентських виборах не менше 2 % голосів виборців. Таку методологію, наприклад, застосовує у своїх дослідженнях Український центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова [232].

Таблиця 3.2.2

Участь політичних партій у парламентських та місцевих виборах (1998–2019 рр.) [125]

Рік виборів	К-сть партій, зареєстрованих Мін'юстом України на час проведення виборів	К-сть партій, які взяли участь у виборах	К-сть суб'єктів, внесених до виборчого бюлетеня
1998	53	44 (пв*)	30 (21 партія + 9 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2002	127	83 (пв)	33 (21 партія + 12 виб. блоків, утворених 42 партіями)
2006	126	79 (пв)	45 (28 партій + 17 виб. блоків, утворених 49 партіями)
2007	143	42 (пв)	20 (10 партій + 10 виб. блоків, утворених 32 партіями)
2010	185	158 (мв**)	158
2012	195	87 (пв)	21 політична партія
2014	235	52 (пв)	29 політичних партій
2015	297	142 (мв)	142
2019	352	65 (пв)	партії

* – парламентські вибори, ** – місцеві вибори

Дослідження участі політичних партій у виборах зроблено В. Кривошеєю у статті «Сучасні політичні партії в Україні та їх класи-

фікація за участю у виборах» [94]. За підрахунками автора? у трьох президентських виборчих кампаніях 1999, 2004 та 2010 рр. брали участь 34 партії. У виборах 1999 р. – 17, 2004 – 15, 2010 р. – 11. У трьох президентських виборах участь езяли лише три партії: Партія регіонів, Соціалістична партія України і Комуністична партія України. Як зазначає автор статті? 11 із 17 учасників виборів 1999 р. у наступних виборах участі не брали, три партії взяли участь у двох виборчих кампаніях (ПСПУ, ВПО «Єдина Родина» та Слов'янська партія [94, с. 125–156]. У президентських виборах 2014 р. взяли участь – 7 партій, а у 2019 р. – 19.

Участь у парламентських виборах згідно з чинним законодавством є монопольним правом політичних партій. У 1998 р. у виборах взяли участь 40 із 53 зареєстрованих партій, у 2002 р. – 67 із 127. Під час виборів 2007 р. було 45 суб'єктів виборчого процесу: 18 блоків і 27 партій. У блоки об'єдналися 49 партій. Слід зазначити, що у 2002 р. 42 партії утворили виборчі блоки. У блоках політичні партії відігравали провідну, рівноправну, другорядну та формальну ролі [157].

Партійні блоки як суб'єкти виборчого процесу брали участь у виборах із 1998 р. по 2006 р. Відповідно до закону за яким проводилися парламентські вибори 2012, 2014 та 2019 рр. партійні блоки не мали права брати участь у виборах. Рішення про заборону брати участь у виборах виборчим блокам, на нашу думку, мало позитивний вплив на розбудову партійної структури України. Приклади блокування на виборах 2002, 2006 рр. мали негативні наслідки для політичних партій, які їх утворювали. У більшості випадків це приводило до їх деінституціалізації. Для прикладу: Народний Рух України, Український народний рух, Партія реформи і порядок та низка інших.

Результати голосування за політичні партії, які здобули перемогу на парламентських виборах упродовж 1998–2019 рр. у загальнонаціональному виборчому окрузі подано в Таблиці 3.2.3 [157].

Таблиця 3.2.3

**Результати виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр.
у загальнонаціональному виборчому окрузі**

Партії / Виборчі блоки*	1998, %	2002, %	2006, %	2012, %	2014, %	2019, %
Народний Рух України, 1992	9,4					
Партія Зелених України	5,43					
ВБ «СПУ та Сел. ПУ (1992)»	8,55					
Комуністична партія України, 1993	24,65	19,98	3,66	13,18	3,88	
ВО «Громада»	4,67					
ПСПУ, 1996	4,04					
СДПУ (о), 1996	4,01	6,27				
НДП, 1996	5,01					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»** (2004)		23,57	13,95	1,11		
ВБ «За Єдину Україну», 2006		11,77				
ВБ «Блок Юлії Тимо- шенко»*** (ВО «Батьківщина, 1999)		7,26	22,29	25,24	5,68	8,18
СПУ, 1991		6,87	5,69			
Партія регіонів, 1997			32,14	30,0		
ПП «УДАР», 2010				13,96		

Продовження табл. 3.2.3

ВО «Свобода», до 2004 СНПУ				10,44	4,71	2,15
ПП «Народний фронт», 2014					22,14	
ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідар- ність»**** (2014)					21,82	8,10
ПП «Об'єднання «Самопоміч» (2012)					10,97	0,62
ПП «Опозиційний блок», 2014					9,43	3,03
Радикальна партія Олега Ляшка, 2012				1,08	7,44	4,01
ПП «Слуга народу», 2019						43,16
ПП «Опозиційна плат- форма – За життя», 2019						13,05
ПП «Голос», 2019						5,82
ПП «Громадянська позиція»					3,10	1,04

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не ма-
ють права брати участь у виборах

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна», у 2012 – ПП «Наша Україна»

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина»

**** У 2019 р. – ПП «Європейська Солідарність»

Як бачимо з таблиці, участь більше ніж у трьох виборчих кампаніях брали КПУ (заборонена у 2016 р.), ВО «Батьківщина» (у 2002, 2006 рр. як БЮТ), Партія регіонів (у 2014 та 2019 рр. як ПП «Опозиційний блок»), ВО «Свобода» (до 2004 р. як СНПУ).

Двічі у виборах брали участь такі партійні структури: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Громадянська позиція», Аграрна партія України та інші.

О. Рибій у енциклопедичному довіднику «Українська багато-партійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)» нараховує в Україні упродовж 1998–2007 рр. 31 парламентську партію, з яких чотири рази у парламентських виборах (самостійно чи у виборчих блоках) брали 2 партії – НРУ та КПУ; тричі 6 партій – Партія регіонів, ПП «Християнсько-Демократичний Союз», ПП Українська платформа «Собор», УСДП, ВО «Батьківщина», СПУ; двічі 7 партій – КУН, Народна партія, НДП, ПРП, ПППУ, ПП «Народна Самооборона», СДПУ (о), інші партії брали участь один раз [230, с. 565–568].

Таким чином, охарактеризувавши таблицю, ми можемо констатувати, по-перше, що процес інституціалізації української партійної системи продовжується, при цьому політичні партії мають різні рівні інституціалізації, а деякі з них взагалі перестали брати участь у політичних процесах. По-друге, результати виборів вказують на суттєві зміни в акторній структурі партійної системи. Це свідчить про високий рівень волатильності та появу нових політичних партій, що стало результатом соціальних потрясінь, які відбулися в Україні – помаранчева революція (2004 р.) та Революція Гідності (2013/2014 рр.). По-третє, враховуючи частоту участі політичних партій у парламентських виборах та високий рівень волатильності, ми можемо говорити про слабкий рівень інституціалізації вітчизняної партійної системи.

Важливим для аналізу процесу інституціалізації є вік політичних партій. У даному контексті слід зазначити, що потужні політичні партії не створюються за декілька місяців: чим більший вік партії, тим вищий рівень її інституціалізації (при умові участі її у

суспільно-політичному житті на загальнонаціональному рівні). Причому вчені розглядають існування партій як до утворення незалежної держави (історичні партії), так і починаючи з розбудови багатопартійності. У Таблиці 3.2.3 вказано, що більшість політичних партій, які нині утворюють конфігурацію партійної системи зареєстровані у 2014 та 2019 рр. шляхом ребрендингу (ПП «Слуга народу», ПП «Голос», ПП «Європейська Солідарність») чи розколу вже існуючих партійних структур (ПП «Опозиційна платформа – За життя»). Винятком є ВО «Батьківщина». Тому, розглядаючи їхню діяльність, нам важко щось сказати про організаційну роботу (проведення з'їздів, регіональних конференцій) та чисельність. Отже, вказані показники ми будемо використовувати як індикатори інституціалізації політичних партій лише частково.

Для прикладу, в Україні нині зареєстровано 349 політичних партій. Якщо врахувати, що для реєстрації партії необхідно мати не менше 10 тис. членів і регіональні осередки у понад двох третинах областей України (а це 16 областей), то гіпотетично чисельність має бути 3 500 тис. чол. Але ж деякі партії подають дані про чисельність набагато вищу, ніж мінімально необхідна. Тоді виходить, що членами партій є понад 10 % українців, що, звичайно, не відповідає дійсності. Не всі партії при цьому мають і регіональні осередки.

Дані про організаційну структуру політичних партій ми можемо зустріти у дослідженнях аналітичних центрів, вітчизняних науковців, аналітичних звітах громадських організацій (КВУ, ГО «Опора»), сайтах ЦВК (вибори до ВР України 1998 і 2002 рр.), НАЗК (фінансові звіти, де вказується про наявність регіональних організацій), Міністерства юстиції України.

Згідно зі статтею 11 Закону «Про політичні партії в Україні» (2001) «політична партія протягом шести місяців з дня реєстрації забезпечує утворення та реєстрацію в порядку, встановленому цим Законом, своїх обласних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим» [66].

Так, на 1 січня 2001 р. в Україні діяло 109 партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України, але лише 12 з них мали легалізовані осередки в усіх регіонах України. Серед них «стара» та «нова» «партії влади» – НДП та СДПУ(о) та кілька провладних партій («придатків режиму», виконавців його замовлень) – ПП «Демократичний союз», ДемПУ, Аграрна партія України, Партія «Соціал-демократичний союз»; традиційно КПУ та СПУ; впливові у 1990-х роках НРУ та КУН; двоє представників бізнесу, які також були при владі – ВО «Батьківщина» та ВО «Громада». 18 партій не мали обласних осередків, а 12 партій не мали жодного осередку [230, с. 39].

На 1 листопада 2003 р. партійне середовище, за даними Мін'юсту України, складалося із 96 партій. Найбільша кількість партій була представлена у Донецькій області (81 обласна, 423 районні, 648 районних у містах та 1026 міських організацій політичних партій), а найменша – у Чернівецькій (73 обласні, 409 районних, 108 районних у містах та 157 міських організацій політичних партій). Найбільш розгалужену мережу серед українських партій мала колишня «партія влади» – НДП, яка зареєструвала у державі 905 структурних підрозділів. А далі місця в рейтингу партій із найбільш розвинутою структурою розподілилися таким чином: ВПО «Жінки за майбутнє» мало 868 структурних утворень, ПП «Демократичний союз» – 866, Комуністична партія України – 815, ВО «Батьківщина» – 808, Партія регіонів – 807, СДПУ(о) – 803, Соціалістична партія України – 803, Українська народна партія – 782, Аграрна партія України – 702. Найменшу мережу мала Партія вільних селян і підприємців України – 16, Партія Приватної Власності (нині – ПП «Єдиний Центр») – 19, ПП «Партія за військових» (нині – Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%») – 20, Комуністична партія трудящих – 21, Партія захисту знедоленого народу України – 29, ПП «Союз труда» – 32, Партія Радикального Прориву – 38, ОУНВУ – 40, ЛДПУ – 42, ПП «Русько-Український Союз» – 43. Всього в Україні було зареєстровано 2 262 обласні (регіональні), 16 374 районні, 4 390 районні у

містах та 8 605 міських структурних підрозділів політичних партій [230, с.43].

Так, за даними Міністерства юстиції України, пише у своєму дослідженні Г. Зеленько, в Україні зареєстровано станом на 1 червня 2011 р. 187 політичних партій. Однак у всіх регіонах України регіональні осередки мають лише 27 політичних партій. Не мають жодного партійного утворення 11 політичних партій. Найбільшу кількість зареєстрованих обласних, районних, міських організацій мають політичні партії в таких областях, як Донецька – 1709, Дніпропетровська – 1263, Київська, 1152, Харківська – 1119, Одеська – 1084 [70]. Аналогічні дані ми можемо зустріти і в дисертаційній роботі Р. Манайло-Приходько, в якій вона вивчає регіональне структурування партійної системи України [125]. У аналітичному звіті КВУ «Стан українських партій напередодні державного фінансування» містяться такі дані про організаційні структури політичних партій. Лідером за кількістю зареєстрованих осередків є «Соціалістична партія України» – 31 348 структурних утворень. Дещо менше осередків у «Партії Регіонів» – 30 321. На третьому місці «Народна Партія» із 22 118 осередками. Далі йдуть партії «Єдиний Центр» із 18 631 осередком та ВО «Батьківщина» – 17 296. До десятка партій із найбільшою кількістю осередків також входять «Республіканська партія України» (14 098), «Українська Народна Партія» (13 718), «Соціал-демократична партія України» (об'єднана) (13 515), «Наша Україна» (13 177) та Комуністична партія України (7 450). Із десяти партій із найбільшою кількістю осередків лише дві (ВО «Батьківщина» та Комуністична партія України) взяли участь у останніх парламентських виборах 2012 та 2014 років [214].

Громадянська мережа «ОПОРА» подає на основі запиту до Мінюсту України такі дані про регіональні осередки парламентських партій за результатами виборів 2014 р. Найбільш розгалужену мережу партійних осередків в Україні має Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – всього 16 862 обласні, міські, районні та інших структурні утворення. Партія представлена в усіх без

винятку регіонах України. Найбільше осередків має в Одеській та Львівській областях, найменше – в Чернівецькій області. Втім, точні відомості про місцезнаходження ще 434 осередків «Батьківщини» відсутні.

Партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – друга в рейтингу за розгалуженістю партійних осередків в Україні. Усього існує 1 786 структурних утворень, що майже в десять разів менше ніж у «Батьківщини». Найбільше осередків «БПП» нараховується у Вінницькій та Київській областях, найменше – в Автономній Республіці Крим, Чернівецькій, Тернопільській та Луганській областях.

У «Опозиційного блоку», «Радикальної партії» та «Народного фронту» нараховується 843, 738 і 633 структурні утворення відповідно. Більш ніж третину всіх осередків «Опозиційного блоку» сконцентровано в Одеській області. Натомість жодного осередку не зареєстровано в Тернопільській області, мінімальна кількість в Автономній Республіці Крим, Харківській, Львівській та Івано-Франківській областях. Радикальна партія найбільше представлена у Київській та Харківській областях, найменше – в Автономній Республіці Крим. У «Народного фронту» найбільша кількість партійних осередків в Київській, Дніпропетровській та Одеській областях, найменше – в Луганській області і жодного в Криму. Серед парламентських партій найменше структурних утворень (196) має Об'єднання «Самопоміч». Однак партія представлена в усіх без винятку регіонах України, а понад 15% партійних осередків зареєстровано у Львівській області.

У цілому найбільша в Україні концентрація зареєстрованих структурних утворень парламентських політичних партій припадає на Одеську область (понад 7% від загальної кількості), дещо менше (понад 5%) на Львівську, Вінницьку та Київську області [164].

У 2015 році парламентські партії зареєстрували в середньому 2/3 від кількості усіх своїх осередків. Так, у «Блоку Петра Порошенка «Солідарність» 1712 осередків, 1687 (98,53%) із яких були

зареєстровані у 2015 році. У «Народного Фронту» цей показник склав 97,78%, у «Опозиційного блоку» – 96,48%, у «Об'єднання «Самопоміч» – 86,66%, у Радикальної партії Олега Ляшка – 77,44%. Найменший відсоток нових осередків у ВО «Батьківщина» – 0,2% [214].

Незважаючи на те, що дані КВУ і «ОПОРИ» дещо різняться, вони дають можливість зробити такі висновки. По-перше, парламентські партії більше утворювали осередки на Заході і в Центрі України. До 2011 р. найбільша кількість осередків утворювалася на Сході України. Таким чином Партія регіонів будувала структуру партійного домінування.

Цікавою і різнобічною є інформація про мережу партійних осередків на сайті НАЗК. Аналізуючи партійні звіти політичних партій за другий квартал 2019 р., ми можемо побачити таку інформацію про організаційні структури партій. Так, ПП «Слуга народу», ПП «Голос» не вказали у звіті наявність своїх регіональних осередків, низка партій вказує наявність осередків лише у певних регіонах України. Наприклад, ПП «Черкащани» вказала наявність лише двох осередків (обласної і міської організації). Демократична партія угорців України показала наявність осередків лише в деяких районах Закарпатської області і т. д. [146].

Кількість осередків парламентських політичних партій за результатами виборів 2014 р. зі статусом юридичної особи за даними, які подані ними до НАЗК (на початок 2018 р.), є такою: ВО «Батьківщина» – 656, ПП «Опозиційний блок» – 77, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 74, ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 29, ПП «Народний фронт» – 0, Радикальна партія Олега Ляшка – 0 [146].

У монографії М. Кармазіної «Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр.» поданий перелік політичних партій, які мають найбільше місцевих осередків зі статусом юридичної особи (Див.: Таблиця 3.2.4) [77].

Таблиця 3.2.4

**Українські партії з найбільшою кількістю місцевих осередків
зі статусом юридичної особи (початок 2018 р.)**

Назва політичної партії	Кількість місцевих організацій зі статусом юридичних осіб
ВО «Батьківщина»	656
ВО «Свобода»	534
Аграрна партія України	316
ВО «Громада»	269
Демократична партія України	158
Європейська партія України	106
Ліберальна партія України	104
Конгрес українських націоналістів	98
ВПО «Жінки за майбутнє»	78
ПП «Опозиційний блок»	77
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	74
ПП «Нова політика»	64
Всеукраїнська партія духовності і патріотизму	62
ПП «Єднання»	58
ПП «Наш край»	55

Аналіз структури інших 90 партій свідчить про таке: 21–30 місцевих організацій мають 25 політичних сил (або 21,92% від 114 політсил); 11–20 – має 31 партія (або 27,19 % від 114 політсил); 6–10 – 6 політсил (або 5,26% від 114 політсил); 2–5 – 17 партій (або 14,91% від 114 політсил); по 1 місцевій організації мають 11 політичних партій (або 9,64 % від 114 політсил) [77, с. 140–141].

НАЗК України продовжує аналізувати фінансові звіти політичних партій. Станом на середину листопада політичні партії мали по-

дати звіти за III квартал 2019 року, що включає період із липня до вересня.

Відповідно до звіту «Слуги Народу» про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, в політичній партії офіційно не працює жодної особи. Так, у графі «працівники складу апарату партії» вказано цифру 0. Для порівняння: у ВО «Батьківщина» офіційно працює 73 особи, в «Європейській солідарності» – 46 осіб, у «Голосу» – 3, Радикальній партії Олега Ляшка – 20, «Самопоміч» – 264, «Українській стратегії Гройсмана» - 3. Варто відзначити, що «Слуга Народу» також не витратила офіційно коштів на заробітну плату. Всього за період липня-вересня партія витратила 240 млн. грн., із них 0 грн. – на заробітну плату. Крім цього, в «Слуги Народу» не зареєстровано жодного місцевого осередку зі статусом юридичної особи [146].

Звичайно, відповідно до Закону «Про політичні партії», можливе існування місцевих осередків і без права юридичної особи, але це свідчення авторитарного, централізованого управління, а місцеві осередки не можуть в таких умовах проводити повноцінну фінансову та господарську діяльність. А з іншого боку – це полегшує фінансову звітність партій у НАЗК.

Наявність осередків не завжди свідчить про впливовість політичних партій у регіоні. Досить часто партії подають дані про велику кількість осередків, а їх регіональна впливовість є слабкою (наприклад, СПУ, КПУ, Партія регіонів і т.д.). Тому для того, щоб зробити аналіз регіонального впливу політичних партій, ми в роботі розрахуємо індекс територіального покриття (ІТП) та індекс націоналізації політичних партій. Знову ж таки до уваги ми візьмемо парламентські політичні партії та партії, які є значущі (за Дж.Сарторі). Індекс територіального покриття показує, як політична партія змогла забезпечити балотування кандидатів у 225 мажоритарних округах. Виборча статистика свідчить, що навіть парламентські партії не можуть цього зробити у повній мірі. І хоча цей показник фіксує лише територіальне покриття, уже сама можливість партії забезпечити балотування кандидатів доводить її ав-

торитет у тій чи іншій області. Індекс територіального покриття для парламентських партій за результатами виборів до Верховної Ради України (1998–2019 рр.) подано в таблиці 3.2.5.

Таблиця 3.2.5

Індекс територіального покриття для парламентських партій за результатами виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр.

Партії / Вибірчі блоки*	1998	2002	2006	2012	2014	2019
Народний Рух України	0,82					
Партія Зелених України	0,51					
ВБ «СПУ та Сел. ПУ»	0,44					
Комуністична партія України	0,77	0,90	0,99	0,48		
ВО «Громада»	0,80					
ПСПУ	0,55					
СДПУ (о)	0,57	0,35				
НДП	0,48					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»**		0,78	0,86			
ВБ «За Єдину Україну»		0,90				
ВБ «Блок Юлії Тимошенко»***		0,01	0,90	0,67	0,73	0,64
СПУ		0,71	0,86			
Партія регіонів			0,98	0,90		
ПП «УДАР»				0,81		
ВО «Свобода»				0,16		0,55

Продовження табл. 3.2.5

ПП «Народний фронт»					0,53	
ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідарність»****					0,65	0,57
ПП «Об'єднання «Самопоміч»					0,05	0,05
ПП «Опозиційний блок»					0,42	0,56
Радикальна партія Олега Ляшка					0,74	
ПП «Слуга народу»						0,84
ПП «Опозиційна платформа – За життя»						0,61
ПП «Голос»						0,30

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не мають права брати участь у виборах

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна», у 2012 – ПП «Наша Україна»

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина»

**** У 2019 р. – ПП «Європейська Солідарність»

Розрахунок індексу територіального покриття дозволяє зробити висновок, що низький показник індексу впродовж 1998–2019 рр. для більшості політичних партій вказує на відсутність у них однаково розвинутих структур у регіонах України. Слід також відзначити про високий показник індексу для провладних партій за досліджуваній період.

Інший показник, який вказує на однорідність чи неоднорідність голосування за політичні партії, а відтак дає змогу оцінити її регіональний електоральний потенціал – це індекс націоналізації політичних партій. Його величина розрахована нами у таблиці 3.2.6 [110, с. 39–45].

Таблиця 3.2.6

Індекс націоналізації парламентських партій за результатами виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр.

Партії / Виборчі блоки*	1998	2002	2006	2012	2014	2019
Народний Рух України	0,56					
Партія Зелених України	0,85					
ВБ «СПУ та Сел.ПУ»	0,52					
Комуністична партія України	0,70	0,64	0,72	0,66		
ВО «Громада»	0,51					
ПСПУ	0,55					
СДПУ (о)	0,59	0,66				
НДП	0,81					
ВБ «Національний фронт»	0,28					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»**		0,55	0,60			
ВБ «За Єдину Україну»		0,68				
ВБ «Блок Юлії Тимошенко»***		0,63	0,70	0,76	0,84	0,77
СПУ		0,51	0,63			
Партія регіонів			0,54	0,68		
ПП «УДАР»				0,82		
ВО «Свобода»				0,53		0,55
ПП «Народний фронт»					0,75	

Продовження табл. 3.2.6

ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідарність»****					0,89	0,73
ПП «Об'єднання «Самопоміч»					0,80	0,57
ПП «Опозиційний блок»					0,41	0,56
Радикальна партія Олега Ляшка					0,80	0,71
ПП «Слуга народу»						0,89
ПП «Опозиційна платформа – За життя»						0,55
ПП «Голос»						0,58
Націоналізація партійної системи України	0,64	0,62	0,66	0,72	0,76	0,74

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не мають права брати участь у виборах

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна»

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина»

**** У 2019 р. ПП «Європейська солідарність»

Розрахунок індексу націоналізації як для окремих партій, так і для партійної системи в цілому дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, індекс націоналізації партійної системи зріс від 0,64 у 1998 р. до показників 0,76 у 2014 р. та 0,74 у 2019 р. Це результат того, що голосування за деякі парламентські партії стало більш однорідним. Наприклад, ПП «Блок Петра Порошенка» у 2014 р. – 0,89, Радикальна партія Олега Ляшка у 2014 р. – 0,81, ПП «Слуга народу» у 2019 р. – 0,89, ВО «Батьківщина» у 2019 р. – 0,77 (Див.: Таблиця 3.2.6). По-друге, розрахунки індексу для окремих партій залишаються на низькому рівні, що, на нашу думку, є

результатом експлуатації соціокультурних маркерів у боротьбі за голоси виборців. Таким чином, ми можемо говорити про регіоналізовані партії Сходу і Заходу України. Показники для партій Західної України є такими: НРУ – 0,56, ВБ «Національний Фронт» – 0,28, ВО «Свобода» – 0,53, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 0,57. Не відрізняються від них суттєво і показники для партій Східної України: КПУ – 0,64, Партія регіонів – 0,54, ПП «Опозиційний блок» – 0,56, ПП «Опозиційна платформа – За життя» – 0,55. По-третє, індекс націоналізації у ідеологічних партій (НРУ, ВО «Свобода») нижче (від 0,5 до 0,6), ніж у партій електорально-прагматичних (Партія зелених України, Народно-демократична партія України) (від 0,7 і вище). По-четверте, підвищення індексів націоналізації у 2014 та 2019 рр. З одного боку – це результат анексії Криму і військових дій на Донбасі. А з іншого, виборча кампанія 2019 р. до ВР України показала, що ряд партій не використовували у своїй кампанії соціокультурних месиджів, а акцентували на загальнонаціональній проблематиці (подолання бідності, припинення війни, боротьба з корупцією та інше). Це й дозволило їм отримати загальнонаціональну підтримку та високий рівень однорідності голосування. По-п'яте, індекс націоналізації політичних партій може бути використаний для їх класифікації як загальнонаціональні (величина індексу у випадку України вище 0,7), регіональні (величина індексу від 0,4 до 0,7) та локальні (величина індексу до 0,4).

Порівняння ІТП та PNS часто показує розбіжність цих показників у частини політичних сил. З одного боку, високе територіальне покриття не завжди супроводжується високим рівнем націоналізації (наприклад, на парламентських виборах 1998 р. ІТП Народного руху України становило 0,82, а PNS – 0,56). Така розбіжність обумовлена тим, що низка партій, незважаючи на наявність структур у всіх регіонах України, базовими для себе вважають лише деякі з них. А з іншого, трапляються випадки, коли низький індекс територіального покриття поєднується з високим індексом націоналізації. Це характерно для партій влади (Народно-демократична пар-

тія), популістських партій (ПП «Партія Шарія», мережєвих партій (ПП «Об'єднання «Самопоміч»), а також партій постматеріальних цінностей (Партія зелених України).

Якщо взяти до уваги розрахунки індексів націоналізації партійної системи та територіального покриття, то можна погодитися з Р.Манайло-Приходько, що регіональну структуру партійної системи України утворюють такі складові: 1) загальнонаціональні парламентські політичні партії, які на виборах подолали виборчий бар'єр і мають високий індекс націоналізації; 2) регіоналізовані парламентські партії, які мають середній рівень індекса націоналізації; 2) загальнонаціональні непарламентські партії, які отримали на виборах у ВР України не менше 1% голосів виборців; 3) регіональні політичні партії, які представлені в обласних і районних радах кількох областей; 4) субрегіональні партії: а) політичні партії одного / декількох одномандатних виборчих округів; б) локальні партії, які ситуативно використовують місцеві політики для забезпечення електоральної підтримки на виборах в органи місцевого самоврядування [125, с. 3].

Вказаний висновок підкреслює, якою складною є регіональна структура української партійної системи, а наявність різних типів партійного покриття є однією з причин низького рівня інституціалізації партійної системи України.

Крім вищеописаних у політологічному дискурсі виокремлюють й інші фактори, що впливають на особливості процесу інституціалізації політичних партій. Розглядаючи інституціалізацію як залежну змінну, Р. Роуз і Т. Макі виділяють чотири фактори, при наявності яких шанси новоствореної партії на успішну інституціалізацію зростають. Це виникнення одночасно з проведенням перших вільних виборів; пропорційна виборча система; опора на організовану соціальну групу; перші успіхи на виборах [308].

А. Панєбьянко виділяє три найважливіші чинники, які впливають на процес інституціалізації політичних партій: (1) виникає партія з «центру», з тим щоб потім проникнути на «периферію», або, навпаки, утворюється з місцевих організацій, які потім

об'єднуються в загальнонаціональну організацію; (2) була партія з самого початку підтримана якимось іншим, уже існуючим інститутом, або вона розвивалася, спираючись лише на власні ресурси («зовнішня» або «внутрішня» легітимація); (3) чи був у витоків партії харизматичний лідер. Згідно з А. Панебьянко, проникнення, внутрішня легітимація і відсутність харизматичного лідера сприяють успішній інституціоналізації [303, с. 142].

У рамках нашого дослідження ми вважаємо за необхідне зупинитися на способах утворення політичних партій. На думку вітчизняної дослідниці Н. Шестак, утворення політичних партій протягом 1991–2004 рр. відбувалося в основному таким чином:

1) утворення шляхом виходу окремих груп з лав КПУ;

2) створення політичних партій на основі опозиційних рухів та об'єднань громадян, які виникли в процесі перебудови (НРУ, Партія зелених України);

3) партії антикомуністичного та антирадянського спрямування, зародження яких мало як власну, так і еміграційну природу та походження (КУН, ОУН);

4) утворення внаслідок розколів у вже існуючих політичних структурах (ПСПУ, СДПУ (о));

5) утворення партій адміністративним шляхом (АПУ, НДП, ПППУ, КПУ (о), ВО «Справедливість» та інші). Так утворювалися партії влади або партії-політичні клони;

6) Утворення політичних партій для захисту інтересів фінансово-промислових груп (ПП «Трудова Україна», ЛПУ, ПП «Демократичний Союз», ПНЕРУ);

7) Утворення партій як проектів окремих політиків. У такий спосіб амбітні політики робили спробу збільшити свою політичну вагу та вплив на прийняття рішень. Партії цього типу створювалися як «з нуля», так і шляхом розколів вже існуючих партій, як правило, з вдалими ідеологічними «брендами». Цим можна пояснити факт існування відразу кількох партій, що мають у своїх назвах похідні від назв основних політичних ідеологій: кількох Рухів, соціал-демократичних, ліберальних та інших [260, с. 138–139].

Таким чином, робить висновок дослідниця, протягом перших років незалежності партії створювалися у відповідь на суспільний запит, представляли та відстоювали певну політичну ідеологію. Згодом ідеологічний чинник створення партій став суттєво поступатися за своїм впливом адміністративним, бізнесовим та суб'єктивним факторам. Значна частина партій почала створюватися та діяти не у відповідь на соціальний запит, як інститути формулювання та просування інтересів широких суспільних верств, а як засоби політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб, які прагнули або зберегти, або здобути владу [260, с. 140].

Дещо по-іншому процес розбудови партійних структур бачать аналітики Центру Разумкова:

1) створення перших альтернативних КПУ політичних партій на базі громадсько-політичних об'єднань некомуністичної орієнтації, неформальних суспільних рухів часів перебудови (1990 – 1991 рр.);

2) легалізація найбільш впливових партій – носіїв альтернативних ідеологій – КПУ та НРУ, інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» експерти УЦЕПД розуміють проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та іншої ідеології як основи партійної діяльності та партійних програм (1992 – 1994 рр.);

3) розколи в партіях «брендового» типу (утворення Прогресивної соціалістичної партії України, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)), започаткування та інтенсивний розвиток тенденції утворення партій адміністративним шляхом, а також партій – «політичних проектів» фінансово-промислових груп та окремих осіб (1995 – 1998 рр.);

4) утворення політичних партій, опозиційних до Президента України (перших дійсно опозиційних партій); утворення партій адміністративним шляхом, а також, як політичних проектів різних структур і політиків (1998 – 2002 рр.) [169, с. 280].

У подальшому способи утворення політичних партій суттєво не змінилися. Але, слід зазначити, що з'являються і нові тенденції. По-перше, створення та реєстрація партій стали видом новітнього бізнесу, пов'язаного з консалтинговими та юридичними компаніями, які на своїх сайтах нерідко вивішують пропозиції щодо реєстрації партій або здачі партійних структур в оренду, під вибори. Зацікавленій особі вигідніше купити або взяти в оренду таку структуру, аніж створювати свою власну. Для створення власної структури потрібен час і немалі капіталовкладення. Перші пропозиції з продажу і оренди партій з'являються у 2006 р. У наступні роки бізнес почав стрімко розвиватися, про що свідчать оголошення в мережі Інтернет, знайомство з якими підводить до однозначного висновку: партія сьогодні стає товаром, який має високу вартість. Так, продавець однієї з партій, рекламуючи свій товар, вказував, що за допомогою партії можна взяти участь у виборах, здати її в оренду, можна продати місця у списках, провести «розкрутку» власного бренду для участі у виборах тощо [78, с. 50–52]. Ідеться про так зване явище франчизи політичних партій.

Слід також зазначити, що інколи з продажем партійної структури пропонуються і послуги політтехнолога, який готовий займатися «розкруткою» партії на всеукраїнському рівні. Ціна партії залежить від ступеня її охоплення структурами регіонів України, від рівня розробки програмних положень і т.д. Здача осередків у оренду до певної міри вирішує проблему партійності на місцевих виборах (не слід забувати, що на місцевих виборах відповідно до закону партії також є головними суб'єктами виборчого процесу). Відтак відбувається роздвоєне голосування: на загальнонаціональному рівні виборці голосують за одні партійні бренди, а на місцевих виборах за ті, які підтримують місцевих відомих політиків. Непорозуміння між партійними лідерами на загальнонаціональному рівні й місцевою партійною елітою приводить таким чином до деінституціалізації партійної системи на місцевому рівні та виникнення регіональних партій. Особливо яскраво це помітно на місцевих виборах 2010 р., які вперше проводилися окремо від парламентських.

По-друге, утворення партій за наслідками соціальних потрясінь (2004, 2014 рр.), коли лідери Майдану створювали власні політичні структури. Наприклад, ГП «ПОРА», ПП «Народний Союз Наша Україна», ПП «Народна Самооборона» після Помаранчевої революції. ПП «Правий сектор», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», ПП «Об'єднання «Самопоміч» – після Революції Гідності. Це партії, для яких характерна «майданна» інституціалізація.

По-третє, створення партій-політичних проектів виключно під конкретні вибори і конкретного політика. Шлях утворення дещо схожий із першим, але суттєво відрізняється від нього. Оскільки в першому випадку йдеться про бізнес, а в другому – про владний проект. У даному контексті слід зазначити, що після 2017 р. політичні партії не утворюються (у 2018 р. зареєстрована лише одна партія), і це напередодні президентських і парламентських виборів. Та результати виборів показують, що під них були утворені шляхом ребрендингу 3 партії (ПП «Слуга народу», ПП «Голос», ПП «Європейська Солідарність») та шляхом розколу вже існуючої рейтингової партії «Опозиційний блок» – ПП «Опозиційна платформа – За життя». Усі вказані політичні партії отримали депутатські мандати. Відтак акторна структура українського парламенту була суттєво змінена. Але слід додати, що у «брендовому» аспекті, щодо сутності партій, їх взаємин, то все залишилось незмінним. ПП «Голос», ПП «Слуга народу» демонструють нам «мережеву» інституціалізацію.

По-четверте, утворення політичних партій учасниками антитерористичної операції, які воювали у складі добровольчих батальйонів і регулярних частин Збройних сил України. До таких відносимо: ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», ПП «Національний рух «Державна ініціатива Яроша», ПП «Правий сектор», ПП «Національний корпус». Вказані партії в силу історії походження та деяких світоглядних особливостей учасників АТО мали переважно національно-патріотичне спрямування з тяжінням до радикалізму. 16 березня 2017 р. три з названих партій – «Свобода», ПП «Правий

сектор» та ПП «Національний корпус» заявили про об'єднання зусиль і про свою опозиційність до діючої влади.

По-п'яте, утворення політичних партій на основі громадянських ініціатив. Таким чином, наприклад, була утворена ПП «Об'єднання «Самопоміч» та ПП «Громадянський рух «Народний контроль». Громадська організація «Самопоміч» розпочала роботу в жовтні 2004 р. Нішою діяльності цієї організації було озвучення актуальних проблем жителів Львова. Пізніше була заснована газета «Самопоміч» та телепередача «Самопоміч – пульс міста». У 2012 р. була зареєстрована ПП «Об'єднання «Самопоміч».

Аналогічний алгоритм утворення був і у ПП «Громадянський рух «Народний контроль», головна мета діяльності якої визначена як боротьба з усіма проявами корупції, посиленням ролі громадських спільнот у суспільному житті та інше.

У даному випадку йдеться про те, що політичні партії називають громадськими об'єднаннями, громадськими рухами. Це явище в політології дістало назву «політичної мімікрії». Такі партійні організації ще називають «партії-трансформери» (партія-громадський рух). На думку А. Романюка причини політичної мімікрії є такі: 1) криза традиційної моделі політичної партії, яка сформувалася і функціонує в Україні; 2) високий рівень недовіри населення / потенційних виборців до політичних партій; 3) перетворення самого інституту політичної партії на технологічний формат або технологію боротьби за владу, коли функція представлення групових інтересів відсувається на другий план [192, с. 32].

3.3. Партійна ідентифікація громадян України та сприйняття ними політичних партій як індикатори їх інституціалізації

У розділі роботи нами буде розглянуто ідеологію українських партій, партійну ідентифікацію громадян та сприйняття ними політичних партій на різних етапах розбудови української партійної системи.

Ідеологічні маркери українських партій, їх сприйняття громадянами розглянемо у таких часових вимірах: 1991–2004 рр. (визначальний вплив на інституціалізацію партій мало ідеологічне розмежування та утвердження партій влади) та у проміжку 2004–2019 рр. (визначальним чинником партієтворення стає соціокультурний поділ «Схід – Захід» та опозиційність до влади).

В українському політикумі на початку 90-х рр. ХХ ст. були представлені всі ідеологічні течії. А сама ідеологія була головним партієутворюючим чинником. Відповідно і утворення партій на початку і в середині 90-х рр. відбувалося на основі класичних ідеологічних брендів. Систему ціннісних координат, за якими визначався політичний спектр суспільних настроїв та уподобань як політичних еліт, так і електоральних груп в Україні, складали, насамперед, такі, як українська державність і незалежність, багатоманітність форм власності, зовнішньополітичний вибір країни, мовне питання, вибір форми адміністративно-територіального устрою держави, форми правління (парламентська чи президентська республіка, однапалатний чи двопалатний парламент), системи місцевого самоврядування, виборчі системи та інші. Саме у взаємодії цих базових ціннісних засад формувався український політичний простір, його неповторність і своєрідність [260, с.137].

Закономірно, що з проголошенням незалежності спостерігався динамічний процес утворення партій у правій частині ідеологічного спектру: у 1992 р. створена Українська Консервативна Республіканська партія, Українська Національна Консервативна партія, Християнсько-демократична партія України, у 1993 р. – Конгрес Українських Націоналістів, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Організація українських націоналістів в Україні, у 1995 р. – Соціал-Національна партія України та ін.

Охарактеризувавши інституціалізацію радикальних партій (цим автор підкреслює націоналістичний маркер ідеології правих політичних сил), Б. Максимець робить висновок, що найбільш інституціолізованою радикальною правою партією є ВО «Свобода».

У подальшому, підкреслює автор, це буде сприяти об'єднаним процесам у правому таборі, зокрема підписання 16 березня 2017 р. спільної програми дій «Національного маніфесту» [122, с. 264–266].

Разом із тим з багатьох питань позиції правих мали суттєві відмінності. Якщо крайні праві партії стали виразниками етнорадикалізму, то правоцентристи обстоювали ідею націонал-демократії. Праві партії та їхні лідери мали значно більшу підтримку виборців у західних регіонах держави, ніж у східних та південних.

На лівому партійному фланзі також відбувся досить потужний сплеск партійного будівництва: було зареєстровано Соціалістичну партію України (1991), Селянську партію України (1992), Компартію (КПУ, 1993), Партію комуністів (більшовиків) України (1994), Прогресивну соціалістичну партію України та інші [230, с. 22].

Український політичний центр з'явився на політичній арені на початку 90-х рр. ХХ ст. Такі політичні сили, як Партія демократичного відродження України, ВО «Нова Україна», Ліберальна партія України стали провісниками політичного центризму. Провідними ж політичними силами центристського спрямування стали Народно-демократична партія, Аграрна партія України, Демократична партія України, Трудова партія України. Базові цінності центристів є такими: обстоювання позицій національно-державного суверенітету, ринкових реформ, пріоритетний розвиток національного товаровиробника, питання економічної політики [260, с. 165].

Розбіжності, що існують між центристами, стосуються насамперед ролі державного чинника в реформаційних процесах. Тоді як одні домагалися, щоб на перехідному етапі роль держави зростала або принаймні не знижувалася, то інші відводили державі лише роль «нічного вартового» і розраховували на ринок, на його здатність самостійно збалансувати економічні пропорції й налагоджувати оптимальну систему виробництва. Більшість із них виступила за збалансований розвиток партнерських відносин як із кра-

їнами Заходу, так і Сходу. У мовному питанні вони стали на позицію неухильного дотримування конституційного статус-кво з одночасним врахуванням тієї ситуації, що історично склалася на теренах України.

Характерним для цього періоду, пише М. Кармазіна, було утворення політичних партій представниками російської громади. Їх важко ідентифікувати на ліво-правій партійній шкалі, оскільки деякі можна віднести до лівих, а деякі – до правих партій. Своєрідним відправним моментом у розвитку російського націоналізму був 1993 р., коли у травні органами влади було зареєстровано Громадянський конгрес України (з квітня 1998 р. і донині – Слов'янська партія), а у жовтні – Партію слов'янської єдності. Відтоді в українському партійному середовищі почали постійно з'являтися проросійські, слов'янські партії, які декларували відновлення колишнього Союзу або іншого утворення під егідою Росії. У вересні 1998 р. було зареєстровано Партію «Русько-Український Союз» (із червня 2009 р. – Партія «Русь»), у січні 1999 р. – ПП «Русь єдина» (із квітня 2003 і донині – ПП «Держава»), у березні – ПП «Єдина Київська Русь», у серпні 2000 р. – Партію Ліберально-демократичні реформи (із вересня 2000 р. – Партія «Світло зі Сходу», з листопада 2002 р. – ПП «ЗУБР», у березні 2001 р. – ПП «За Русь єдину» (із червня 2002 р. й донині ПП «Руський блок»), ПП «Союз». 1 лютого 1999 р. був утворений «Конгрес русских обществ Украины», який об'єднав 42 організації у 18 регіонах України [230, с. 24–26].

Тоді на ідеологію, програмні положення цих партій ніхто уваги не звертав, і тільки нині визнаним фактом є те, що їх утворення, діяльність і т. д. регулювалась кураторами з Кремля. Але, незважаючи на безапеляційну антиукраїнську пропаганду та антисистемність, ці партії не тільки не були заборонені Мін'юстом України, а й постійно брали участь у виборчих кампаніях різного рівня, активно пропагуючи свої ідеї. Та все ж позитивним є те, що жодного разу ці партії не перетнули бар'єр у 2 % голосів виборців, залишаючись маргінальними утвореннями на теренах південно-східних областей України [230, с. 78].

Слід зазначити, що проросійськи налаштовані партії були характерною особливістю першого десятиліття української незалежності, а потім вони залишилися на маргінесі партійної системи.

Реєструється в цей період і низка партій, які утворені з метою захисту інтересів окремих прошарків та соціальних груп населення. Деякі з них мають «екзотичні» назви.

Після 2004 р. ідеологія починає відігравати другорядну роль у структуризації партійного простору України та інституціалізації політичних партій. Деідеологізація – це одна із тенденцій у розвитку сучасних політичних партій, на яку вказують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники.

Однак, говорячи про «деідеологізацію», підкреслює у своєму дослідженні «Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні» С. Конончук, слід усвідомлювати характер і межі цього явища, що означає, насамперед, відмову від «тотальних» ідеологій, які містять «проект майбутнього», і характерний для епохи масових (або масово-бюрократичних) партій. Тому «деідеологізація» – це наслідок соціокультурних трансформацій у сучасних суспільствах та, зі свого боку, структурно-організаційних змін у політичних партіях [91, с. 7].

Таким чином, підкреслює дослідниця, сьогодні слід говорити не так про конкуренцію між традиційними ідеологіями, розташованими в межах спектра «ліві – праві», «ліберали – консерватори», як про процеси, за яких більш обмежені й локальні ідеології створюють форми політичного дискурсу, відповідні собі, і визначають нові пріоритети партійної політики [91, с. 99]. Ідеться про те, що в нинішніх умовах важко ідеологічно позиціонувати політичні партії в Україні. Оскільки в більшості своїй вони стають електорально-прагматичними і слабо ідеологічно артикульованими. Це дає змогу їм успішно боротись за голоси виборців.

Аналізуючи ідеологічний профіль провідних українських партій, Ю.Якименко ідентифікує їх таким чином. За результатами

парламентських виборів 2012 р.: Партія регіонів – слабо позиціонована праволіберальна; «Батьківщина» – слабо позиціонована лівоконсервативна; ПП «УДАР» – сильно позиціонована праволіберальна; КПУ – сильно позиціонована ліва з консервативними тенденціями; ВО «Свобода» – сильно позиціонована консервативна (націоналістична) [224, с. 63]. А за результатами парламентських виборів 2014 р. ідеологічний профіль ВР України він описує так: «На підставі аналізу передвиборних програм такі парламентські партії, як Опозиційний блок, «Батьківщина», «Самопоміч» та Радикальна партія можуть бути умовно віднесені до лівої частини ідеологічного спектра, слабо артикульовані. Передвиборні програми партій «Народний фронт» і Блок Петра Порошенка уможливають їх віднесення до правої частини ідеологічного спектра, при цьому ідеологічно вони артикульовані більш виразно й однозначно [224, с. 67].

Натомість Ю. Сліпецька у статті «Електоральні партії: ідеологічне позиціонування парламентських партій» на основі методології Хі Мін Кіма та Р.Фордінга для обчислення відсотка «лівих» і «правих» позицій партійних програм, робить такі висновки за результатами парламентських виборів 2014 р. про ідеологічне позиціонування парламентських партій: «БПП» – слабо позиціонована праволіберальна, «Народний фронт» – слабо позиціонована правоконсервативна, ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина» – слабо позиціоновані ліво ліберальні, ПП «Опозиційний блок» – позиціонована лівоконсервативна. А загалом, робить висновок дослідниця, українські партії є слабо ідеологічно артикульовані і за низкою ознак за своєю суттю є електоральними [205, с. 5–16].

Загалом же українські науковці констатують складність визначення ідеологічного характеру політичних партій. До основних причин такої ситуації, на нашу думку, слід віднести: а) відсутність ідеологічно артикульованих програм; б) партії не мають власної історії, оскільки більшість сформована недавно; в) короткий вік партій; г) не представленість у міжнародних партійних утворен-

нях (Ліберальний Інтернаціонал, Консервативний Інтернаціонал та інші), д) персоналістський характер партій.

Отже, характеристика ідеології українських партій дозволяє зробити висновок, що в останні роки кадрові, персоналістські (лідерські), клієнтелістські, а після виборів 2019 р. і мережеві партії стали домінуючими в партійних ідентифікаціях громадян. У той же час масові ідеологічні партії відійшли в ідентифікації на другий план. І з огляду на світові та українські тенденції розвитку сучасних партій немає жодних підстав очікувати повернення лідируючих позицій ідеологічними партіями.

Відсутність фіксованого членства в політичних партіях в Україні, ненадійність даних ускладнюють дослідження партійності громадян та їх партійної ідентифікації. Хоча, згідно з Законом «Про політичні партії», членство в партіях є фіксованим. Тому, на думку О. Вишняка, більш-менш точні дані щодо рівня партійності громадян можуть дати методично обґрунтовані дані соціологічних досліджень. У своїй науковій розвідці «Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян» він виокремлює два підходи до виявлення членства в політичних партіях та чотири підходи до вимірювання партійної ідентифікації [25, с. 162].

Спектр ідеологічних уподобань українців упродовж 1992–2018 рр. проаналізуємо за результатами опитування Інституту соціології НАН України (Див.: Таблиця 3.3.1). До таблиці, побудованої дослідницею Манайло-Приходько Р. у своєму дисертаційному дослідженні, ми додаємо лише дані за 2018 р., які є останніми на сайті організації. Дані опитування громадян України подані у відсотках [186; 187]. Рівень партійної ідентифікації обраховувався нами як сума усіх голосів (у відсотках) відданих за ту чи іншу ідеологію.

Таблиця 3.3.1

Самоідентифікація громадян України за результатами опитування Інституту соціології НАН України (1992–2018)

1992 – 2018	92	94	96	98	00	02	04	06	08	10	12	13	14	15	18
Комуніст.	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.5	8.3	8.0	7.1	8.1	11.3	4.1	4.4	3.4
Соціаліст.	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	16	11.5	10.6	11.9	6.3	9.1	8.8	7.3
Соціал-демокр.	8	5	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	15.1	12.7	11.4	10.8	9.9	9.8	8.8	9.7
Зелені	–	–	–	–	–	5.2	3.3	2.1	2.9	2.8	2.2	1.6	1.9	1.7	2.0
Ліберальн.	3.9	1.9	2.7	1.3	1	0.8	1.2	2.2	1.9	1.9	1.2	1.7	2.5	3.6	2.5
Христ.-демокр.	8	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	2.3	3.3	3.3	2.6	2.8	3.6	4.8	2.9
Націонал-демокр.	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	9.3	10.7	9.3	7.4	9.7	14.1	18.9	11.5
Націоналіст.	–	2	1.3	2.9	2.3	2	2.1	2.8	2.4	2.3	2.3	3.6	4.7	3.8	3.1
Інший	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.8	1.2	0.6	0.3	0.8	0.8	0.4	0.2
Жодна	25.5	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.6	13.9	11.3	12.6	13.8	11.3	6.9	13.6
Не визначився	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	14.1	13.8	14.6	14.7	14.8	14.4	12	15.1
Не розуміюся в течіях	–	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	16.4	17.5	24.8	25.7	23.6	23.6	19	28.8
Рівень парт. ідентифік.	36.4	39.6	34.6	47.2	42.4	59.3	53.2	58.1	53.4	48.7	46.6	46.9	49.8	61.1	42,6

Результати моніторингу дозволяють зробити такі висновки щодо ідеологічних уподобань українців. По-перше, структура

ідеологічних уподобань українців упродовж 1992–2018 рр. суттєво змінилася: в 90-х рр. ХХ ст. найбільшою була частка комуністично ідентифікованих громадян, а в 2014 р. – націонал-демократичних. По-друге, суттєві зміни в ідеологічній ідентифікації громадян пов'язані з Помаранчевою революцією та Революцією Гідності: суттєво зменшилася частка комуністично-ідентифікованих громадян (удвічі); суттєво зросла частка національно-демократичної ідентифікації (удвічі порівняно з 1999 р.). Після Революції Гідності відбулася маргіналізація групи комуністичної ідентифікації (частка якої в порівнянні з 1998 р. зменшилася в 5 разів), удвічі збільшилася частка національно-демократичної ідентифікації, ліберальної та соціал-демократичної ідеології, а також значна частина опитаних громадян не визначились або не підтримують жодну з вказаних течій упродовж 1992–2014 рр. Загалом рівень партійної ідентифікації за роками (сума підтримки зазначених течій) коливається в межах 36,4 % (1991 р.) до 42,6 % (2018 р.). Найвищим рівень ідентифікації спостерігався у 2006 р. – 58,1 % та 2015 р. – 61, 1 % [186; 187].

Рівень членства в політичних партіях України упродовж 1994–2018 рр. (за даними моніторингу) коливався від 0,5 % (1996 р.) до 4,6 % (2006 р.). Високим рівень був також у 2008 – 2,8 %, 2010 – 3,0 %, 2012 – 2,2 %. У 2018 р. рівень становив 1,1 % [186; 187]. Результати свідчать про низький рівень членства, але в той же час констатують, що запровадження пропорційної виборчої системи та перехід до парламентсько-президентської форми правління мали вплив на суттєве збільшення членства в партіях (2006 р.).

У своєму дослідженні О. Вишняк показує порівняння динаміки членства в партіях в Україні і європейських країнах за даними «Європейського соціологічного дослідження» 2005–2009 рр. (Чи є Ви членом якої-небудь партії?) (Див.: Таблиця 3.3.2) [25, с. 163]. Слід зазначити, що така динаміка членства в політичних партіях зберігається і до нинішнього часу.

Таблиця 3.3.2

Показник членства в партіях України і європейських країн

Країна	2005, %	2007, %	2009, %
Україна	3,1	5,2	3,3
Австрія	12,6	14,8	–
Норвегія	8,5	9,0	7,2
Португалія	3,4	3,6	2,3
Велика Британія	2,4	2,6	2,4
Німеччина	2,9	4,1	3,4
Данія	6,9	7,0	8,9
Бельгія	6,7	6,9	4,8

Таким чином, показник членства в партіях в Україні є нижчим за середньо-європейський, однак не найнижчий у Європі. Аналіз даних дозволяє зробити такі висновки: 1) рівень членства в політичних партіях України не становить перешкоди для інституціоналізації партій і партійної системи загалом; 2) у зв'язку з завершенням домінування масових політичних партій не слід також чекати на збільшення членства в них, оскільки подальший розвиток партій в Україні буде пов'язаний із картельними та медіа / мережевими / кіберпартіями.

Важливим індикатором інституціоналізації політичних партій і партійних систем є рівень довіри громадян до них. Рівень довіри до політичних партій може бути охарактеризований лише за результатами соціологічних опитувань. Підставою для довіри до політичних партій має бути ефективність їхнього функціонування. Така ефективність функціонування партій пов'язана з виконанням притаманних їм функцій. До основних ми відносимо участь у виборах, представницька функція, участь у виконавчій владі та інтеграційна / консолідаційна функція. Відтак рівень довіри як індикатор інституціоналізації є комплексним показником, який можна ви-

користувувати для аналізу рівня інституціоналізації політичних партій і партійних систем.

Характеризуючи рівень довіри до політичних інститутів у своїй статті «Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту» Г. Зеленько вважає, що він є досить низьким, і як результат приводить до радикалізації політики та укорінення в суспільстві популізму [71, с. 108].

Для аналізу рівня довіри до політичних партій ми використаємо опитування Центру Разумкова, яке було зроблене у листопаді 2014 р. Таким чином, більшість (70%) громадян вважають, що партії потрібні для нормального розвитку України як держави. 14% вважають партії непотрібними, 16% не змогли відповісти. За регіональною ознакою найбільше партії вважають потрібними на Заході (78%), найменше – на Півдні (60%). 42% опитаних вважають, що Україні потрібна багатопартійна система, і стільки ж громадян вважають її непотрібною. Від 2001 р. ставлення громадян до багатопартійності зазнавало періодичних змін: від 2001 р. до 2003 р. підтримка багатопартійності зростала, від 2003 р. до 2010 р. – зменшувалася, від 2010 р. до 2014 р. – знову зростала, від листопада 2014 р. почався новий спад. Порівняно з листопадом 2014 р., частка респондентів, які вважають багатопартійну систему необхідною, зменшилася з 56% до 41%. Найменше прихильників багатопартійності – на Півдні і на Заході.

На пряме питання про членство в політичній партії 95% громадян відповіли, що вони не є членами партій. При цьому членами політичної партії визнають себе лише 1% громадян. Понад 13% вважають себе прихильниками певної партії (активними чи простими), 10% – виборцями зі стійкими партійними симпатіями. Рівень «партизації» є дещо вищим на Сході та Півдні України, він зростає зі збільшенням віку громадян та рівнем їх освіти.

Від травня 2010 р. частка членів партій коливалася в межах 3,5–5,3%. Номінально найвищими показники членства в партіях з 2001 р. були в жовтні 2005 р. та грудні 2009 р., коли цей показник становив 6,7% та 6,4%, відповідно [155, с. 155–169].

Рівень довіри до політичних партій за результатами опитування Центру Разумкова на початку жовтня 2019 р. був таким: зовсім не довіряю – 22,5, скоріше не довіряю 43,7 %, скоріше довіряю – 14,9 %, довіряю – 1,4 %. Нижчий рівень довіри у населення тільки до судів, комерційних банків і російських ЗМІ [232] (Див.: Таблиця 3.3.3). У таблиці 3.2.3 ми показали рівень довіри до українських політичних партій, за результатами опитувань Центру Разумкова за 2016–2019 рр. Рівень прямої довіри до політичних партій є досить низьким від 1,3 до 3,1 %. Останнє соціологічне дослідження у грудні 2019 р. зафіксувало рівень прямої довіри до партій на рівні 2,9 % при негативному балансі довіри – 54 % [232]. Для прикладу М. Чабанна у статті «Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії» показує, що у європейських країнах рівень довіри до політичних партій, як правило, починається від 8 % [243]. Позитивною є тенденція до зниження відсотку недовіри до політичних партій у жовтні 2019 р.

Таблиця 3.3.3

Рівень довіри до політичних партій за результатами опитування Центру Разумкова 2016–2019 рр., % [232]

Дата опитування	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Довіряю	Важко відповісти
Листопад, 2016	44,5	32,8	10,9	1,6	10,1
Жовтень, 2017	40,5	34,6	10,5	2,5	11,9
Липень, 2018	46,6	33,4	9,0	1,3	9,8
Лютий, 2019	41,1	35,7	10,0	2,3	10,9
Березень, 2019	39,8	36,4	10,1	1,4	12,3
Жовтень, 2019	22,0	43,7	14,9	1,4	17,7
Листопад, 2019	25,6	40,8	14,7	3,1	15,7
Грудень, 2019	29,4	41,4	13,9	2,9	12,3
Лютий, 2020	31,5	38,4	14,7	2,0	13,4
Березень, 2020	30,7	40,2	12,6	2,6	13,9

Отже, охарактеризувавши ідеологічний профіль українських політичних партій, можна зробити такі висновки: а) про складність визначення ідеологічного характеру політичних партій; б) неможливість їх ідентифікації в межах спектра «ліві – праві», оскільки в більшості своїй вони стають електорально-прагматичними й слабо ідеологічно артикульованими.

Рівень довіри до партій є хоча і низьким, але таким, який при наявності інших чинників формування політичних партій буде зростати і кардинальним чином не завадить процесу їх інституціалізації.

3.4. Модель індексу інституціалізації політичних партій

Проблема виміру рівня інституціалізації політичних партій є актуальною для вітчизняної політичної науки. Це зумовлено, по-перше, тим, що теорії, побудовані для аналізу політичних партій і партійних систем у розвинутих демократіях, часто є недієздатними для вивчення вітчизняної партійної системи. І, по-друге, досить часто вітчизняні науковці вказують на відсутність в Україні інституціалізованих політичних партій.

При конструюванні індексу інституціалізації відразу виникає питання критеріїв цього процесу. Слід зазначити, що у науковій літературі згоди з приводу переліку ознак інституціалізації політичних партій і партійних систем не існує. Одна з причин – різне трактування сутності процесу. А оскільки зовнішнє середовище завжди буде створювати виклики, на які потрібне реагування політичних партій, то удосконалення нормативної бази, зміна типів партій буде характерною ознакою такого процесу на постійній основі. Наприклад, нині є низка проблем із виникненням і функціонуванням так званих кіберпартій / мережевих партій.

Для побудови моделі індексу інституціалізації політичних партій, ми будемо опиратися на таке. По-перше, неоднозначності трактування терміну «інституціалізація». Розглядаючи інституціалізацію як процес, і як результат цього процесу, приходимо до висновку,

що у кожній його точці з часовим виміром (t) ми можемо говорити і про визначений ступінь інституціалізації партій.

По-друге, конструювання індексів інституціалізації політичних партій і партійних систем пов'язано з ідеєю С. Хантінгтона, який інституціалізацію пов'язував із набуттям організацією значущості та стійкості. На основі його критеріїв і вибудовуються нині індекси інституціалізації політичних партій і партійних систем. Характеризуючи застосування критеріїв інституціалізації С. Хантінгтона, М. Завадська робить висновок про їх занадто узагальнюючий характер і про необхідність налаштування емпіричного інструментарію під визначений предмет дослідження [58, с. 60]. Крім налаштованості на предмет дослідження, інструментарій, на нашу думку, також має враховувати особливості суспільно-політичного розвитку тієї чи іншої країни.

Одними з перших таку емпіричну дослідницьку модель створили С. Майнверінг та Т. Скаллі на основі дослідження дванадцяти латиноамериканських країн. Вони виокремили чотири критерії інституціалізації політичних партій і партійних систем: 1) регулярність і стабільність партійної конкуренції. Цей критерій передбачає регулярність вільних, конкурентних виборів за участю політичних партій; 2) укоріненість політичних партій у суспільстві; 3) наскільки громадяни та основні політичні актори сприймають вибори і партії як легітимний спосіб рекрутування влади (цей критерій відображає рівень легітимності); 4) рівень організації партії. Мається на увазі, що партії мають достатню і незалежну ресурсну базу і вагому підтримку на місцях [294, р. 14].

Базуючись на вказаних критеріях, автори створили класифікаційну схему інституціалізації політичних партій і партійних систем: інституціалізовані партійні системи; партійні системи, які зароджуються, та перехідні партійні системи. Для перехідних систем характерна нестійкість партійної конкуренції.

Вперше запропонували розмежовувати поняття «інституціалізація політичних партій» та «інституціалізація партійних систем» В. Рендол та Л. Свазанд у дослідженні «Партійна інституціалізація

в нових демократіях». Виокремивши чотири виміри інституціоналізації, вони вибудовують таку дослідницьку матрицю (Див.: Таблиця 3.4.1. [307, с. 8–18].

Таблиця 3.4.1

Дослідницька матриця В. Рендола та Л. Свазенда

	Внутрішній вимір	Зовнішній вимір
Структурний вимір	системність	автономія у прийнятті рішень
Ціннісний вимір	цінність	реіфікація

Під розроблену матрицю вони запропонували і систему емпіричних показників. Як показала дослідницька практика, їхні показники були складними і неоднозначними у використанні. Взявши за основу матрицю В. Рендола і Л. Свазенда та перебувавши її, М. Баседо і А. Стро отримали такі критерії інституціоналізації політичних партій: рівень організації, внутрішня зв'язаність, автономія (незалежність від держави), укоріненість (Див.: Таблиця 3.4.2) [268, с. 5–28].

Таблиця 3.4.2

Дослідницька матриця М. Баседо та А. Стро

	Внутрішній вимір	Зовнішній вимір
Стабільність	рівень організації	укоріненість
Цінність	зв'язаність	автономія

Використовуючи запропоновані критерії, вони розробили індекс інституціоналізації політичних партій, який складався з чотирьох субіндексів: 1) укоріненість у суспільстві; 2) автономія; 3) рівень організації; 4) зв'язаність. Операціоналізація критеріїв М. Баседо і А. Стро подана в таблиці 3.4.3. Значення показників конвертуються в шкалу від 0 до 2, де 0 – низький рівень, а 2 – високий [268, с. 5–28].

Таблиця 3.4.3

Критерії інституціоналізації М. Баседо і А. Стро

Критерій	Показник
Укоріненість у суспільстві	Вік партії Вік партії відносно початку багатопартійності Зміна в електоральних уподобаннях за два останні парламентські електоральні цикли
Автономія	Автономія у прийнятті рішень Число змін лідера партії Суспільне сприйняття
Рівень організації	Характеристика членства Регулярність партійних з'їздів Матеріальні й персональні ресурси Активність у міжвиборчий період
Зв'язаність, толерантність	Єдність партії

Такою є логіка створення емпіричної дослідницької моделі інституціоналізації політичних партій. В українській політичній науці можна виокремити принаймні декілька спроб створити подібні матриці дослідження.

У 2019 р. фахівцями Міжнародного центру перспективних досліджень був зроблений рейтинг активності та ефективності українських політичних партій упродовж електорального циклу 2014–2019 рр. Його результати були оприлюднені на початку 2019 р. У основу складання даного рейтингу покладена оригінальна методика оцінки «Активності та ефективності політичних партій», яка враховує кращі міжнародні напрацювання у цій сфері з їх адаптацією до українських реалій. У основі рейтингу якість виконання партіями своїх основних функцій. Рейтинг складається з індексу електоральної активності, індексу електоральної ефективності, індексу інформаційної активності та індексу програмно-проблемної активності [223, с. 2–4]. За результатами оцінювання до десятки лідерів увійшли такі партії ВО «Батьківщина», ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП

«Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція», ПП «Громадянський Рух «Народний контроль» [223]. Як ми бачимо, дані рейтингу напередодні парламентських виборів вказують на ефективність діяльності одних партій, а до Українського парламенту за результатами виборів потрапляють три зовсім нові партії.

Дослідницьку модель інституціалізації політичних партій створили у своїй науковій розвідці «Протопартії, квазіпартії чи політичні партії в Україні?» В. Лебедюк та А. Гоменюк [100]. Вони пропонують поділити українські партії на три такі кластери: протопартії, квазіпартії та власне політичні партії. У основу поділу ними покладені такі критерії: організаційна структура, внутрішньопартійна комунікація, ідеологія, рівень націоналізації, тривалість існування, програмні положення. Критерії вони кодують таким чином: 0 – відсутність, 1 і більше – наявність ознаки. Наприклад, якщо партія мала підтримку виборців більш як у двох електоральних циклах присвоюється показник 1, якщо ні – 0.

Етапи інституціалізації політичних партій вони виокремлюють такі: 1) протопартія; 2) участь партії у виборах і далі або перетворення у квазіпартію (партійний виборчий проект), або у класичну політичну партію.

Провівши кластерний аналіз, дослідники отримали такі результати: 8 партій (2%) належать за своєю організаційною структурою до політичних партій, 51 партія (15 %) – до квазіпартій і 281 партія – до протопартій. До кластеру політичних партій вони віднесли: ПЗУ, ДПУ, СПУ, КУН, НРУ, КПУ, Народну партію, Партію регіонів. До кластеру квазіпартій увійшли: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт», ПП «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина» та інші. Дослідження ними проводилося станом на 01.03.2016 р., коли Мін'юстом було зареєстровано 340 політичних партій. Загалом же за підрахунками вчених участь у виборах не менше двох разів брали 308 політичних партій [110].

Основні причини такого стану: а) партії не беруть постійно участь у виборах; б) вони не мають потужного організаційного представництва на місцях; в) партії мають недемократичну внутрішньопартійну комунікацію.

Тому, базуючись на дослідженнях зарубіжних науковців та враховуючи особливості партіогенезу в Україні, окреслимо основні параметри індексу інституціоналізації, який розроблений нами для власного дослідження. Усі показники ми переведемо в числове значення від 0 до 2. Загальна сума і буде індексом націоналізації тієї чи іншої партії. Ми не ставимо перед собою ціль прорахувати цей показник для усіх політичних партій. Це непотрібно, оскільки більшість українських партій є непізнаваними і такими, які не беруть участі в політичному житті. Це «паперові» структури, котрі створені для оренди, продажу, але тільки не для захисту інтересів громадян.

Критерії інституціоналізації українських політичних партій можна виокремити такі. По-перше, у партійній системі України спостерігається високий рівень волатильності, відтак нам важко користуватися деякими загальноновизнаними індикаторами. Наприклад, тривалість участі в парламентських виборах. Якби взяти цей критерій до уваги, то 90 % партій потрібно вважати неінституціоналізованими.

Але індексувати цей показник потрібно. І ми це зробимо таким чином: 0 – партія не брала участь у виборах до ВР України, 0,5 – брала участь один раз, 1 – брала участь 2 рази, 1,5 – брала тричі, 2 – брала участь більше трьох разів.

По-друге, важливими для нашого дослідження будуть результати участі у виборах до ВР України, Президента України, місцевих органів влади. Результати є загальнодоступними та надійними (сайт ЦВК). Для парламентських виборів важливим буде зміна рівня електоральної підтримки тієї чи іншої партії. Технічно присвоєння цифрового значення індикатору можна робити таким чином. Для президентських виборів: 0 – неучасть кандидата від партії у виборах, 1 – участь кандидата від партії у виборах, 2 – участь кандидатів у другому турі виборів. Для парламентських виборів: 0 – не брала участь у виборах, 2 – отримала 450 депутатських мандатів. Інші ре-

зультати розраховуються пропорційно. Для місцевих виборів: 0 – не брала участь у виборах, 2 – результат партії, яка отримала найбільшу кількість мандатів до обласної, районних та міських рад. Інші результати розраховуються пропорційно.

По-третє, задіяними для нашого дослідження будуть низка індексів, які розраховуються на основі електоральної статистики. Передусім ідеться про індекс націоналізації та територіального покриття. Вони будуть використані для аналізу територіальної структури політичної партії. Розрахунок індексу територіального покриття буде індексовано таким чином: 0 – не висувала кандидатів у мажоритарних округах, 2 – висунуто 225 кандидатів. Інші показники розраховуються пропорційно.

Для аналізу партійного покриття за загальнонаціональним партійним списком розраховується через індекс націоналізації: величини індексу від 0 до 0,4 присвоюється показник 0,5 (це показник «регіональної партії», яка має вплив в окремих регіонах України); величина індексу від 0,4 до 0,6 присвоюється показник 1; величина індексу від 0,6 до 0,75 присвоюється показник 1,5 (це показники загальнонаціональних регіоналізованих партій); величина індексу від 0,8 до 1 – присвоюється показник 2 (це результат загальнонаціональних партій).

По-четверте, необхідно враховувати вік партії. Оскільки чим триваліший вік, тим більш укорінена партія у суспільстві. Показник 2 – більше 25 років. Інше розраховується пропорційно.

По-п'яте, важливим є врахування того, яким чином утворена політична партія. Ідеться про те, що якщо партія утворюється на основі громадянських ініціатив, з громадських організацій – 2, адміністративним шляхом – 1, партія як персональний проект – 0.

По-шосте, інформаційна активність, ідеологічна робота партії. У даному випадку зробимо таким чином: 0 – відсутність сайту, 2 – добре працюючий сайт з високим рівнем наповненості й оновленості, 1 – тимчасово працюючі сайти.

По-сьоме, фінансування партії: 0 – відсутність фінансування, 2 – державне фінансування.

По-восьме, важливим критерієм оцінки партійної інституціалізації є рівень деперсоналізації партії та партійної конкуренції. Партії повинні бути значимими самі собою, а не упізнаними через прізвище лідера. Як зауважує у своєму дослідженні О. Рибій жодна назва блоку на парламентських виборах 1998 р. не містила прізвищ своїх голів, у 2002 р. – 25 % блоків використовували прізвища партійних очільників (3 блоки з 12), у 2006 р. – 47 % (8 блоків із 17), у 2007 р. – 30 % (3 блоки з 10) [189, с. 105]. Таким чином, персоніфікована партія – 0, електорально-прагматична – 1, ідеологічна – 2.

Важливим для розуміння рівня інституціалізації є і якісні показники. Ми пропонуємо використати такі: а) рівень підтримки партій у суспільстві; б) ступінь стабільності й відповідності міжнародним зразкам базових законодавчих правил, які обумовлюють функціонування політичних партій і партійної системи в цілому; в) рівень партійної ідентифікації (так званий соціально-психологічний зв'язок між виборцями і партіями); г) ступінь «матеріалізації» партії у суспільній свідомості. Вказані показники описані нами в попередніх розділах і засвідчують низький рівень підтримки партій, низький рівень партійної ідентифікації та нестабільність нормативно-правової бази функціонування партій в Україні. Констатація цього вже вказує на те, що рівень інституціалізації політичних партій в Україні буде невисоким.

Причому якісні показники можна використовувати присвоюючи їм певне значення лише у кроснаціональних дослідженнях, де вони будуть різними. Для українських партій вони будуть однаковими і можуть бути лише соціокультурними параметрами, які визначають особливості процесу інституціалізації.

Отже, нами для розрахунку індексу інституціалізації партії задіяні 12 показників, а найвищий індекс може бути 24 бали. Вказані параметри дозволяють нам зробити висновок? наскільки партії, як писав С. {антінгтон, зміцніли, набули значущості й стійкості [240, с. 56].

Таблиця 3.4.4

Критерії інституціалізації політичних партій

№	Критерії інституціалізації	Показники інституціалізації
1	Участь партій у парламентських виборах	0 – не брала участь; 0,5 – брала 1 раз; 1 – брала участь 2 рази; 1,5 – брала участь тричі; 2 – брала участь більше трьох разів
2	Результати участі партій у президентських виборах	0 – не брала участь; 1 – брала участь; 2 – брала участь у 2 турі
3	Результати участі у парламентських виборах	0 – не брала участі; 1 – отримала депутатські мандати без участі в коаліції / не заявила про перехід в опозицію; 1,5 – участь в коаліції або заява про перехід в опозицію 2 – отримала перемогу на виборах і отримала моно більшість;
4	Результати участі у місцевих виборах	0 – не приймала участі; 2 – найбільша кількість мандатів у обласній та районних радах, місцевих радах у столицях областей; Інші результати розраховуються пропорційно.
5	Індекс територіального покриття	0 – не висувала кандидатів у мажоритарних округах; 2 – висунуто 225 кандидатів у мажоритарних округах; Інші результати розраховуються пропорційно
6	Індекс націоналізації	0,5 – величина індексу від 0 до 0,4; 1 – величина індексу від 0,4 до 0,6; 1,5 – величина індексу від 0,6 до 0,8; 2 – величина індексу від 0,8 до 1.

Продовження табл. 3.4.4

7	Вік партії	2 – більше 25 років; Інші показники розраховуються пропорційно
8	Інформаційна спроможність	0 – відсутність сайту; 1 – непостійно діючий сайт; 2 – постійно діючий сайт
9	Фінансування партії	0 – відсутність державного фінансування; 2 – наявність державного фінансування
10	Наявність структурних осередків	2 – наявність осередків у двох третіх областей та районів України; 1,5 – наявність обласних осередків; 1 – наявність осередків у частині областей України; 0 – відсутність осередків
11	Деперсоналізація партії	0 – персоніфікована партія (у назві прізвище лідера); 1 – електорально-прагматична партія; 2 – програмно-ідеологічна партія
12	Спосіб утворення партії	2 – громадянська ініціатива, на основі громадських організацій; 1 – адміністративним шляхом; 0 – персональні «партійні проекти»

На основі нашої матриці ми для прикладу обрахували індекс інституціоналізації 9 партій: ВО «Батьківщина» – 17,51; ПП «Європейська Солідарність» – 16,2; ВО «Свобода» – 14,31; ПП «Слуга народу» – 13,43; ПП «Опозиційна платформа – За життя» – 12,36; ПП «Опозиційний блок» – 12,32; ПП «Громадянська платформа» – 11,84; ПП «Голос» – 9,58; ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 9,02.

Отже, наша методологія розрахунку будується на врахуванні результатів великого електорального циклу, який включає президентські, парламентські та місцеві вибори. У крестемпоральному аспекті такий вимір зробити неможливо через надто високий рівень електоральної волатильності.

Висновки до розділу 3

Здійснивши аналіз правової та політичної інституціоналізації політичних партій, ми можемо зробити такі висновки. По-перше, правова і політична інституціоналізація – це процеси, які різняться між собою і які не потрібно ототожнювати. Під правовою інституціоналізацією слід розуміти регламентацію їхньої діяльності за допомогою правових норм, визнання їх конституційних функцій у рамках існуючої політичної системи. На процес правової інституціоналізації політичних партій у перехідних суспільствах мали визначальний вплив особливості демократичного транзиту та суб'єктивний чинник, пов'язаний з інтересами політичної еліти.

Процес правової інституціоналізації партій в Україні відбувається за такими етапами: 1 етап (1991–1996 рр.); 2 етап (1996–2001/2002 рр.); 3 етап (2002–2014 рр.); 4 етап (починаючи з 2014 р.). За результатами вивчення процесу правової інституціоналізації можна зробити висновок про його незавершений характер і необхідність внесення низки змін у нормативно-правові документи, які обумовлюють діяльність політичних партій. Перш за все йдеться про невиконання законів, які обумовлюють діяльність політичних партій. І таке невиконання відбувається як із боку політичних партій, так і з боку органів, які контролюють їхню діяльність (Міністерство юстиції України, Центральна виборча комісія, Національне агентство з питань запобігання корупції, Рахункова палата). Як результат складається враження про недієвість законів, і вони знову змінюються.

Слід зазначити, що вихідним моментом диференціації політичної і правової інституціоналізації є глибока якісна відмінність між поняттями правового інституту як сукупності норм, що регулюють однорідну групу правовідносин, і політичного інституту як самостійного елементу політичної системи, призначеного для вирішення певних завдань політики. Характеристику процесу політичної інституціоналізації українських партій ми розглянули через

призму критеріїв, які розроблені в політичній науці для аналізу даного процесу.

У нашому дослідженні ми використали такі показники для аналізу політичної інституціалізації політичних партій: участь у виборах, наявність регіональних партійних структур, ідеологія, тип лідерства. А такі індикатори, як кількість членів партій, наявність регіональних відділень були використані частково, оскільки достовірна інформація про такі показники відсутня.

Важливим індикатором інституціалізації партій є показник довіри/недовіри до них із боку громадян. Рівень довіри до політичних партій може бути охарактеризований лише за результатами соціологічних опитувань. Підставою для довіри до них має бути ефективність їхнього функціонування. Ефективність функціонування партій пов'язана з виконанням притаманних їм функцій. До основних ми відносимо участь у виборах, представницьку функцію, участь у виконавчій владі та інтеграційну / консолідаційну функцію. У нашому випадку рівень довіри до українських партій протягом 2016–2020 рр. є досить низьким і коливається у межах 1,9–2,1 %, що свідчить про низький рівень їх інституціалізації.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

4.1. Особливості початкового етапу інституціалізації партійної системи України (1991–2004 рр.)

Інституціалізація партійної системи, на думку С. Мейнверінга і М. Торкела, характеризується: а) наявністю регулярно повторюваних зразків міжпартійних змагань; б) міцним партійним корінням у суспільстві; в) легітимністю в очах виборців і прихильників; г) наявністю міцних (стійких) партійних організацій [295, р. 206]. Ф. Касаль Берто визначає інституціалізацію партійної системи як «процес, завдяки якому зразки взаємодії між політичними партіями стають рутинними, передбачуваними і стійкими упродовж певного часу» [272, р. 6].

В українській політичній науці модель вивчення рівня інституціалізації партійної системи (PSI) запропонував А. Мелешевич [130; 132; 299]. У основу його методології покладено два критерії: зовнішня автономія і внутрішня стабільність партійної системи. Для оцінки PSI, згідно з критерієм автономії, у запропонованій моделі аналізуються три операційні індикатори.

Перший показник вивчає виконання партіями виборчих функцій. Для цього необхідно встановити відсоток безпартійних парламентаріїв. Чим вища кількість не афілійованих депутатів, тим нижчий показник PSI. Наступний показник – це вивчення партійності вищого органу виконавчої влади. Третій показник оцінює географічну рівномірність підтримки політичних партій [130; 132; 299]. А.

Мелешевич використовує для цього коефіцієнт змінності, а ми будемо використовувати індекс націоналізації та індекс територіального покриття.

Критерій стабільності вимірюється у А. Мелешевича 2 показниками: сумарним відсотком голосів відданих за «старі» політичні партії та індексом електоральної волатильності. Дослідницька модель А. Мелешевича має такий вигляд (Див.: Табл 4.1.1).

Таблиця 4.1.1

**Дослідницька модель
інституціалізації партійної системи А. Мелешевича**

Критерії	Показники
Зовнішня автономія	1. Відсоток безпартійних кандидатів 2. Партійність КМ України 3. Величина коефіцієнта змінності
Внутрішня стабільність	1. Відсоток голосів, відданих за «старі» партії 2. Індекс волатильності М. Педерсена

Таким чином, аналіз інституціалізації партійної системи України ми будемо робити через призму парламентських виборів та участі партій у формуванні КМ України, а також через розрахунок деяких електоральних індексів, які дозволяють робити висновки про стан і функціонування партійної системи. Рівень інституціалізації партійної системи України ми аналізуватимемо у межах трьох періодів її розвитку: 1) 1991–2004 рр.; 2) 2004–2014 рр.; 3) починаючи з 2014 р.

У рамках першого періоду визначальний вплив на розвиток партійної системи мали установчі вибори 1991–1994 рр.; парламентські та місцеві вибори 1998 та 2002 рр. Слід також зазначити, що у вказаний період були прийняті декілька законів, які започаткували створення нормативно-правової бази функціонування політичних партій (про що йшлося у першому параграфі третього розділу): Закон

«Про об'єднання громадян» та Закони «Про вибори депутатів Верховної Ради України» (1997 та 2001 рр.).

Російський політолог В. Гельман, характеризуючи установчі вибори, підкреслив, що в посткомуністичних країнах Східної Європи вони відіграють трояку роль: 1) інституційну – встановлюють систему політичних інститутів, у межах яких розвивається електоральна конкуренція; 2) біхевіоральну – формують «меню» переваг і патерни поведінки виборців, тим самим визначаючи і контури нової партійної системи; 3) трансформаційну – створюють основу легітимації нових політичних режимів і суттєво обмежують можливості повернення до старих або переходу до нових недемократичних форм правління [35, с. 46].

Концепт установчих виборів в українському транзиті проаналізований Р. Манайло-Приходько, яка робить висновок про їх амбівалентний характер. З одного боку, вони успішно виконали покладені на них функції в умовах демократичного пактового переходу: а) встановили інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи; б) виокремили моделі електоральної поведінки населення України, що засвідчили її регіональний характер; в) стали основою легітимації майбутнього політичного режиму. А з іншого – сприяли формуванню в Україні гібридного політичного режиму [123, с. 362–367]. Установчими в Україні можна вважати вибори до ВР України 1990 і 1994 рр. та президентські вибори 1991 і 1994 рр.

Вибори до ВР України в 1994 р. проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. На час проведення виборів Мін'юст України зареєструвало 26 політичних партій. Головними суперниками на виборах були комуністи/соціалісти (КПУ, СПУ, СелПУ) і націонал-демократи (НРУ, РПУ, ДПУ, КУН). До третьої групи партій належали представники демократичного (центристського) напрямку на кшталт Партії демократичного відродження України, Ліберальної партії України, Партії праці, що репрезентували інтереси регіональних «бізнес-груп» [151, с. 158–170].

За результатами виборів до Верховної Ради України II скликання, які проводилися 27 березня та 10 квітня 1994 р., а також довиборів у різних округах, які тривали у наступні роки, народними депутатами України стали 436 кандидатів. Аналіз їх партійної належності (за даними, розміщеними на сайті Верховної Ради України, засвідчив, що 246 осіб були безпартійними, а решта (190 осіб) – представниками 15 партій: 98 – членами КПУ, 21 – НРУ, 19 – СелПУ, 15 – Соціалістичної партії, 11 – УРП, 6 – КУН, 5 – Партії праці, 4 – Партії демократичного відродження України, по 2 представники до парламенту провели ГКУ, УКРП, ДемПУ та СДПУ, по 1 – Партія економічного відродження Криму, ХДПУ та СДПУ(о) [78, с.19].

Головним суспільним поділом, на думку Ю. Якименка, який визначав структуру партійного простору, починаючи з 1991 р.? став поділ у координатах комуністичні / демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду. Конфігурація партійної системи в цілому відповідала цьому поділу. Відтак основними полюсами партійної системи були лівий (КПУ, СПУ, СелПУ) і правий (НРУ, УРП), центристські партії за потужністю значно поступалися фланговим партіям [224, с. 83–85].

Новою віхою в інституціалізації партійної системи стали парламентські вибори 1998 р., які проводилися за новою для українського політикуму змішаною виборчою системою. У виборчий бюлетень було внесено 21 партію і 9 виборчих блоків. За результатами виборів 4 % виборчий поріг подолали 7 політичних партій і один виборчий блок: КПУ – 84 (24,65%), НРУ – 32 (9,4%), ВБ «СПУ та СелПУ» – 29 (8,5%), ПЗУ – 19 (5,4%), НДП – 17 (5,01%), ВО «Громада» – 16 (4,6%), ПСПУ – 14 (4,04%), СДПУ(о) – 14 (4,01%) [157].

Результати виборів у багатомандатному виборчому окрузі подано в таблиці 4.1.2.

Таблиця 4.1.2

**Результати парламентських виборів 29 березня 1998 року
у багатомандатному виборчому окрузі**

Назва партії / результат	Загально-держ. виборчий округ, мандати	Загально-держ. виборчий округ, %	Індекс націоналізац. політичних партій	Індекс партійного покриття
КПУ	84	24, 65 %	0,705	0,884
НРУ	32	9, 4 %	0,561	0,895
ВБ «За правду, за народ, за Україну» (СПУ, СелПУ)	29	8, 55 %	0,525	0,728
ПЗУ	19	5, 43 %	0,855	0,895
НДП	17	5, 01 %	0,811	0,648
ВО «Громада»	16	4, 67 %	0,515	0,897
ПСПУ	14	4, 04 %	0,554	0,348
СДПУ (о)	14	4, 01 %	0,597	0,679

Регіональний розподіл електоральної підтримки політичних партій і виборчих блоків подано в таблиці 4.1.3.

Таблиця 4.1.3

Політичні партії – переможці виборів у регіонах України (1998 р.)

Партії, виборчі блоки	АРК, області, міста Київ і Севастополь
КПУ	АРК, Вінницька, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська області (15), м. Київ, м. Севастополь
НРУ	Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області (5)
ВО «Громада»	Дніпропетровська область
СДПУ (о)	Закарпатська область
ВБ «СПУ та СелПУ»	Хмельницька, Черкаська області

Охарактеризувавши таблицю можна зробити висновок про появу в Україні партій, які мають вплив у окремих регіонах України: НРУ (західні області, крім Закарпаття), ВО «Громада» (Дніпропетровська область), СДПУ (о) (Закарпатська область), ВБ «СПУ та Сел. ПУ» (Хмельницька область) [157].

Отже, переможцями виборів стали ліві сили внаслідок соціального розшарування та бідності. При чому ВБ «СПУ та СелПУ» отримав найбільшу підтримку в Центральному регіоні, а КПУ – у русифікованих промислових районах Східної та Південної України. За результатами парламентських виборів 1998 р. партійна система набула вигляду триполюсної: «ліві – центр – праві».

Напередодні парламентських виборів 2002 р. до виборчого законодавства були внесені «косметичні» зміни, які не змінювали сутнісні характеристики виборчої системи. Натомість у виборах 2002 р. активно була використана технологія іменних партійних блоків, яка підвищувала рейтинг таких утворень, до яких часто входили маловідомі партії. З точки зору електоральної практики участь партійних блоків у виборах має неоднозначний вплив на інституціалізацію партійної системи. Перш за все така участь має бути чітко обумовлена. На нашу думку повинна бути заборона на участь у виборах іменних блоків, оскільки це приводить до деінституціалізації партій, які його утворюють. І, по-друге, для виборчих блоків електоральний бар'єр має бути вищим, ніж для політичних партій. У законі за яким проводилися парламентські вибори 2002 р. це ніяким чином не було обумовлено, що ставило в нерівні умови політичні партії і виборчі блоки. Отже, персоніфікація електорального вибору стала головною характерною ознакою виборчої кампанії 2002 р. У подальшому технологія «іменних блоків» активно використовувалася у виборчих кампанія аж до заборони їхньої участі у виборчому процесі відповідно до закону, за яким проводилися парламентські вибори 2012 р.

На цих виборах до соціально-економічного розмежування додався поділ сил на пропрезидентські й антипрезидентські, що проявилось у таких масових акціях протесту, як «Повстань, Україно!» та

«Україна без Кучми». Саме завдяки їм відбулося згуртування, а згодом і перемога правих сил на виборах до ВР України 2002 р.

Значений поділ був активно застосований у виборчій кампанії. Одночасно політтехнологи успішно впроваджували протиставлення Сходу і Заходу України. Відтоді цей поділ не перестає бути актуальним і обумовлює як перебіг суспільно-політичних процесів, так і конфігурацію партійної системи. Вказана технологія буде успішно застосована і на президентських виборах 2004 р. [151, с. 187–201].

До виборчого бюлетеня було внесено 21 партію і 12 виборчих блоків. Результати голосування у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі подано у таблиці 4.1.4 [157].

Таблиця 4.1.4

**Результати виборів до ВР України 31 березня 2002 року
за партійними списками**

Назва партії	Загально-держ. виборчий округ, мандати	Загально-держ. виборчий округ, %	Індекс націоналізації політичних партій	Індекс партійного покриття
ВБ В. Ющенко «Наша Україна»	70	23, 57 %	0,553	0,807
КПУ	59	19, 98 %	0,644	0,903
ВБ «За Єдину Україну!»	35	11, 7 %	0,681	0,719
БЮТ	22	7, 26 %	0,639	0,404
СПУ	20	6, 87 %	0,514	0,811
СДПУ (о)	19	6, 27 %	0,666	0,635

У регіональному розрізі КПУ перемогла у 8 областях Південної та Східної України, в АРК та м. Севастополі. ВБ В. Ющенко «Наша Україна» в 14 областях Західної і Центральної України та м. Київ. ВБ «За Єдину Україну!» переміг у Донецькій області. В основі перемоги була покладена діяльність Партії регіонів. Саме з 2002 р.

почалося створення «південно-східної партійно-електоральної машини», яка потім постійно перемагала на виборах упродовж 2006–2012 рр. СПУ традиційно перемогла у Полтавській області [51, с. 219–220; 157].

Оцінюючи розвиток партійної системи України у вказаний період, Н. Шестак підкреслює, що інституційні умови функціонування політичних партій і партійної системи загалом, відповідно до класичних стандартів, були несприятливими. І обумовлюється це такими чинниками. По-перше, президентсько-парламентська форма правління не сприяє зміцненню багатопартійності й утворенню потужних політичних партій. Вона радше продукує партійну систему домінування чи сприяє зміцненню однієї чи двох партій, наближених до президента. По-друге, змішана виборча система в умовах української політичної практики не має позитивного впливу на структурування партійного простору країни, оскільки депутати-мажоритарники після входження до парламенту або приєднуються до президентської фракції, або підтримують її як позафракційні. По-третє, негативно відображалася на партогенезі відсутність норм у Законі «Про політичні партії в Україні», які регулюють фінансування політичних партій. По-четверте, умови трансформаційного процесу (призупинений транзит) не зміцнюють партійну систему, адже етап демократизації по суті не завершився і в суспільстві з'явилися відчутні авторитарні та олігархічні тенденції, загострилося протистояння між владою та опозицією [260, с. 55–57].

А тепер повернемося до критеріїв інституціоналізації партійної системи. Як пише у своїй науковій розвідці А. Мелешевич, вибори до ВР України 1994, 1998 та 2002 рр. із погляду належності обраних депутатів до політичних партій, дозволяють зробити такі висновки: 1) із мажоритарних округів до складу ВР України було обрано значну кількість парламентаріїв, які не були членами жодної партії (відповідно, 64 %, 45,3 %, та 32,5 %); 2) на виборах у багатомандатному окрузі жодна провідна партія або виборчий блок не надав партійний список, який би повністю складався з членів партій. На-

приклад, із 50 перших кандидатів, які обиралися за списком «Нашої України» у 2002 р., 22 були безпартійні [130, с. 55].

Щодо партійності КМ України, то також можна зробити висновок, що з 1990 р. до кінця 2004 в Україні змінилося 11 Прем'єр-міністрів і складів Уряду. Причому партійна афіліація членів Кабміну України не була вагомим фактором під час формування складу Уряду – призначення керівників міністерств не залежало від результатів виборів до ВР України. Навіть коаліційний Кабінет В. Януковича, сформований у листопаді 2002 р., не відповідав визначенню «партійного уряду», тому що являв собою не більше ніж ситуативний альянс неідеологічних регіональних партій влади, які припинили свої сварки з метою не допустити до влади найвпливовішу серед електорату силу того часу – ВБ В. Ющенко «Наша Україна» [130, с. 57].

Динаміка географічної рівномірності підтримки українських політичних партій прорахована нами через індекс націоналізації партій. У 1998 р. високий індекс націоналізації мали КПУ (ідеологічна партія) – 0,71, ПЗУ (партія постматеріальних цінностей) – 0,86 та НДП (партія влади) – 0,86. Інші переможці виборів такий індекс мали в інтервалі між 0,5 – 0,6 (Див.: Таблиця 3.2.6; 4.1.2). За результатами виборів 2002 р. індекс коливався від 0,51 (СПУ) до 0,68 (ВБ «За Єдину Україну») (Див.: Таблиця 3.2.6; 4.1.4).

Такі показники індексів є досить низькими для партійної системи з високим рівнем інституціоналізації, а їх низька величина – показник того, що українські партії мають регіоналізований вплив.

Таким чином, якщо говорити про показник зовнішньої автономії, то всі його індикатори (партійність кандидатів у списках, партійність КМ України, однорідність голосування за політичні партії) мають низькі показники. А це в свою чергу показує, що політичні партії суттєво залежні від інших політичних інститутів (наприклад, Президента України) та практик (лобіювання інтересів ФПГ).

Щодо критерія стабільності, то нами розраховані сумарна кількість голосів за «старі» політичні партії та індекс волатильності Педерсена. У даному випадку чим більше голосів віддано за «ста-

рі» партії, тим вищий рівень інституціалізації партійної системи, оскільки симпатії виборців не змінюються. А от індекс волатильності Педерсена при стабільній підтримці партій має коливатися в межах від 1 до 15. Середній показник індексу Педерсена в державах Західної Європи з 1950 до 1990 р. становив 7,7, а коливання виборчих преференцій між основними сім'ями партій було ще меншим [316, с. 192]. У нашому випадку для виборів 1998 та 2002 рр. ці показники були 59 і 46 (Див.: Таблиця 4.1.5). Індекс агрегації у нашому випадку (3) вказує на можливість міжпартійної комунікації зі створення депутатської більшості.

Таблиця 4.1.5

Показники рівня інституціалізації партійної системи

Вибори	% голосів, відданих за «старі» партії	IPed	ENPS	ENPV	PSNS	Індекс. агрегації
1998	41,5	59	4,9	9	0,65	3,0
2002	39,1	46	4,7	6,9	0,62	4,0

Характеризуючи процес інституціалізації партійної системи, слід відзначити вплив на нього «партій влади». Концепт «партій влади» у вітчизняній політичній науці досліджувався у працях М. Краснової [95], А. Мелешевича [131], І. Осадчука [150] та інших. На думку І. Осадчука, можна виокремити три основні підходи до визначення «партія влади». Відповідно до першого підходу «партія влади» – це формально неоформлений політичний блок, який складається з «прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства». У рамках другого підходу «партія влади» є «виборчим блоком, створеним державними діячами для участі у парламентських і президентських виборах. Цей блок опирається на державні ресурси при розбудові інфраструктури та сильно залежить від харизматичних звернень до виборців у пошуках підтримки. Третій підхід визначає «партію влади» як політичну партію, яка

створена президентською / виконавчою владою для обслуговування її інтересів. «Партія влади» працює в режимі «машини для голосування», бо змушена підтримувати рішення правлячої еліти [150, с. 155].

М. Краснова визначає «партію влади» як політичну організацію партійного типу, що активно виступає на полі електоральної та внутрішньоелітної конкуренції, створена чинною владою, захищає і виражає інтереси останньої, забезпечує легітимність політичного курсу, збереження й утримання владних політичних позицій. Основними ознаками партії влади є насамперед владна природа і партійний статус [95, с. 69].

«Партія влади», на думку А. Мелешевича має такі характеристики: 1) деідеологізовану, прагматичну та центристську природу; 2) створена та діє в інтересах виконавчої гілки влади; 3) покладається на державні та інші «адміністративні ресурси», доступні представникам виконавчої гілки влади; 4) базує свою участь у виборах на чітко вираженому персонально-харизматичному чинникові. Наприклад, НДП, яка була заснована в 1996 р., стала першою партією влади, коли Прем'єр-міністр В. Пустовойтенко та деякі голови ОДА приєдналися до неї. А пізніше НДП включала 4200 представників виконавчої гілки влади [131].

Характерною ознакою «партії влади» у період президентства Л. Кучми був її плюралістичний характер, тобто вона складалася з «регіональних партій влади»: НДП (Дніпропетровськ), Партія регіонів (Донецьк), СДПУ (о) (центр). Таким чином другий Президент України запобігав концентрації влади в руках лідерів однієї партії. Це стало причиною того, що в українській партійній системі того періоду можна було виділити два рівні конкуренції. Перший – це конкуренція між усіма політичними партіями у загальнонаціональному масштабі, а другий – конкуренція на рівні регіональних «партій влади». Звичайно, така структура конкуренції в рамках партійної системи мала негативний вплив як на інституціоналізацію політичних партій, так і на інституціоналізацію партійної системи в цілому.

А тепер про вплив «партій влади» на процес інституціалізації партійної системи. У даному аспекті ми виокремлюємо таку залежність: чим вагоміша роль партій влади у національній партійній системі, тим нижчий рівень її інституціалізації. Цей рівень, як уже згадувалося, ми вимірюємо на основі двох критеріїв, запропонованих А. Мелешевичем: автономії і стабільності [130].

Головна інституційна слабкість «партій влади» пов'язана : а) із дефіцитом суб'єктності, б) короткочасністю існування, яка дорівнює каденції президента або прем'єр-міністра, в) персоналістським її характером. Суб'єктність (функціональна роль) партій визначається двома чинниками: 1) рівнем автономії від виконавчої влади в ухваленні ключових рішень щодо кадрових призначень у виконавчій владі й формуванням політичної програми; 2) наявності механізмів «внутрішньопартійної демократії», тобто встановлених формально або на практиці правил конкуренції та розв'язання конфліктів [121, с. 54–55].

Характеризуючи вплив «партій влади» на процес інституціалізації партійної системи, не слід ототожнювати її з домінуючою партією. Як відмічає М. Назаров, між ними є суттєва різниця. Передусім домінуюча партія є незалежним суб'єктом політичного процесу, який формує порядок денний, пропонує і призначає своїх представників до органів виконавчої влади. У той час як «партія влади» є залежним суб'єктом політики, оскільки є продуктом виконавчої влади, якій тотально підпорядковується [144, с. 58].

І, по-друге, «партія влади» продукує і підтримує гібридний режим, а домінуюча партія, як правило, функціонує в умовах демократії і політичної конкуренції. Хоча, слід зазначити, система домінування є різною. Наприклад, Ю. Коргонюк пропонує класифікувати випадки домінування політичних партій залежно від рівня конкуренції: 1) високий (Швеція 1932–1976, Норвегія 1945–1963, Японія 1955–2009); 2) обмежений (країни Латинської Америки, Російська Федерація); 3) мінімальний (країни Африки, Індія) [97, с. 169]. Другий і третій випадки, на нашу думку, можуть бути частково і ототожені з партією влади.

Отже, початковий етап інституціалізації партійної системи характеризується такими ознаками: а) визначальний вплив на розвиток партійної системи мали установчі вибори, які окреслили контури майбутньої електоральної конкуренції; б) головним суспільним поділом, який визначав структуру партійної конкуренції, став поділ комуністичні / демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду; в) несприятливими умовами для функціонування політичних партій і партійної системи в цілому (президентсько-парламентська республіка, змішана виборча система, гібридний політичний режим).

Емпіричні показники рівня інституціалізації партійної системи вказують на низький рівень інституціалізації (Див.: Таблиця 4.1.6): високий рівень волатильності, низькі індекси агрегації та націоналізації.

4.2. Суперечливість процесу інституціалізації української партійної системи упродовж 2004–2014 рр.

У подальшому на процес інституціалізації партійної системи визначальний вплив мали: президентські вибори 2004 р. та 2010 рр., за результатами яких була двічі змінена форма правління; парламентські вибори 2006/2007 та 2012 рр.; місцеві вибори 2010 р., за наслідками яких з'являються регіональні політичні партії. Суперечливість цього періоду полягає в тому, що протягом 2004–2010 рр. відбулися події, які мали позитивний вплив на інституціалізацію партійної системи, і, навпаки, з 2010 р., на нашу думку, розпочинається процес деінституціалізації партійної системи.

Протягом 2004–2005 рр., пише А. Мелешевич, в Україні відбулися три події, які принаймні могли каталізувати процес інституціалізації українських політичних партій: зміна існуючої на той час змішаної виборчої системи, конституційна реформа та президентські вибори 2004–2005 рр. Поєднання вказаних трьох факторів створили законодавчий і політичний механізми, які сприяли інтенсивному розвитку партій і партійної системи [130, с. 51]. Таким чином,

політика в Україні стає партійною (поза межами партії не існує політичної кар'єри). Партії стали виконувати функції, які притаманні їм у розвинутих демократіях – формувати уряд, здійснювати контроль за його діяльністю, і таким чином брати на себе політичну відповідальність перед виборцями. Крім цього, «Помаранчева революція» мала переконати політичних акторів у тому, що вибори повинні бути прозорими і чесними, що не можна фальсифікувати результати народного волевиявлення. Тобто вибори визнаються єдиним легітимним механізмом формування органів державної влади.

На думку Ю. Якименка головним (і найбільш політизованим) суспільним поділом протягом вказаного періоду був соціокультурний поділ, відображений у двох комплексах уявлень громадян (на підставі їх мовних преференцій та належності до культурних традицій) і, відповідно, політичних симпатіях [224, с. 87–89].

Слід також зазначити, що починаючи з президентських виборів 2004 р. процес інституціалізації партійної системи доцільно розглядати у контексті великих електоральних циклів, які включають президентські, парламентські та місцеві вибори. Відповідно до класичної політичної теорії і політичної практики розвинутих демократій, початком великого електорального циклу прийнято вважати парламентські вибори [5]. В українській політичній системі, де інститут президентства є центральним у системі владних відносин, початком такого циклу доцільніше брати президентські вибори. Таким чином, особливості процесу інституціалізації партійної системи України буде проаналізовано у рамках таких циклів: 1) 2004–2006/2007 (включає президентські 2004 р., парламентські 2006/2007 рр. та місцеві вибори 2006 р.); 2) 2010–2012 (президентські вибори 2010 р., місцеві вибори 2010 р. та парламентські вибори 2012 р.).

Фальсифікація результатів волевиявлення громадян на президентських виборах 2004 р. спричинила масові акції громадянської непокори, що отримали назву «Помаранчева революція». Протистояння на Майдані дало поштовх для утворення низки політичних партій: «Народний Союз «Наша Україна» (пізніше – «Наша Україна»), Громадянська партія «Пора», «Третя сила», «Нова демокра-

тія», Європейська партія України, «Союз лівих сил» та ін. Партії створювалися на підтримку двох Майданів – київського («помаранчевий») та донецького («біло-блакитний»).

Український парламент у 2006 р. уперше був обраний за пропорційною виборчою системою. Політичні партії і виборчі блоки у своїй передвиборній кампанії використовували гасла президентської кампанії 2004 р. У виборах брала участь найбільша кількість суб'єктів виборчого процесу за парламентську електоральну історію. ЦВК внесла до бюлетеня для таємного голосування 45 суб'єктів виборчого процесу. Результати виборів подані в таблиці 4.2.1 [157].

Таблиця 4.2.1

Результати виборів до ВР України 2006 року за партійними списками

Назва партії	Загальнодерж. виборчий округ, мандати	Загальнодерж. виборчий округ, %	Індекс націоналізації політичних партій	Індекс партійного покриття
Партія регіонів	186	32,14	0,541	0,98
БЮТ	129	22, 29	0,705	0,9
ВБ «Наша Україна»	81	13, 95	0,603	0,86
СПУ	33	5,69	0,633	0,86
КПУ	21	3,66	0,725	0,99

Як і на виборах до ВР 2002 р., структурування політичних сил в основному відбувалося у рамках виборчих блоків, що показувало організаційну слабкість політичних партій. У виборах брали участь 17 виборчих блоків [157].

Слід зазначити, що соціокультурний поділ став домінуючим при структуруванні голосів виборців: на Півдні і Сході України виборці проголосували за Партію регіонів, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», КПУ, а в Центрі і на Заході – за БЮТ, у Закарпатській,

Львівській, Івано-Франківській областях перемогу отримав пропрезидентський блок «Наша Україна». Соціокультурний поділ як виборчу технологію використовували партії з домінуванням електорату як на Сході, так і на Заході України. Така технологія давала безпрограшний результат, але в той же час вела до розколу суспільства. Електоральна карта голосування була схожа на ту, яка утворилася за результатами президентської кампанії 2004 р. [51, с. 220–222].

Парламентська виборча кампанія 2007 р. мало чим відрізнялася від попередньої 2006 р. Перш за все вибори відбувалися в умовах політичної кризи, коли ВР була розпущена Президентом України, а українське суспільство знову виразно поділилося, як колись у 2004 р., на два табори: одні політичні сили підтримували В. Ющенка, інші – В. Януковича. Вибори як і в 2004 р., були обтяжені ідеєю двох Україн, двох державних мов і т.д., а електоральна мапа результатів нагадувала ту, яка була за результатами другого туру президентських виборів 2004 р. Слід відзначити, що суттєво зменшилась кількість суб'єктів виборчого процесу (20 проти 45), але головні з них залишилися ті ж самі: Партія регіонів, БЮТ, ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУ – НС), КПУ, СПУ, «Блок Литвина» [152, с. 230–232].

Повертаємося до критеріїв аналізу інституціалізації, які нами були виокремлені вище. Під час парламентських виборів 2006 / 2007 рр. загальна частка безпартійних кандидатів у партійних списках зменшилася, але все ще їх кількість залишалася великою. Найбільш послідовними з погляду партійної належності, були КПУ, СПУ та Блок Володимира Литвина. У 2006 р. серед 50 перших кандидатів лише 5 були безпартійні (у 2002 р. – 2). Відповідно у списках СПУ і Блоку Литвина було 8 і 4 кандидати, а у списках Блоку Литвина – 9 і 1 [130, с. 55]. Кількість не афілійованих кандидатів у списках Партії регіонів серед перших 150 прізвищ залишилася 26 і 28 відповідно. Але на виборах 2007 р. Партія регіонів запропонувала в прохідній частині списку місця лідерам 6 партій: «Віче», СДПУ (о), «Держава», Республіканська партія, ПППУ, «Трудова Україна», за умови, що вони припинять членство в своїх партіях, а коли отримують депутатський

мандат, то вступають до Партії регіонів. Як наслідок, жодна з вказаних партій не брала участь у виборах 2007 р. [157]. Значна кількість безпартійних кандидатів була і в списках БЮТ та НУНС.

За підрахунками П. Молочко у 2007 р. було зафіксовано найменшу кількість позапартійних парламентарів – 15,3 %. Найбільша кількість позапартійних депутатів були обрані за списками блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» – 26,4 %, тоді як від «Блоку Литвина» не було обрано жодного безпартійного парламентаря [140, с. 298].

Зміна форми правління у 2004 р. та два цикли парламентських виборів на пропорційній основі не додали стабільності урядовим кабінетам. Із 2005 р. (перший уряд Ю. Тимошенко) до 2014 (другий уряд М. Азарова 2012–2014 рр.) в Україні змінилися шість складів уряду (Див.: Таблиця 4.2.2).

Таблиця 4.2.2

Партійність українських урядів 2005–2014 рр.

Уряди	Чисельність	Партійність
Перший уряд Ю. Тимошенко (2005 р.)	23	НСНУ -12, ПППУ-1, ПРП-3, УНП-1, СПУ-3, НРУ-1, безпартійні - 1
Уряд Ю. Єханурова (2005–2006)	25	НСНУ-13, УНП-1, СПУ-3, НРУ-1, ПРП-1, безпартійні - 6
Другий уряд В. Януковича (2006–2007)	28	ПР-9, УНП-1, СПУ-3, ПППУ-1, НДП-1, СДПУ (о)-1, КПУ-2, РПУ-1, безпартійні - 8
Другий уряд Ю. Тимошенко (2007–2010)	25	ВО «Батьківщина»-6, НСНУ-6, НРУ-1, ПРП-1, безпартійні - 11
Перший уряд М. Азарова (2010–2012)	30	ПР-25, Блок Литвина-3, ПП «Єдиний Центр»-1, ПП «Сильна Україна» -1
Другий уряд М. Азарова (2012–2014)	22	Уряд у більшості сформований з членів Партії регіонів

Слід зазначити, що всі склади урядів були сформовані правляючою на той час парламентською коаліцією. У той же час партійність деяких урядів була аж занадто строкатою, і в урядах залишалось багато безпартійних міністрів. Наприклад, другий уряд В. Януковича, уряд Ю. Єханурова (Див.: Таблиця 4.2.3). Але головним було те, що починаючи з 2005 р. різні політичні сили в Україні сприйняли традиційну європейську модель «партійного уряду», яка встановлює партійну монополію на його формування. Проблема була лише в тому, що брак стабільної міжпартійної комунікації не давав можливості політичним партіям швидко підписувати коаліційну угоду і діяти в її рамках. Це і було причиною розпуску В. Ющенком ВР України у 2006 р. та призначенням опозиційного політика В. Януковича Прем'єр-міністром України. Показники рівня інституціалізації партійної системи України подані в таблиці 4.2.3.

Таблиця 4.2.3

Показники рівня інституціалізації партійної системи

Вибори	% голосів, відданих за «старі» партії	IPed	ENPS	ENPV	PSNS	Індекс агрегації
2006	51,75	61,13	3,4	5,2	0,66	5,3
2007	80,52	29,75	3,3	3,8	0,68	7,9
2012	81,7	36	4,3	4,9	0,72	6,0

Індекс націоналізації парламентських партій залишився низьким, хоча дещо вищим, ніж у 2002 р. У той же час підвищився індекс націоналізації партійної системи в цілому (0,72). Але його величина є низькою у порівняно з розвинутими демократіями країни Європейського Союзу, де його величина від 0,8 і вище. Високим у 2006 р. був також і індекс волатильності Педерсена, що також свідчило про низький рівень інституціалізації партійної системи.

Та незважаючи на це, нині ми можемо вважати, що період із 2005 до 2010 рр. був одним із найкращих за умовами для інституціалізації партійної системи України. «Починаючи з 2005 р. національна партійна система, – пише А. Мелешевич, – стала суттєво більш автономною від зовнішнього політичного середовища та більш стабільною, порівняно з минулими роками. Партії стали помітнішими в українському політикумі, зріс рівень їх ідентифікації серед електорату, що, в свою чергу, неминуче веде до їх політичної відповідальності за свої дії» [130, с. 62].

Але незабаром, внаслідок конфліктів у правлячій коаліції, на президентських виборах 2010 р. перемогу отримав В. Янукович, і механізм, який сприяв інституціалізації партійної системи, був демонтований. Перемога В. Януковича на президентських виборах 2010 р. була початком деінституціалізації партійної системи. По-перше, В. Янукович і лідери Партії регіонів ініціювали повернення до президентсько-парламентської республіки шляхом відміни Конституційним Судом 1 жовтня 2010 р. тих поправок, які були внесені 8 грудня 2004 р. І, по-друге, змінився і виборчий закон, за яким повинні відбутися вибори ВР України 2012 р. Знову була встановлена змішана виборча система на зразок тієї, за якою обиралася ВР у 1998 та 2002 рр. Але відповідно до нового закону виборчий бар'єр був підвищений до 5 %, а виборчим блокам заборонялося приймати участь у виборах [59]. Така виборча формула стимулювала розвиток партійних структур, але в першу чергу це було зроблено для підсилення електоральної ваги Партії регіонів, яка на той час була однією з найбільших партій.

Як завжди, на президентських виборах 2010 р. випробували свій електоральний потенціал нові політичні партії таких українських політиків: С. Тігіпка («Трудова Україна», А. Яценюка («Фронт змін»), А. Гриценка («Громадянська позиція»), О. Тягнибока (ВО «Свобода»). А самі президентські вибори 2010 р. відбулися за вигідним для всіх сценарієм протиставлення Сходу і Заходу України політтехнологами кандидатів. Як зазначає А. Романюк, електоральний розкол, який утвердився в Україні в 2004–2005 рр.,

повторився і в 2010 р., адже Ю. Тимошенко здобула перемогу в тих областях, що й свого часу В. Ющенко у 2004 р., а В. Янукович став Президентом України за рахунок того, що виграв вибори у 8 областях України, Автономній Республіці Крим та м. Севастополь [194, с. 8–14].

Отже, президентські вибори 2010 р. розпочали новий великий електоральний цикл (2010–2012 рр.), у рамках якого ми і будемо далі характеризувати процес інституціоналізації партійної системи України. Відразу після завершення президентських виборів 3 березня 2010 р. ВР проголосувала більшістю голосів (243) за недовіру уряду Ю. Тимошенко. А 11 березня 2010 р. у парламенті створено коаліцію «Стабільність і реформи», до якої увійшли Партія регіонів, КПУ, «Блок Литвина», деякі депутати від БЮТ і НУНС. Того ж дня коаліція сформувала Кабінет Міністрів М. Азарова.

Сформувавши більшість у ВР, Партія регіонів почала готуватися до місцевих виборів. Місцеві вибори 31 жовтня 2010 р. також мали свій, особливий вплив на інституціоналізацію партійної системи України. По-перше, на виборах отримала перемогу Партія регіонів. Вона здобула 75786 депутатських мандатів (57,31 %), ВО «Батьківщина» – 13613 (10,29%), Народна партія – 9364 (7,08 %), КПУ – 7548 (5,71 %), ПП «Сильна Україна» – 4789 (3,62 %), СПУ – 3063 (2,32 %), ПП «Фронт Змін» – 3004 («,27 %), ПП «Наша Україна» – 2471 (1,87 %), ПП «Єдиний Центр» – 1568 (1,2 %), УНП – 1380 (1,04 %). Інші партії набрали менше 1 % голосів (у тому числі й Демократична партія угорців України – 56 (0,04 %) та КМКС – ПУУ – 40 (0,03 %) [46, с. 8–10; 152, с. 341]. Як бачимо, у партійній системі з'явилася тенденція до домінування однієї партії – Партії регіонів, а також суттєво послабився рейтинг і впливовість політичних партій, які сформувались у першій половині та середині 90-х рр. ХХ ст. Вони опинилися на межі зникнення з політичної арени країни.

Як вказує у своєму дисертаційному дослідженні Р. Манайло-Приходько Партія регіонів перемогла у 19 областях, АРК та м. Се-

вастополь. Причому вона здобула абсолютну більшість на Сході і Півдні України і в деяких центральних областях (Див.: Таблиця 4.2.4). Місцеві вибори також вивели на політичну арену низку нових партій як загальнонаціонального (наприклад, ПП «УДАР», яка провела до місцевих рад 424 депутати), так і суто регіонального масштабу [125, с. 193–196].

Таблиця 4.2.4

**Політичні партії – переможці виборів
до обласних рад (2010 р.) [125]**

Партії	Регіони, (%)
Партія регіонів (19 областей)	Вінницька (50), Дніпропетровська (65,2), Донецька (93,3), Житомирська (38), Запорізька (75,8), Київська (65,5), Кіровоградська (63), Луганська (85,5), Миколаївська (70,2), Одеська (66,7), Полтавська (47,5), Рівненська (36,3), Сумська (50), Харківська (69,6), Херсонська (69), Хмельницька (43,7), Черкаська (52,9), Чернівецька (48,1), Чернігівська (45) області, АРК (80), м. Севастополь (60,5).
ВО «Батьківщина»	Волинська (32,5).
ПП «Єдиний центр»	Закарпатська область (41,7)
ВО «Свобода»	Івано-Франківська (15,8); Львівська (34,5); Тернопільська (34,49), позачергові вибори у 2008 р.
Блок Леоніда Черновецького	м. Київ (30,45), позачергові вибори 2009 р.

По-друге, місцеві вибори 2010 р. були першими, які проводилися окремо від виборів парламентських. Наслідком стала поява значної кількості так званих «регіональних» партій, що, звичайно, не сприяло інституціоналізації партійної системи на загальнонаціональному рівні. Наприклад, такі політичні сили, як ПП «Руська Єдність» і ПП «Союз» в АРК; ПП «Совість України» та ПП «Єдність» на Вінниччині; ПП «Молода Україна», ПП «Совість Укра-

їни», ПП «Справедливість» і ЛПУ на Волині; Народна екологічна партія, ПП «Народна влада», ПП «Солідарність жінок України», Українська партія на Кіровоградщині; ПП «Громадянська позиція», ПП «Третя сила» у Львівській області; ПП «Рідне місто» у Сумській області; Українська морська партія, Союз лівих сил, ПП «УДАР» і Народно-екологічна партія у Херсонській області та інші [137].

Парламентські вибори 2012 р. завершували електоральний цикл і мали дати відповідь на питання, якою має бути партійна система після їх завершення. Для того, щоб підсилити свій вплив напередодні парламентських виборів 2012 р., Партією регіонів ініціювалось кримінальне переслідування опозиційних політиків, яке закінчилося засудженням Ю. Тимошенко 11 жовтня 2011 р. на 7 років ув'язнення, а Ю. Луценка 27 лютого 2012 р. на 4 роки позбавлення волі [46, с. 10].

Оскільки Партія регіонів після місцевих виборів 2010 р. мала найвищий рейтинг впливовості та адміністративний ресурс, то нею, як завжди, була використана безпрограшна для неї технологія протиставлення Сходу і Заходу України (знаючи, що чисельність східного електорату є більшою). У цьому контексті був прийнятий 3 липня 2012 р. Закон України «Про засади державної мовної політики», що надавав «регіональним мовам» офіційного статусу [46, с. 10].

На цих виборах уперше в українській політичній історії опозиція об'єдналася для участі у виборчій кампанії у форматі ВО «Батьківщина» («Об'єднана опозиція»). Усього до складу «Об'єднаної опозиції» увійшло 6 партій: ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», НРУ, ПП «Народна самооборона», ПП «За Україну», ПП «Реформи і порядок» [152, с. 289–291].

У виборах брала участь 21 політична партія. За даними Центральної виборчої комісії було обрано 445 народних депутатів: Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, ПП «Удар» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єдиний Центр» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, само-

висуванці – 43. У 5 мажоритарних округах ЦВК визнала вибори не-дійсними через численні порушення при підрахунку голосів [157]. Результати виборів подано у таблиці 4.2.5.

Таблиця 4.2.5

Результати парламентських виборів 2012 р.

Назва партії	Загальнодерж. виборчий округ, мандати	Загально-держ. виборчий округ, %	Індекс націоналізації політичних партій	Індекс партійного покриття
Партія регіонів	72	30	0,685	0,94
ВО «Батьківщина»	62	25, 54	0,761	0,78
ПП «УДАР»	34	13,96	0,828	0,86
КПУ	32	13, 18	0,668	0,96
ВО «Свобода»	25	10, 44	0,534	0,55

У регіональному розрізі виборчі симпатії розподілилися відповідно до елиторального поділу, який був інституціалізований результатами президентських виборів 2004 р: Схід і Південь голосували за Партію регіонів, а Захід і Центр – за Об'єднану опозицію, яку уособлювало ВО «Батьківщина». Голоси виборців за КПУ, ВО «Свобода», ПП «УДАР» були розподілені більш-менш рівномірно по всій Україні, за винятком галицьких областей (низький показник КПУ) та Донецької і Луганської областей (низький показник партій «Удар» і «Свобода» [157].

Слід зазначити, що за результатами виборів суттєво зросла кількість безпартійних кандидатів порівняно з 2007 р. За підрахунками П. Молочко у складі Верховної Ради України сформованої за результатами виборів 2012 р. на момент припинення її повноважень було зареєстровано 424 депутати, з яких 125 були безпартійними. Таким чином, частка позапартійних депутатів у Верховній Раді України становила 29,5 %. Найбільше позапартійних парламентарів було обрано за списками ВО «Батьківщина», а

саме: 59,7 % з обраних за партійними списками в багатомандатному виборчому окрузі та 59,5 % з обраних у одномандатних округах. Враховуючи, що на момент парламентських виборів партія вже перебувала в опозиції, така кількість позапартійних кандидатів складала потенційну загрозу для партійної єдності та цілісності партії [140 с. 298].

Отже, суперечливість процесу інституціалізації партійної системи в цей період полягала в тому, що протягом 2004–2010 рр. були створені позитивні умови для розбудови політичних партій і партійної системи. Це пов'язано з політичною реформою і введенням пропорційної виборчої системи. За рахунок цього партії отримали належний статус у політичній системі й почали виконувати притаманні для них системоутворюючі функції: електоральну, представницьку, владну. Тобто вони утворювали урядову більшість та здійснювали контроль за діяльністю уряду. У цей період відбувається утворення низки впливових партій та зростає рівень довіри громадян до партійної системи в цілому (Див.: Параграф 3.3).

Однак усе кардинально змінилося після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. і з поверненням до президентсько-парламентської республіки (відповідно до Конституції 1996 р.) та змішаної виборчої системи. Відтак із 2010 до 2014 р., на нашу думку, тривав процес деінституціалізації партійної системи. Успіх опозиційних партій на парламентських виборах 2012 р. можна трактувати як інерційність позитиву в інституціалізації партій і партійної системи впродовж 2004–2010 рр.

Прийняття урядом М. Азарова рішення про призупинення процесу європейської інтеграції та жорстокий силовий розгін мирної акції протесту на майдані Незалежності в Києві стали початком масового протистояння громадян режиму В. Януковича, відомого як Революція Гідності. Наслідком цих процесів став крах режиму В. Януковича, його втеча до Росії і, як наслідок, започаткування нового етапу в розвитку українського суспільства і його партійної системи.

4.3. Зміна акторного складу партійної системи та перспективи її інституціалізації у контексті електоральних циклів 2014–2019 рр.

Початком нового електорального циклу 2014–2015 рр. можна вважати Революцію Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.), результатом якої було самоусунення президента В. Януковича і його втеча до Росії.

ВР України 21 лютого 2014 р. ухвалила Закон України «Про відновлення дії деяких положень Конституції України» [62], яким відновила політичну реформу від 8 грудня 2004 р., а відтак знову створила сприятливі умови для розвитку ефективної багатопартійності.

Електоральний цикл 2014–2015 рр. включав дострокові президентські (25 травня 2014 р.) і парламентські (26 жовтня 2014 р.) вибори та вибори до місцевих органів влади 25 жовтня 2015 р.

Президентські вибори були проведені 25 травня 2014 року. У бюлетень для таємного голосування ЦВК внесла прізвища 21 претендента на найвищий державний пост. Президентська виборча кампанія у контексті дослідження цікавить нас тому, вона започаткувала новий електоральний цикл і відчутно вплинула на подальший суспільно-політичний розвиток, у тому числі й партійне структурування. Участь політичних партій у президентських виборах суттєво підвищує їх упізнаваність та рівень інституціалізації. За результатами голосування перемогу в I турі виборів здобув П. Порошенко з 54,7 % голосів виборців. Він отримав перемогу в усіх областях України з результатом від 33,17 % (найменший, Луганська область) до 64,10 % (найбільший, м. Київ) [157].

Серед претендентів на найвищий пост у державі членами політичних партій себе позиціонували: А. Гриценко – ПП «Громадянська позиція»; М. Добкін – Партія регіонів; О. Клименко – УНП; В. Куйбіда – НРУ; О. Ляшко – Радикальна партія Олега Ляшка; П. Симоненко. – КПУ; Ю. Тимошенко – ВО «Батьківщина»; О. Тягнибок – ВО «Свобода»; Д. Ярош – ПП «Правий сектор». Інші кандидати позиціонували себе як самовисуванці [157].

Вибори до ВР України 26 жовтня 2014 р. також були позачерговими і розташування політичних сил на них було пов'язане з Революцією Гідності і результатами позачергових президентських виборів. ЦВК зареєструвала 52 політичні партії-суб'єкти виборчого процесу, а до виборчого бюлетеня було внесено 29 політичних партій [88].

У виборах брала участь низка новоутворених політичних партій. Це ПП «Народний фронт» (А. Яценюк, утворена 31 березня 2014 р.), ПП «Блок Петра Порошенка» (П. Порошенко, утворена 27.07.2014 р.), ПП «Правий сектор», Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна». Їх утворення було пов'язане з Революцією Гідності. Партія регіонів участі у виборах не приймала, оскільки підтримувала президента-втікача В. Януковича. Її лідери для участі у виборах утворили на основі ребрендингу ПП «Закон і порядок» партію «Опозиційний блок» [46, с. 25–27; 88; 152, с. 320–321]. Результати виборів подано у таблиці 4.3.1.

Таблиця 4.3.1

**Результати виборів до Верховної Ради України
26 жовтня 2014 р.**

Назва партії	ЗВО*, мандати	ЗВО, %	PNS	ІТП
ПП «Народний фронт»	64	22,14	0,75	0,53
ПП «Блок Петра Порошенка»	63	21,81	0,89	0,65
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	32	10,97	0,81	0,05
ПП «Опозиційний блок»	27	9,43	0,42	0,42
Радикальна партія Олега Ляшка	22	7,44	0,81	0,74
ВО «Батьківщина»	17	5,68	0,846	0,73

Найвищу підтримку за результатами виборів 2014 р. у всіх регіонах України здобули ПП «Народний фронт», яка одержала 22,14 % голосів виборців та ПП «Блок Петра Порошенка», яка отримала 21,81 % голосів виборців. ПП «Опозиційний блок» (наступниця Партії регіонів) перемогла у п'яти східних областях України: Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській та Харківській [157]. Таким чином, електоральний розподіл голосів виборців за віссю «Схід – Захід» залишився незмінним. Суттєво зменшився лише відсоток голосів, які отримала партія «Опозиційний блок» за рахунок анексії Росією Криму та частково окупованих Донецької і Луганської областей.

За результатами виборів 2014 р. кількість безпартійних у порівнянні з 2012 р. значно виросла. Станом на кінець 2016 р. у Верховній Раді України було зареєстровано 417 депутатів, із яких 271 був безпартійним. Таким чином, станом на кінець 2016 р. частка позапартійних депутатів у Верховній Раді України становила 65 %. Найменше позапартійних парламентарів було обрано за списками політичних партій ВО «Батьківщина» – 23,5 % та «Народного Фронту» – 25%. Водночас унікальним випадком можна назвати обрання парламентарів від політичної партії «Опозиційний блок», де абсолютно всі обрані парламентарі були безпартійними [140, с. 299].

Як бачимо, парламентські вибори 2014 р. яскраво демонструють стрімке зростання обрання позапартійних парламентарів до Верховної Ради України. Такий показник черговий раз вказує на низький рівень довіри до партій та низький рівень їх інституціалізації. Динаміку змін представництва партійних і позапартійних депутатів у ВР України подано в таблиці 4.3.2 [140, с. 299].

Таблиця 4.3.2

Динаміка змін партійних / позапартійних народних депутатів у ВР України (2006–2014 рр.)

	2006	2007	2012	2014
Партійні депутати	356	381	299	146
Позапартійні депутати	94	69	125	271

Отже, позачергові вибори до ВР України суттєво змінили формат партійної системи, але він і надалі залишився двоблоковим. Із одного боку, це ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», ВО «Батьківщина», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Об'єднання «Самопоміч», а з іншого – ПП «Опозиційний блок». Акторний склад українського парламенту змінився більш ніж на 80 %. Зі старого складу до ВР пройшло лише ВО «Батьківщина», тому партійна система за результатами виборів мала високий рівень фрагментації (ENPS – 4,8; ENPV – 7,5) та волатильності (61).

Місцеві вибори 2015 р. завершили «революційний» електоральний цикл і дали поштовх для розвитку низки нових партій. Перш за все тому, що це були другі місцеві вибори, які проводилися окремо від парламентських виборів, а відтак структурування політичних сил було дещо іншим. І пов'язувалося це з тим, що часто місцеві політики використовували у виборах непарламентські політичні партії.

Яскравим феноменом місцевих виборів стали «регіональні» партії, інституціоналізація яких мала негативний вплив на інституціоналізацію партійної системи України загалом. До головних причин виникнення регіональних політичних партій в Україні Р. Манайло-Приходько відносить:

1. Регіональний поділ України на Захід – Схід. Фундаментальний поділ України уособлює мовне та етнічне розмежування. На Заході й у Центрі найбільша питома вага належить власне титульній нації, а на Сході і Півдні зосереджено мешкає багатомільйонна меншина генераційно укорінених етнічних росіян.

2. Етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території. Виокремлюють такі типи етнічних партій – партії титульних етносів, партії корінних народів та партії національних меншин.

3. Бажання відомих особистостей (політиків, підприємців) створити власні партійні структури для того, щоб мати можливість брати участь у політичному житті суспільства.

4. Створення «адміністративних партій» (партії влади) керівниками областей, міст тощо.

5. Відмова частини відомих місцевих політиків балотуватись і від провладних партій, і від опозиційних. Інструментом балотування у такому випадку є «місцеві партії».

6. Розмежування у часі проведення місцевих і парламентських виборів, починаючи з 2010 р.

7. Нормативно-правову основу діяльності політичних партій України (жорстка централізація та ін.).

8. Пропорційну систему виборів місцевих органів влади.

9. Трансформаційні процеси в українському суспільстві (зміна форм правління та ін.).

10. Прагнення регіональної еліти зберегти вплив і контроль над місцевими ресурсами.

11. Реформу з децентралізації влади і як наслідок – утворення об'єднаних територіальних громад [124, с. 93–98].

На нашу думку, головна причина існування й успіху таких партій – конфлікт головного офісу партії і регіональних відділень щодо участі кандидатів у місцевих виборах. Відповідно до чинного законодавства, дозвіл на таку участь надає з'їзд партії.

За результатами місцевих виборів 2015 р. у різних регіонах України до рад пройшла велика кількість непарламентських партій. За підрахунками М. Розумного та І. Павленка [190, с. 6] таких партій у обласних радах було не менше половини, значною їх кількість була і у районних радах.

Найбільш широке представництво у місцевих органах влади отримали такі непарламентські партії: ПП «УКРОП» у 18 обласних радах (перше місце у Волинській області); ВО «Свобода» – 14 обласних рад, м. Київ; ПП «Відродження» – 9 обласних рад (перше місце у Харківській); ПП «Наш край» – 9 обласних рад; Аграрна партія України – 5 обласних рад; ГР «Народний контроль» – 3 обласні ради; ПП «Громадянська позиція» – 2 обласні ради; 15 партій отримали представництво в одній обласній раді. З них ПП «Єдиний центр», ПП «За конкретні справи» отримали

мали перші місця у Закарпатській та Хмельницькій області відповідно [190, с. 7; 265].

Станом на лютий 2018 р. найбільші фракції в обласних радах, у яких налічується 1700 депутатів, мали: БПП «Солідарність» (373), ВО «Батьківщина» (250), ПП «Опозиційний блок» (191), ПП «УКРОП» (134, позапарламентська партія), Радикальна партія Олега Ляшка (111), ПП «Відродження» (104, позапарламентська партія), ВО «Свобода» (102, позапарламентська партія), ПП «Об'єднання «Самопоміч» (96), ПП «Наш край» (75, позапарламентська партія), Аграрна партія (40, позапарламентська партія) [84]. Загалом же в обласних радах представлені 26 політичних партій [157].

Таким чином, вибори до місцевих органів влади 2015 р. зафіксували фрагментованість партійної системи України та інституційний розвиток регіональних партійних структур, а це сприяє денационалізації партійної системи. Як результат до місцевих органів влади, на думку О. Стойко, пройшли п'ять видів партій: 1) партії вождистського типу (ПП «Єдиний Центр», Партія простих людей Капліна та інші); 2) провладні/промерські партії (ВО «Черкашани», ПП «Конкретних справ», ПП «Довіряй ділам» та інші); 3) постмайданні партії (ПП «Воля», Громадський рух «Народний контроль» та інші); 4) лобістські партії, що відстоюють інтереси великого бізнесу на місцях (Аграрна партія України); 5) етнічні партії (угорські партії Закарпаття) [215, с. 161].

Президентські й парламентські вибори 2019 р. відбулися у складних соціально-політичних умовах. Насамперед, це продовження війни з Росією і вплив російського фактора на електоральні процеси з метою підтримки проросійських сил. Виборчі кампанії проходили в умовах розчарування суспільства в діючій владі, низького рівня підтримки її інститутів, окремих політичних лідерів, провладних політичних сил [110; 134; 135; 154; 199; 236].

Важливим чинником впливу на результат виборів залишилося розмежування серед прихильників європейського курсу України і політичних сил, які декларують відповідне спрямування, та політичних сил, котрі зорієнтовані на тісну співпрацю з Росією.

Парламентські вибори відбулися відразу після виборів президентських, а відтак президентська кампанія мала визначальний вплив на результат виборів до ВР України. Але якщо голосування на президентських виборах було протестним і направленим проти старої політичної еліти та владної еліти на чолі з П. Порошенком, то на парламентських виборах можна було побачити консолідацію українських громадян навколо нових політичних ідей і трендів, в тому числі і європейського вибору України [199].

Вибори Президента були сьомими з моменту здобуття незалежності України. Виборча кампанія розпочалася 31 грудня 2018 р. Реєстрація кандидатури на пост президента у Центральній виборчій комісії (ЦВК) потребувала внесення грошової застави у розмірі 2,5 млн. грн. Незважаючи на розмір застави ЦВК було зареєстровано 39 кандидатів, а відтак президентські вибори 2019 р. стали рекордними за кількістю кандидатів (див.: Таблиця 4.3.3) [157].

Таблиця 4.3.3

Учасники семи президентських виборчих кампаній в Україні [80]

	1991	1994	1999	2004	2010	2014	2019
Всього зареєстровано	6	7	15	26	18	23	44
К-ть кандидатів, які вибули з балотування	–	–	2	2	–	2	5
К-ть кандидатів, які взяли участь у балотуванні	6	7	13	24	18	21	39

Кількість кандидатів на пост Президента України, висунутих політичними партіями (24 особи), переважали кількість самовисуванців (20 осіб). Політичні партії висували не лише своїх лідерів чи безпосередніх членів – усього 21 особу (Г. Балашов, В. Бондар, О. Вілкул, Д. Гнап, А. Гриценко, Ю. Дерев'янка, Д. Добродомов, В. Журавльов, І. Кива, Р. Кошулинський, В. Кривенко, О. Ляшко, О. Мороз, Є. Мураєв, В. Наливайченко, А. Новак, А. Садовий, О. Соловійов, С. Тарута, Ю. Тимошенко, О. Шевченко), але й 3 особи, які були загалом безпартійними (В. Зеленський, С. Каплін, С. Кривонос).

Низка самовисуванців – Ю. Бойко, М. Габер, О. Данилюк, Ю. Кармазін, І. Смешко – декларували свою партійність. 15 самовисуванців (Р. Безсмертний, О. Богомолець, І. Богословська, О. Ващенко, А. Корнацький, В. Купрій, Ю. Литвиненко, Р. Насіров, С. Носенко, В. Петров, П. Порошенко, Р. Ригованов, В. Скоцик, Юрій Тимошенко, І. Шевченко) були безпартійними [80].

Технологія «безпартійності» / «дистанціювання від партії» є традиційною для українського політикуму. Вона, по-перше, дозволяє маніпулювати гаслами, ідеологічними постулатами, не обмежуючи себе партійними програмами. І, по-друге, у зв'язку з низьким рівнем довіри до партій в українському суспільстві дає надію на вищий електоральний результат. Партійність кандидатів на пост президента подана в таблиці 4.3.4.

Таблиця 4.3.4

Партійність претендентів на пост Президента України на чергових виборах 31 березня 2019 р. [80]

Категорії претендентів	К-ть зареєстрованих	Назви партій-суб'єктів висування
Висунуті партіями	21	Партія «5.10»; Партія «ВІДРОДЖЕННЯ»; ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК – ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ; «Сила Людей»; «Громадянська позиція»; ПАРТІЯ «ВОЛЯ»; ГР «НАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ»; ПП «СТАБІЛЬНІСТЬ»; СПУ; ВО «Свобода»; Політична партія «Народний Рух України»; Політична партія «Радикальна партія Олега Ляшка»; ПП «СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА»; ПП «НАШ»; ПП «ГПР ВАЛЕНТИНА НАЛИВАЙЧЕНКА «СПРАВЕДЛИВІСТЬ»; Політична партія «ПАТРІОТ», «Об'єднання «САМОПОМІЧ»; «РОЗУМНА СИЛА»; ПП «ОСНОВА»; Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», УКРОП

Продовження табл. 4.3.4

Висунуті партія-ми, безпартійні	3	ПП «Слуга народу», «СДП», ПП «Воїни АТО»
Самовисуванці партійні	5	–
Самовисуванці безпартійні	15	–
Всього	44	–

Отже, нормативна основа, за якою проводяться президентські вибори в Україні, уможлиблюють участь у перегонах представників відмінних категорій учасників: від «безпартійних самовисуванців», «безпартійних, висунутих партіями» і «партійних, висунутих партіями», до «самовисуванців, членів партії», що дозволяє наголосити наступне: партії (в умовах сьогодення) не є домінантним механізмом боротьби за владу в Україні. Якщо за базові критерії інституціалізації політичної сили брати як критерій незмінності назви партії, так і її участь у президентських виборчих перегонах упродовж десятиліть (саме з цією назвою), то такими інституціалізованими партіями на сьогодні можна визнати, думається, лише такі, як Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко (втім, можна припустити, що зміна лідера партії призведе до занепаду політси-ли) та Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (на чолі із О. Тягнибоком, але з Р. Кошулинським – як претендентом на президентський пост) [80].

Як і на попередніх виборах більшість кандидатів побудували свою кампанію на протиставленні Сходу і Заходу України. Така логіка кампанії була виправданою і забезпечувала упродовж 1991–2014 рр. непогані електоральні результати її учасникам, хоч нато-мість суспільство отримувало регіональний розкол держави.

Лідер президентських перегонів В. Зеленський свою кампанію побудував дещо по-іншому, не використовуючи соціокультурні ме-сиджі, які поділяють електорат на східний і західний (мова, віра, ге-ополітичні орієнтири), а акцентував увагу на проблемах, які є спіль-

ними для усіх українців – припинення війни, подолання корупції, підвищення добробуту. Розрахунок виборчого штабу В. Зеленського виявився правильним. Позасистемність кандидата, акцент на життєво-важливих проблемах дали свої електоральні результати, і він здобув перемогу в першому турі виборів [110; 154].

У таблиці 4.3.5 нами подані результати першого туру виборів для кандидатів, які набрали більше 1 % голосів виборців. Також у таблиці подані результати національного екзит-полу, партійність/ партійна підтримка кандидатів, індекс однорідності голосування за політичні партії, які підтримували кандидатів на пост президента на парламентських виборах 2014 р. (PNS) та індекс однорідності підтримки кандидатів у першому турі президентських виборів.

Результати президентських виборів показують, що індекс однорідності (у даному випадку нами розрахований індекс націоналізації Джонса – Мейнверінга) регіонального голосування за основних кандидатів у президенти, кожен з яких представлений політичною партією, є низьким. Відповідно президентські вибори 2019 р. показують, що голосування за кандидатів мало регіональний характер. Винятком є кандидатура В. Зеленського, індекс однорідності голосування за якого виявився найвищим – 0,84 [110; 154].

Таблиця 4.3.5

Результати I туру президентських виборів 2019 р. у розрізі однорідності / неоднорідності регіонального волевиявлення [110]

ПІБ кандидатів	Політична партія	Нац. екзит-пол, %	Результат, %	PNS, 2014	Рівень однорідності голосування
Зеленський В.	ПП «Слуга народу»	30,6	30,24	–	0,84
Порошенко П.	ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	17,8	15,95	0,89	0,77
Тимошенко Ю.	ВО «Батьківщина»	14,2	13,4	0,85	0,81
Бойко Ю.	ПП «Опозиційний блок»	9,7	11,67	0,42	0,55

Продовження табл. 4.3.5

Гриценко А.	ПП «Громадянська позиція»	7,1	6,91	0,85	0,66
Смешко І.	ПП «Сила і Честь»	6,5	6,04	0,83	0,79
Ляшко О.	Радикальна партія Олега Ляшка	4,7	5,48	0,81	0,74
Вілкул О.	ПП «Опозиційний блок – партія миру та розвитку»	4,0	4,15	–	0,51
Кошулинський Р.	ВО «Свобода»	1,7	1,62	0,75	0,51

За результатами першого туру В. Зеленський переміг у більшості областей України, крім тих, де перемогу отримали Ю. Бойко (Донецька, Луганська обл.), Ю. Тимошенко (Івано-Франківська обл.), П. Порошенко (Львівська, Тернопільська обл.). У другому турі В. Зеленський здобув перемогу з результатом 73,22 %, а його опонент П. Порошенко отримав 24,45 %. В. Зеленський переміг у всіх областях України, крім Львівської. Найбільшу підтримку він отримав у Дніпропетровській (87,25 %), Донецькій (86,94 %), Луганській (89,44 %), Одеській (87,21 %) областях, а П.Порошенко – у Львівській (62,79 %), Івано-Франківській (45,42 %), Тернопільській (49,57 %) областях та м. Київ (39,83 %) [157].

Коментуючи результати виборів, американський політолог Ф. Фукуяма сказав, що вони, по-перше, показали здатність України бути демократією зі змагальною конкурентною політикою, і, подруге, що Україна сьогодні є головним полем битви за ліберальну демократію в Європі й за європейську демократію для всього світу [134, с. 62].

Президентські вибори мали визначальний вплив на парламентську виборчу кампанію, окресливши формат її проведення та вектори політичної конкуренції. Вибори відбулися за законом (із несуттєвими змінами), який був прийнятий у листопаді 2011 р. і встановлював змішану виборчу систему з 5 % виборчим бар'єром і заборонною блоком політичних партій брати участь у виборах [59]. Переко-

наність у перемозі на наступних виборах у парламентських партій була настільки значимою, що вони навіть не внесли у закон зміни щодо зменшення виборчого бар'єру до 3 %, що дозволило б деяким з них отримати депутатські мандати (наприклад, Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Опозиційний блок»).

Парламентські вибори проходили під домінуючим впливом виборів Президента України, і ні в кого не було сумніву, що переможцем виборів стане ПП «Слуга народу», про що свідчили численні результати соціологічних передвиборних опитувань [227]. Умовно учасників виборчих перегонів можна поділити на такі групи: 1) пропрезидентська партія «Слуга народу»; 2) парламентські політичні партії: ВО «Батьківщина», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Європейська Солідарність» (утворена внаслідок ребрендингу ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Опозиційний блок»; 3) відомі партійні бренди, які неодноразово брали участь у виборчих кампаніях: ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція», Аграрна партія України, ПП «Сила і Честь», ПП «Патріот» та інші; 4) нові політичні партії, які вперше брали участь у парламентських виборах: ПП «Голос», ПП «Українська стратегія Гройсмана», ПП «Партія Шарія», ПП «Сила людей» та інші [110; 154]. Результати виборів подані в таблиці 4.3.6 [157].

Таблиця 4.3.6

Результати парламентських виборів 2019 року

Назва політичної партії	БВО*, %	К-сть мандатів	ОВО**, к-сть мандатів	Разом
ПП «Слуга народу»	43,16	124	130	254
ПП «Опозиційна платформа – За життя»	13,05	37	6	43
ВО «Батьківщина»	8,18	24	2	26
ПП «Європейська Солідарність»	8,10	23	2	25
ПП «Голос»	5,82	17	3	20

Продовження табл. 4.3.6

ПП «Опозиційний блок»	3,03	–	6	6
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	0,62	–	1	1
ВО «Свобода»	2,15	–	1	1
ПП «Єдиний Центр»	–	–	1	1
ПП «Біла Церква разом»	–	–	1	1
Самовисуванці	–	–	46	46
Всього	–	225	199	424***

*БВО – багатомандатний виборчий округ

** – одномандатний виборчий округ

*** – у 26 округах вибори не проводилися (Автономна Республіка Крим, окуповані райони Донецької та Луганської областей)

Результати парламентських виборів 2019 р. суттєво змінили конфігурацію партійної системи України як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. За результатами виборів 5 % бар'єр голосів виборців подолали 3 нові партії з п'яти, які потрапили до парламенту: ПП «Слуга народу», ПП «Опозиційна платформа – За життя», ПП «Голос». З попередньої Верховної Ради до нового складу пройшли ВО «Батьківщина» та ПП «Європейська Солідарність» (до ребрендингу – ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»).

У регіональному розрізі ПП «Слуга народу» здобула перемогу у 21 області та м. Київ. Найбільшу кількість голосів отримала у Дніпропетровській (56,70 %), Полтавській (52, 53 %), Миколаївській (52,18 %) та Кіровоградській областях (51,40 %). ПП «Опозиційна платформа – За життя» здобула перемогу у Луганській (49,83 %) та Донецькій областях (43,41 %). ПП «Голос» перемогла у Львівській області (23,09 %) [157]. У мажоритарних округах депутатські мандати отримали представники ПП «Опозиційний блок», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ВО «Свобода», ПП «Єдиний Центр», ПП «Біла Церква разом» [157]. Регіональний розподіл партійних уподобань подано у таблиці 4.3.7.

Таблиця 4.3.7

Політичні партії – переможці виборів у регіонах України (2019)

Партії	Області, м. Київ
ПП «Слуга народу»	Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Івано-Франківська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Черкаська, Чернігівська області (21), м. Київ.
ПП «Опозиційна платформа – За життя»	Донецька, Луганська області
ПП «Голос»	Львівська область

Розрахувавши евклідову відстань ми можемо виокремити за результатами виборів до українського парламенту типові, девіантні та межеві регіони. Розрахунок евклідової відстані подано в таблиці 4.3.8.

Таблиця 4.3.8

Евклідова відстань за результатами виборів до ВР України 2019 р. Типологія регіонів

Типи регіонів	Показник евклідової відстані для областей
Девіантні регіони (0,8 і вище)	Донецька (1,5), Луганська (1,7), Львівська (1,3), Івано-Франківська (0,81), Тернопільська (0,83)
Типові регіони (0 – 0,60)	Чернівецька (0,39), Закарпатська (0,39), Рівненська (0,45), Волинська (0,49), м. Київ (0,55), Київська (0,36), Кіровоградська (0,44), Полтавська (0,55), Хмельницька (0,42), Черкаська (0,48), Житомирська (0,36), Сумська (0,39), Херсонська (0,39), Чернігівська (0,42), Одеська (0,56), Миколаївська (0,52), Запорізька (0,52)
Межеві (маргінальні) регіони (0,60–0,80)	Вінницька (0,68), Дніпропетровська (0,64), Харківська (0,68),

Розрахунок евклідової відстані показує, що найвищий показник (ознака девіації в голосуванні) притаманний Донецькій, Луганській, Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областям, які уособлюють собою Схід і Захід України.

Найбільші втрати порівняно з парламентськими виборами 2014 р. за партійними списками були у ПП «Об'єднання «Самопоміч» з 10,97 % у 2014 р. до 0,7 % у 2019 р., Блоку Петра Порошенка «Солідарність» (з 2019 р. ПП «Європейська Солідарність») – з 21,87 % до 8,1 %, у Радикальній партії Олега Ляшка – з 7,44 % до 4,01 %, у ПП «Опозиційний блок» – з 9,43 % до 3,03 % [236].

Отже, за результатами парламентських виборів відбулася докорінна зміна акторної структури і конфігурації партійної системи. Партійна система набрала контури системи з домінуючою партією. Ефективна кількість парламентських партій зменшилася до 2,7, а електоральних до – 4,4. Натомість індекс волатильності (69) мав показник найбільший упродовж 1998–2019 рр., що пояснюється «електоральною революцією» 2019 р. Низьким був також і відсоток голосів, відданих за «старі» партії, що вказує на кардинальні зміни в електоральних уподобаннях виборців. Усі партії-переможці, крім ПП «Слуга народу» та ВО «Батьківщина», можна назвати регіоналізованими партійними структурами, що підтверджує розрахунок індексу націоналізації та зональність їх електоральної підтримки: ПП «Європейська Солідарність» – 0,73, ПП «Голос» – 0,58, ПП «Опозиційна платформа – За життя» – 0,55. Усі вони втрачали електоральну підтримку мірою просування з заходу на схід (ПП «Європейська солідарність», ПП «Голос», ВО «Батьківщина»), чи навпаки – зі сходу на захід (ПП «Опозиційна платформа – За життя», ПП «Опозиційний блок», ПП «Партія Шарія»). Загальний показник індексу націоналізації партійної системи України за результатами парламентських виборів 2019 р. становив – 0,74. Це один з найвищих показників за всю історію парламентських виборів в Україні (Див.: Таблиця 3.2.6).

ПП «Слуга народу» показала абсолютний електоральний рекорд парламентських виборів, набравши 43,16 % голосів вибор-

ців (124 мандати) та провівши у мажоритарних округах 130 народних депутатів. Вона отримала в парламенті монобільшість (254 депутати) та одноосібно сформувала новий уряд, взявши на себе всю відповідальність за внутрішню і зовнішню політику держави.

Політичні партії, які досягли успіхів на виборах, були утворені шляхом ребрендингу («Слуга народу», «Голос») або розколу відомих партійних структур («Опозиційна платформа – За життя»), а відтак усі вони були віртуальними організаціями, які не мали напередодні виборів організаційних структур у регіонах України. Незважаючи на це, вони змогли отримати вагому підтримку виборців.

ПП «Слуга народу» була утворена шляхом ребрендингу Партії рішучих змін, яка була зареєстрована 13 квітня 2016 р. Політична ідеологія партії – лібертаріанство. Назву отримала за однойменним українським комедійним політичним серіалом, в якому головну роль президента, котрим став учитель історії, зіграв В. Зеленський. Використання телесеріалів, художніх фільмів – це одна з політичних технологій, яка успішно використовувалася в електоральній практиці для досягнення перемоги на виборах.

ПП «Голос» утворена з ініціативи фронтмена відомої української рок-групи «Океан Ельзи» С. Вакарчука шляхом перейменування ПП «Платформа ініціатив» 21 травня 2019 р. Політична ідеологія партії – правоцентризм, проєвропеїзм. Як і ПП «Слуга народу», ПП «Голос» не мала на початок виборчої кампанії розбудованої партійної структури.

ПП «Європейська солідарність» – це ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», яка 24 травня 2019 р. змінила свою назву. Привід для зміни назви – поразка П. Порошенка на президентських виборах і необхідність зміни політичної стратегії і тактики.

ПП «Політична платформа – За життя» була утворена внаслідок розколу у ПП «Опозиційний блок», яка уособлювала собою колишню Партію регіонів і яка завжди складалася з двох умовних груп: «донецьких/промисловців» (Р. Ахметов, В. Новин-

ський) та «представників газового бізнесу» (Д. Фірташ, С. Льовочкін, Ю. Бойко).

Новими суб'єктами виборчого процесу також стали ПП «Українська стратегія Гройсмана», ПП «Партія Шарія». Перша створена Прем'єр-міністром України В. Гройсманом, який вирішив із власною політичною силою взяти участь у парламентських виборах, а друга – політична партія відомого проросійського блогера А. Шарія [110; 154].

Таким чином, більшість суб'єктів виборчого процесу, за винятком ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Радикальної партії Олега Ляшка, ПП «Опозиційний блок», практично не мали організаційних структур у регіонах і були віртуальними структурами, які здійснювали агітаційну роботу за допомогою політичної реклами в засобах масової комунікації та соціальних мережах. Так вибори показали зростання ролі соціальних мереж у виборчій кампанії та можливості впливу «віртуальних» партій на результат голосування. Вказану тенденцію можна назвати тенденцією до «віртуалізації» української партійної системи. Як результат традиційні політичні партії нині постали перед викликом нових форм політичної комунікації, які характеризуються персоніфікацією, активним самовираженням, прямою участю, візуалізацією. Традиційні форми організації – членство, централізація, місцеві організації, а також форми рекрутування і отримання ресурсів перестають відігравати належне значення для життєдіяльності партій. Тому політичні партії починають активно пристосовуватися до нових умов конкуренції, що веде до розбудови мережевої організації їхньої роботи. Нові віртуальні партії в цьому відношенні мають певну перевагу, але поки що вони охоплюють тільки деякі сегменти політики, орієнтуючись на поодинокі актуальні проблеми [85; 209].

Партійність урядів, як одну із зхарактеристик рівня інституціалізації партійної системи, упродовж 2014–2019 рр. подано у таблиці 4.3.9.

Таблиця 4.3.9

Партійність українських урядів 2014–2019 рр.

Уряди	Чисельність	Партійність
Перший уряд А. Яценюка (2014 р.)	21	Безпартійні-12, ВО «Свобода»-4, ВО «Батьківщина»-5
Другий уряд А. Яценюка 2014–2016)	22	Безпартійні-13, ПП «Народний фронт»-4, БПП-3, РПЛ-1, ВО «Батьківщина»-1
Уряд В. Гройсмана (2016–2019)	27	БПП-18, ПП «Народний фронт»-6, безпартійні-3
Уряд О. Гончарука (2019–2020)	19	безпартійні
Уряд Д. Шмигала (2020–)	23	безпартійні

Як бачимо з таблиці 4.3.9, після парламентських виборів 2014 р. спостерігається чітка партійність урядів. Особливо це стосується уряду В. Гройсмана (2016–2019 рр.), в якому з 27 членів Кабінету Міністрів, 18 представники БПП, 3 – НФ і лише 3 – безпартійні. А як уже нами підкреслювалося, партійність урядів – це одна з ознак високого рівня інституціоналізації партійної системи за умови низького рівня волатильності.

В Україні ж за результатами парламентських виборів 2019 р. акторний склад партійної системи був суттєво змінений. Як результат уряд сформований на основі монобільшості ПП «Слуга народу» на позапартійній основі, що знову фіксує «перервність» у процесі інституціоналізації вітчизняної партійної системи.

Про перервність у процесі інституціоналізації партійної системи засвідчують і емпіричні показники її розвитку, які подані в таблиці 4.3.10.

Таблиця 4.3.10

Показники рівня інституціалізації партійної системи

Вибори	% голосів, які отримали «старі» політичні партії	IPed	ENPS	ENPV	PSNS	Індекс агрегації
2014	30,77	61	4,8	7,5	0,76	3
2019	31,51	69	2,7	4,4	0,74	10,4

З розрахунків видно, що показники голосування за «старі» партії на «нових» виборах є низькими (30,77 % і 31,51 %), а індекс волатильності Педерсена є досить високим (61 і 69). Низьким у 2014 р. був і індекс агрегації (3), але в 2019 р. він став 10,4 (найвищий показник за всю історію парламентських виборів). Високий показник цього індексу – свідчення високої концентрації партійної системи. Позитивним залишається тенденція до підвищення показника індексу націоналізації партійної системи (в 2014 р. – 0,76, а в 2019 р. – 0,74). Але за результатами виборів виявилася найбільша кількість безпартійних депутатів. З 225 народних депутатів, обраних за партійними списками, членами відповідних партій були 118 осіб, а серед 225 мажоритарників – 29 членів партій загалом. Таким чином, лише 147 народних депутатів мали членський квиток. Відтак 303 народні обранці були безпартійними, що є найвищим показником за всю історію парламентських виборів в Україні.

Низку висновків про інституціалізацію партійної системи можна зробити і на основі результатів виборів до органів влади об'єднаних територіальних громад. Ми для прикладу візьмемо перші вибори в об'єднаних територіальних громадах, які відбулися 22 грудня 2019 р. Рішення про участь у перших місцевих виборах в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) 22 грудня 2019 р. було прийнято на з'їздах 29 політичних партій. Про участь у виборах заявили: а) парламентські партії (ПП «Опозиційна платформа – За життя», ВО «Батьківщина», ПП «Голос», ПП «Слуга народу», ПП «Європейська солідарність»); б) політичні партії, які отрима-

ли на парламентських виборах 2019 р. не менше 2 % голосів виборців (ПП «Громадянська позиція», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Опозиційний блок», ВО «Свобода», ПП «Опозиційний блок»); в) політичні партії, які мають територіальну локацію в різних регіонах України: ПП «Воля», НРУ, Українська Галицька партія (Івано-Франківська, Тернопільська області), ПП «Єдиний Центр» (Закарпатська область), ПП «Довіряй ділам» (Одеська область), ПП «Рідне місто» (Полтавська область), а також ПП «Наш край», ПП «УКРОП», ПП «Патріот», ПППУ, Аграрна партія України, ПП «Громадсько-політичний рух Валентина Наливайченка «Справедливість», ПП «Національний корпус», ПП «Громадський рух «Народний контроль», Народна партія та інші [157].

До рад ОТГ за результатами перших виборів було обрано 1717 депутатів. Розподіл обраних депутатів, які висунуті політичними партіями, подано в таблиці 4.3.11.

Таблиця 4.3.11

Обрані депутати, які висунуті політичними партіями на виборах до місцевих рад 22.12.2019 [157]

Назва партії	Кількість мандатів	Кількість мандатів, %
«Слуга народу»	430	25,04
ВО «Батьківщина»	278	16,9
«Наш край»	57	3,32
«Опозиційна платформа – За життя»	40	2,33
Аграрна партія України	33	1,92
«Європейська солідарність»	27	1,57
«Рідне місто»	19	1,11
ВО «Свобода»	19	1,11
«УКРОП»	14	0,82
«Єдиний Центр»	12	0,70
Самовисуванці	751	43,74

Інші партії, які висунули своїх кандидатів, отримали таку кількість мандатів: НРУ – 9 (0,52 %), Радикальна партія Олега Ляшка – 8 (0,47 %), ПП «Голос» – 7 (0,41 %), Українська Галицька партія – 5 (0,29 %), ПП «Соціал-демократична партія» – 3 (0,17 %), ПП «Довіряй ділам» – 2 (0,12 %), ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 2 (0,12 %), ПП «Воля» – 1 (0,06 %). Найбільше у відсотковому відношенні було самовисуванців – 43,74 %. Серед самовисуванців, яких обрали до рад, 95,61 % були безпартійними, а партійність інших була такою: АПУ – 8 мандатів, ПП «Європейська солідарність» – 5, ПП «Опозиційна платформа – За життя» – 4, ВО «Батьківщина» – 3, ВО «Свобода» – 3, ПП «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «УКРОП» – по 2 мандати, ПП «Відродження», ПП «Єдиний Центр», ПП «За конкретні справи» – по 1 мандату [157].

Отже, вибори до місцевих рад ОТГ показали, що найбільшу кількість мандатів отримали чотири партії: ПП «Слуга народу», ВО «Батьківщина», ПП «Наш край», ПП «Опозиційна платформа – За життя». При чому рівномірною у областях, де проводилися вибори, була підтримка лише двох партій ПП «Слуга народу» та ВО «Батьківщина». Інші партії, які висунули кандидатів до рад ОТГ, мали ситуативну підтримку залежно від регіону. Так, в областях Західної України мандати отримали висуванці НРУ, ВО «Свобода», Українська Галицька партія, ПП «Воля», а в Південно-Східному – ПП «Опозиційна платформа – За життя», ПП «Довіряй ділам», Центральному – ПП «Європейська солідарність», ПП «Рідне місто», Аграрна партія України.

Слід зазначити, що переважно депутатами стали безпартійні кандидати: з 1717 депутатів лише 32 були членами партій, 717 – були самовисуванцями, а інші висунуті різними політичними партіями. Аналогічною була ситуація і з виборами голів ОТГ: у більшості обраними були безпартійні кандидати. Серед обраних голів ОТГ, висунуті партіями ПП «Слуга народу» – 25, ВО «Батьківщина» – 2, АПУ, ПП «Наш край», ПП «УКРОП» по одному. В більшості ОТГ (56) головами були обрані безпартійні самовисуванці [157].

Це вказує на відсутність організаційних структур політичних партій на місцевому рівні, а отже – на низький рівень їх інституціалізації.

Динаміку змін основних параметрів інституціалізації партійної системи України упродовж 1998–2014 рр. ми подаємо у таблиці 4.3.12.

Таблиця 4.3.12

Динаміка змін основних параметрів інституціалізації партійної системи України (1998–2019)

Основні параметри партійної системи	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
Частка мандатів, що розподіляються за партійними списками	50	50	100	100	50	50	50
Виборчий бар'єр	4	4	3	3	5	5	5
Кількість партій (виборчих блоків), внесених у бюлетень для голосування	30	33	45	21	22	29	22
Частка голосів, які здобули партії (блоки), що подолали виборчий бар'єр	65,8 %	75,7 %	77,4 %	86,6 %	94,1 %	77,5 %	78,31 %
Кількість партій (блоків), які здолали бар'єр	8	6	5	5	5	6	5
Кількість партій (блоків), які здолали бар'єр повторно	–	3	4	4	4	1	2
Частка голосів, які набрали партії, які посіли 1 і 2 місце	34,1 %	42,6 %	55,5 %	65,1 %	55,5 %	44,0 %	56,21%
Частка голосів, які отримали партії (блоки), що не здолали бар'єр	25,9 %	18,0 %	18,3 %	7,0 %	5,8 %	22,4 %	21,57 %
Частка голосів, які отримали «старі» партії	41,5 %	39,1 %	51,7 %	80,5 %	81,7 %	30,8 %	31,5 %
Індекс волатильності	59	46	61	30	36	61	69

Індекс націоналізації	0,65	0,62	0,66	0,68	0,72	0,76	0,74
Індекс ефективного числа електоральних партій	9,0	6,9	5,2	3,8	4,9	7,5	4,4
Індекс ефективного числа парламентських партій	4,9	4,7	3,4	3,3	4,3	4,8	2,7
Індекс агрегації	3,0	4,0	5,3	7,9	6,0	3,0	10,4
Індекс демократизації Т. Ванханена	46,5	41,8	44,7	44,93	28,8	29,4	19,9
Кількість позапартійних депутатів	–	164	94	69	125	271	303

За результатами нашого дослідження ми побудували таблицю, в якій показано зміну індикаторів / параметрів інституціалізації партійної системи України у контексті нашої методології. До базових індикаторів відносимо: партійність депутатів, партійність уряду, рівномірність регіональної підтримки політичних партій, відсоток голосів, відданих за «старі» партії, усталеність електоральних уподобань виборців.

Наші розрахунки вказують на такі тенденції в розвитку партійної системи України:

- 1) збільшення кількості позапартійних депутатів: 2012 р. – 125; 2014 р. – 271; 2019 р. – 303;
- 2) зменшення кількості голосів, відданих за «старі» партії: 2014 р. – 30,8 %; 2019 р. – 31,5 %;
- 3) зростання індексу волатильності: 2012 р. – 36; 2014 р. – 61; 2019 р. – 69.

Наявність вказаних тенденцій при порівняно невисокому індексі націоналізації партійної системи засвідчує низький рівень її інституціалізації, це по-перше. І, по-друге, констатують, що найкращими показниками інституціалізації партійної системи України були в 2006/2007 рр. (пропорційна виборча система + парламентсько-президентська форма правління).

Висновки до розділу 4

Охарактеризувавши процес інституціалізації партійної системи України, можна зробити такі висновки. По-перше, про складність вивчення вказаного процесу в Україні та про неоднозначність критеріїв його оцінювання. Обумовлено це низкою чинників: зміна акторної структури партійної системи за результатами парламентських виборів (2002, 2012, 2014, 2019), наслідком чого для партійної системи характерним є високий рівень індексу волатильності; б) нестабільність нормативно-правової бази функціонування політичних партій; в) конституційна волатильність (зміна форми правління у 2004, 2010, 2014 рр.); г) гібридний політичний режим, який змінює сутність політичних інститутів, а відтак впливає на особливості їх функціонування та ін.

По-друге, партійні системи менш розвинутих демократій менш інституціалізовані: а) у них спостерігається високий рівень електоральної волатильності; б) програмові та ідеологічні зв'язки між політичними партіями і виборцями є достатньо слабкими; в) персоналізований характер відносин між виборцями і кандидатами.

По-третє, особливості початкового етапу інституціалізації партійної системи України (1991–2004 рр.) характеризувалися несприятливими умовами для розвитку політичних партій і партійної системи: а) президентсько-парламентська форма правління; б) змішана виборча система; в) слабка нормативно-правова база функціонування партій. Визначальний вплив на розвиток партійної системи мали установчі вибори, які окреслили контури майбутньої електоральної конкуренції. Головним суспільним поділом, який визначав структуру партійної системи, став поділ комуністичні / демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду.

По-четверте, суперечливість процесу інституціалізації української партійної системи упродовж 2004–2014 рр. обумовлена тим, що у 2004–2010 рр. відбулися події, які мали позитивний вплив на інституціалізацію партійної системи (Помаранчева революція, кон-

ституційна реформа, введення пропорційної виборчої системи), і, навпаки, з 2010 р. внаслідок перемоги на президентських виборах В. Януковича повернення до президентсько-парламентської форми правління і змішаної виборчої системи відбувається процес деінституціалізації партійної системи. Успіх опозиційних партій на парламентських виборах 2012 р. можна трактувати як інерційність позитиву в інституціалізації партій і партійної системи упродовж 2004–2010 рр.

По-п'яте, розвиток партійної системи, починаючи з 2014 р. характеризувався високим рівнем волатильності та зміною акторного складу партійної системи, що однозначно є ознакою низького рівня її інституціалізації. Крім того, нові політичні партії, які досягли успіхів на виборах, були утворені на передодні цих виборів шляхом ребрендингу або розколу відомих партійних структур, а відтак усі були віртуальними організаціями, які не мали організаційної структури в регіонах. «Мережева» інституціалізація таких партій – це також показник низького рівня інституціалізації партійної систем.

ВИСНОВКИ

1. Дослідницька модель вивчення процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем є багатовимірною і включає: методологію аналізу партійних систем у перехідних суспільствах; концепт впливу гібридних політичних режимів на політичні партії і партійні системи; методологію вивчення інституціалізації політичних партій і партійних систем; емпіричні методи дослідження; розробку індексів інституціалізації партій і партійних систем.

Процес інституціалізації політичних партій можна трактувати як перетворення політичних партій із звичайної асоціації у повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституціоналізацію партійної системи можна визначити як процес, результатом якого є не тільки становлення політичних партій як повноцінного інституту політичної системи, але й у набутті стійкості (інституціональності) відносин і зв'язків між самими партіями. Тобто це процес, у результаті якого моделі міжпартійної конкуренції і взаємодії стають стабільним, передбачуваним явищем.

Характеризуючи процес інституціалізації політичних партій і партійних систем, слід дотримуватися таких методологічних заasad. По-перше, не можна ототожнювати інституціалізацію з близьким, але не ідентичним поняттями консолідації, стабілізації, оскільки інституціалізація набагато ширше поняття, і вона не можлива без визнання та поцінування певного інституту. По-друге, необхідно розрізняти правову й політичну інституціалізацію політичних партій. По-третє, потрібно розрізняти інституціалізацію партій та інституціалізацію партійних систем: перший процес хоча й створює базу, з якої розпочинається другий, але в другому важливу роль відіграє інституціалізація інтеракцій між партіями, отже, ці процеси не тотожні. По-четверте, для успішної інституціалізації важливою є наявність стабільності «інституціональних» законодавчих правил.

По-п'яте, процес інституціалізації не може бути завершеним у часі, оскільки зовнішнє середовище, яке оточує партійну систему, постійно продукує виклики, на які потрібна відповідна реакція.

Для виявлення рівня інституціалізації політичних партій і партійних систем нами використані такі емпіричні показники: індекс ефективного числа політичних партій (Маркку Лааксо і Рейна Таагапери), індекс волатильності (Могенса Педерсена), індекс націоналізації політичних партій і партійних систем (Марка Джонса і Скотта Мейнверінга), індекс територіального покриття (Даніеля Карамані), індекс агрегації та фрагментації.

Характеристика джерельної бази засвідчує недостатність теоретичних узагальнень, комплексного політологічного дослідження ключових питань, пов'язаних із вивченням особливостей інституціалізації політичних партій і партійних систем. Залишається малорозробленою в науковому сенсі низка проблем, у тому числі: 1) формування відповідного методологічного інструментарію для аналізу процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем; 2) визначення рівня інституціалізації політичних партій і партійних систем та чинників, які ці процеси обумовлюють; 3) розробка критеріїв інституціалізації політичних партій і партійних систем; 4) коригування нормативно-правової основи діяльності політичних партій, оскільки це має визначальний вплив на процес їх інституціалізації; 5) опис і апробація емпіричної методики для аналізу вказаних процесів.

2. Історична інституціалізація політичних партій – це процес еволюції політичних партій у історичному контексті від їх виникнення до сучасних моделей функціонування. Історична еволюція політичних партій як політичного інституту залежала від характеристик епохи та конкретного середовища їх розвитку, обмеженого рамками національних держав. Тому політичні партії ми можемо назвати безпосереднім відображенням суспільно-політичного змісту певної історичної епохи.

Основними етапами історичної еволюції політичних партій є такі: 1) партії як аристократичні угруповання; 2) партії як політичні

клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохоплюючі партії; 5) картельні партії; 6) партії постматеріальних цінностей («нової політики»).

У зв'язку зі змінами, які виникають у соціокультурному середовищі в середині ХХ ст., і які, передусім, пов'язані формуванням постіндустріальних суспільств, завершується домінування масових партій у політичному житті. Науковці констатують «кризу» політичних партій, яку в більшості своїй пов'язують не з руйнуванням партій як таких, а зі зміною їх організаційних структур та принципів функціонування у системі зв'язків «суспільство – партія – держава». Так, з'являються нові тенденції розвитку політичних партій: 1) зміна організаційної структури політичних партій, що проявляється в переході від кадрових і масових партій до універсальних, картельних та партій постматеріальних цінностей; 2) зниження ролі членства, партійних програм для діяльності партій; 3) персоналізація політики; 4) зміна взаємовідносин між державою і політичними партіями. Партії немовби «ідуть від громадянського суспільства і утворюють тісний союз з державою»; 5) інформатизація політичного простору та зростання ролі соціальних мереж у функціонуванні партій; 6) безпосередній зв'язок партійних лідерів і громадян через ЗМК, в обхід партійних осередків; 7) віртуалізація партійних структур; 8) зростання впливовості попудізму в політичному житті.

Модель партій постматеріальних цінностей/нової політики – це крок до виникнення нової моделі політичної партії внаслідок бурхливого розвитку інформаційних технологій – мережових або кіберпартій.

Отже, еволюція партій за схемою «кадрові – масові – всеохоплюючі (картельні, «нової політики»)» відображала різні етапи партійного розвитку в країнах Західної Європи: період зародження сучасних партій; епоху масової мобілізації та гострого класового протистояння; перехід до постіндустріального суспільства з характерними для нього зрушеннями у соціальній структурі.

3. Інституціалізація політичних партій і партійних систем – це не тотожні, але взаємопов'язані процеси. Інституціалізація політичних партій створює умови для того, щоб відбулася інституціаліза-

ція партійної системи в основу якої покладена стабільна міжпартійна взаємодія.

До критеріїв інституціалізації політичних партій можна віднести: 1) електоральну участь (характер, частота); 2) низький рівень виборчої волатильності (нестійкість, мінливість партійних уподобань виборців); 3) сприйняття виборів як легітимного способу зміни влади, наявність вільних і конкурентних виборів, в яких політичні партії беруть активну участь; 4) укоріненість партії в суспільстві (вік, соціальне коріння); 5) системність; пристосованість політичної партії до навколишнього середовища, до вимог, що надходять ззовні; 6) відносний рівень автономії (незалежність від інших соціально-політичних груп); 7) рівень організації та внутрішня узгодженість (згуртованість) партій (міцна організаційна структура, внутрішня організація); 8) частота змін в керівництві партії, а отжн – наявність розколів; 9) чисельність партії; рівень партійної ідентифікації громадян; 10) деперсоналізація партії, сприйняття партії як цілого в свідомості людей, а не як лідерської організації; 11) наявність відповідної нормативно-правової бази, яка забезпечує належним чином функціонування політичних партій.

На нашу думку, про політичну партію як політичний інститут можна говорити тоді, коли вона: а) регулярно з визначеною результативністю бере участь у виборах; б) виконує типові, а особливо визначальні для неї функції (електоральну, владну, представницьку та інтеграційну); в) має певний рівень довіри до неї з боку громадян; г) побудувала розгалужену організаційну структуру та укорінена в суспільстві.

До критеріїв інституціалізації партійних систем відносимо: а) ставлення населення до політичних партій (довіра / недовіра і підтримка / відсутність підтримки з боку населення); б) наявність взаємовідносин між політичними партіями, стійкої міжпартійної конкуренції; в) системність; г) сталість учасників політичного процесу (низький рівень волатильності); д) адаптивність партійної системи (зовнішня і внутрішня); ж) наявність розгалуженої організаційної структури на регіональному рівні.

Слід зазначити, що представлені критерії інституціалізації політичних партій і партійної системи тісно взаємопов'язані. При успішній інституціалізації партійна система повинна відповідати всій сукупності виділених критеріїв. Процес інституціалізації партійних систем є досить складним і піддається впливу низки різних взаємопов'язаних чинників, які можуть сприяти цьому процесу, а можуть, навпаки, ускладнювати його.

4. Процес інституціалізації політичних партій і партійних систем відбувається під впливом низки чинників: соціокультурних, інституційних та процедурних. До соціокультурних чинників відносимо: історичні традиції та культуру; соціально-економічні характеристики соціуму; особливості демократичного транзиту; етнічні характеристики; соціально-політичні розмежування; геополітичні фактори та інші. Інституційні чинники можна виокремити такі: нормативно-правова основа функціонування політичних партій; форма правління; виборча система. Процедурні чинники пов'язані з особливостями внутрішньопартійної організації та функціонуванням політичних партій, а також із особливостями взаємовідносин між політичними партіями в рамках партійної системи. Адже процес інституціалізації політичних партій і партійної системи відбувається у соціокультурному та інституційному середовищі, які й обумовлюють його параметри. Реагуючи на виклики зовнішнього середовища, політичні партії організовують і своє внутрішньопартійне життя (процедурні чинники).

Слід зазначити, що для кожної держави набір найбільш дієвих чинників різниться між собою, що обумовлюється, перш за все, історико-культурними особливостями. Різною є й інтенсивність їх дії на тому чи іншому етапі партогенезу. Дія одних неухильно слабне (наприклад, конфлікт комуністи / демократи), дія інших має періодичний характер, а дія третіх – нарощує свій потенціал (наприклад, входження бізнесу в політику).

До основних соціокультурних чинників, які мають вплив на інституціалізацію партій і партійної системи України відносимо такі: а) характер трансформаційного конфлікту; б) гібридний політичний

режим; в) соціально-політичні розмежування; г) існування традицій клієнталізму, регіоналізму та патерналізму. До основних інституційних чинників відносимо: а) форму правління, яка змінювалась тричі (2004, 2010, 2014 рр.); б) виборчу систему; в) нормативно-правову основу функціонування політичних партій.

5. Правова інституціалізація політичних партій – це регламентація їх діяльності за допомогою правових норм, визнання їх конституційних функцій у рамках існуючої політичної системи, регулювання за допомогою права цілого комплексу відносин, пов'язаних зі створенням та діяльністю партій.

У перехідних суспільствах процес правової інституціалізації партій мав такі особливості. По-перше, законодавці молодих демократій мали нормативно-правові зразки регулювання діяльності партій у розвинутих країнах Західної Європи та США. Відповідно і можливість адаптувати їх до політичних реалій власних держав. По-друге, процес правової інституціалізації залежав від особливостей демократичного переходу та політичного режиму у таких суспільствах (демократія/гібридний режим). І, по-третє, на процес правової інституціалізації політичних партій суттєвий вплив мав суб'єктивний фактор, пов'язаний з інтересами політичної еліти. Вплив суб'єктивного фактора пов'язаний зі створенням «штучних» умов для підвищення ролі партій у політичному житті. Слід зазначити, що в Україні такі умови не були створені.

Процес правової інституціалізації політичних партій розпочався в Україні після скасування ст. 6 Конституції СРСР про провідну роль Комуністичної партії. Можна виокремити такі етапи правової інституціалізації політичних партій в Україні: 1 етап: 1991–1996 рр. (28 червня 1996 р. прийняття Конституції України); 2 етап: 1996–2001/2002 рр. (квітень 2001 р. прийняття закону «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 р. відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); 3 етап: 2002–2014/2015 рр. (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура партійної системи, а в 2015 р. приймається закон про державне фінансування партій); 4 етап: починаючи з 2015 р.

Констатовано, що нормативно-правова основа функціонування політичних партій в Україні потребує суттєвого доопрацювання, основними напрямками якого можуть бути: а) участь партій у виборчих процесах; б) невизначеність з «регіональними» партіями; в) забезпечення внутрішньопартійної демократії; г) реформування виборчої системи; д) заборона «персоніфікації» політичних партій; ж) удосконалення процедури контролю за діяльністю політичних партій; з) розширення державного фінансування політичних партій.

6. Побудова моделі індексу інституціалізації політичних партій ускладнюється такими чинниками. По-перше, неоднозначністю трактування терміну «інституціалізація». Розглядаючи інституціалізацію як процес і як результат цього процесу? приходимо до висновку, що у кожній його точці з часовим виміром (t) ми можемо говорити і про визначений ступінь інституціалізації партій. По-друге, конструювання індексів інституціалізації політичних партій і партійних систем пов'язано з максимально узагальнюючими критеріями С. {антінгтона (значущість та стійкість політичного інституту). Узагальнюючий характер критеріїв потребує: а) налаштування емпіричного інструментарію під визначений предмет дослідження; б) врахування особливостей суспільно-політичного розвитку тієї чи іншої країни.

Модель індексу, побудована нами для аналізу рівня інституціалізації вітчизняних політичних партій, складається з таких індикаторів: вік партії; електоральні результати на парламентських, президентських і місцевих виборах; індекс територіального покриття; індекс націоналізації політичної партії; спосіб утворення політичної партії, наявність/відсутність державного фінансування політичних партій, інформаційних можливостей партій, рівень деперсоналізації партій. Усі значення індикаторів переведені нами в числові показники, що і дозволяє зробити розрахунок індексу інституціалізації політичних партій у рамках окремих електоральних циклів. Зробити розрахунок для більшого часового проміжку не дозволяють об'єктивні умови – високий рівень електоральної волатильності та зміна акторної структури партійної системи.

На основі нашої дослідницької моделі ми обрахували індекс інституціоналізації 9 партій за результатами електорального циклу 2019 р. Результати обрахунку є такими: ВО «Батьківщина» – 17,51, ПП «Європейська солідарність» – 16,2, ВО «Свобода» – 14,31, ПП «Слуга народу» – 13,43, ПП «Опозиційна платформа – За життя» – 12,36, ПП «Опозиційний блок» – 12,32, ПП «Громадянська платформа» – 11,84, ПП «Голос» – 9,58, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 9,02.

7. Початковий етап інституціоналізації партійної системи (1991–2004 рр.) характеризувався такими ознаками: а) визначальний вплив на розвиток партійної системи мали установчі вибори, які окреслили контури майбутньої електоральної конкуренції; б) головним суспільним поділом, який визначав структуру партійної конкуренції, став поділ комуністичні / демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду; з 2002 р. актуалізується соціокультурний поділ, який після парламентських виборів стане домінуючим; в) несприятливими умовами для функціонування політичних партій і партійної системи в цілому (президентсько-парламентська республіка, змішана виборча система, гібридний політичний режим).

Суперечливість процесу інституціоналізації партійної системи упродовж 2004–2010 рр. полягала в тому, що протягом 2004–2010 рр. були створені позитивні умови для розбудови політичних партій і партійної системи. Це пов'язано з політичною реформою і введенням пропорційної виборчої системи. Унаслідок цього підвищився статус партій у політичній системі і вони почали виконувати притаманні для них системоутворюючі функції: електоральну, представницьку, владну. У цей період відбувається утворення низки впливових партій і зростає рівень довіри громадян до партійної системи в цілому.

Однак усе кардинально змінилося після президентських виборів 2010 р. із поверненням до президентсько-парламентської республіки (відповідно до Конституції 1996 р.) та змішаної виборчої системи. Відтак із 2010 до 2014 р., на нашу думку, тривав процес деінституціоналізації партійної системи. Успіх опозиційних партій на парламентських виборах 2012 р. можна трактувати як інерційність

позитиву в інституціалізації партій і партійної системи упродовж 2004–2010 рр. Емпіричні показники, розраховані нами для аналізу інституціалізації партійної системи, вказують на низький рівень її інституціалізації: високий рівень волатильності, низький рівень голосування за «старі» партії, низький рівень індексу націоналізації політичних партій і партійної системи в цілому та індексу агрегації.

8. Електоральний цикл 2014–2019 рр. включав дострокові президентські (25 травня 2014 р.) і парламентські (26 жовтня 2014 р.) вибори, вибори до місцевих органів влади 25 жовтня 2015 р. та президентські й парламентські вибори 2019 р.

Позачергові вибори до ВР України (2014 р.) суттєво змінили формат партійної системи, але він і надалі залишився двоблоковим. З одного боку це ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», ВО «Батьківщина», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Об'єднання «Самопоміч», а з іншого – ПП «Опозиційний блок». Акторний склад українського парламенту змінився більш ніж на 80 %. Зі старого складу до ВР пройшло лише ВО «Батьківщина», тому партійна система за результатами виборів мала високий рівень фрагментації (ENPS – 4,8; ENPV – 7,5) та волатильності (61), а голосування за «старі» партії було на рівні 30 %. Уряди упродовж 2014–2019 рр. утворювались виключно на партійній основі (перший і другий уряди А. Яценюка та уряд В. Гройсмана).

Місцеві вибори 2015 р. мали свій особливий вплив на процес інституціалізації партійної системи, оскільки їх яскравим «феноменом» були непарламентські регіональні партії ПП «УКРОП», ПП «Відродження», ПП «Єдиний центр», ПП «За конкретні справи» та інші. Утворення таких партій відбувається під дією низки чинників, головним з яких є конфлікт головного офісу партії і регіональних відділень щодо участі кандидатів у місцевих виборах. Існування таких партій має негативний вплив на процес інституціалізації партійної системи на загальнонаціональному рівні.

Президентські та парламентські вибори 2019 р. також внесли суттєві зміни у конфігурацію та акторний склад партійної системи України. За результатами виборів ПП «Слуга народу» показала аб-

солотний рекорд за всю історію парламентських виборів, набравши 43,16 % голосів виборців (124 мандати) та провівши у мажоритарних округах 130 народних депутатів. Уряд був сформований на основі монобільшості ПП «Слуга народу» на позапартійній основі, що є констатацією «перервності» процесу інституціалізації вітчизняної партійної системи.

Нові політичні партії, які досягли успіхів на парламентських виборах 2019 р., були утворені напередодні шляхом ребрендингу (ПП «Слуга народу», ПП «Голос»), або розколу відомих партійних структур (ПП «Опозиційна платформа – За життя»), а відтак не мали розгалуженої організаційної структури в регіонах. «Мережева» інституціалізація таких партій – це також показник низького рівня інституціалізації партійної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьев А. Сучасна теорія голосування в контексті українських електоральних трансформацій. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – теорія та історія політичної науки*. Харків, 2017. 274 с.
2. Аналіз результатів місцевих виборів 2015: динаміка електоральних симпатій в регіонах. URL: <http://politcom.org.ua/?p=10637> (дата звернення 14.09.2019)
3. Анохин М., Павлютенкова М. Интернет: взаимодействие с электоратом. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2007. № 3. С. 69–78.
4. Ануфриев Л. Партийная система Украины: особенности развития. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. Т. 13. Випуск 5. 2008. С. 569–576.
5. Ашихмина Я. Концептуальное осмысление понятия «электоральный цикл» на материале исследований политических трансформаций в Российской Федерации в 2013–2014 гг. *ПОЛИТЕКС*. Том 1. № 4. С. 68–81.
6. Бадаева А. Ультраправые в Западной Европе: на пределе возможностей. *Международная экономика и международные отношения*. 2018. № 2. С. 37–46.
7. Балашова О. Дослідження партійної системи через призму кількісної методології. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 5–13.
8. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 3(53). С. 31–45.
9. Бекешкіна І. Ці вибори не об'єднали Україну. URL: <https://prm.ua/tsi-vibori-ne-ob-yednali-ukrayinu-bekeshkina/> (дата звернення 14.09.2019)
10. Богашева Н., Ключковський Ю. Проблеми інституціалізації політичних партій в Україні. *Вибори та демократія*. 2008. № 2 (16).
11. Богашева Н. Відносини держави і політичних партій в Україні: конституційно-правові аспекти. Київ: Логос, 2012. 446 с.

12. Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. К.: ППІЦЕНД, 2002. 306 с.
13. Боднараш Г. Електоральна вразливість урядових партій України та Румунії: порівняльний аналіз. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. Випуск 32-32. С.117–122.
14. Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір. *Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*. Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 22–28.
15. Вайнштейн Г. Трансформація західноєвропейського політичного ландшафту і інституціоналізація антисистемної політики. *Мирова економіка і міжнародні відносини*. 2018. Том 62 (№ 5). С. 17–28.
16. Вайнштейн Г. Евроскептицизм: новий фактор європейської політиці. *Мирова економіка і міжнародні відносини*. 2015. № 8. С. 40–48.
17. Вайнштейн Г. Європейський популізм в кінці 2010-х. *Мирова економіка і міжнародні відносини*. 2018. № 3. С. 29–38.
18. *Вибори в Україні 1994 р.* К.: Парламентське видавництво, 1995. 267 с.
19. *Вибори до Верховної Ради України 2002 року*. Інформаційно-аналітичне видання. К., 2002. 676 с.
20. *Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. Книга 1* / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. К.: Атіка, 2006. 624 с.
21. *Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. Книга 2* / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. К.: Атіка, 2006. 328 с.
22. *Вибори Президента України 1994*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_1994 (дата звернення 14.09.2019)
23. *Вибори Президента України 1999*. Інформаційно-аналітичне видання / ЦВК; Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. К., 2000. 400 с.

24. Вишняк О. Зміна основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998 до виборів 2014 р. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 2. С. 167–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2017_2_13 (дата звернення 14.09.2019)
25. Вишняк О. Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності: соціологічний моніторинг: у 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. С. 160–178.*
26. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. С. 644–705.
27. Волгов М. Багаторівневі політичні партії та тренд децентралізації: теоретичний аспект у сучасному англomовному науковому дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 6 (68). С. 198–207.
28. Гайворонский Ю. Консолидация партийных систем в контексте трансформации электорального пространства и политических режимов. На примере стран Балканского региона. *Полития*. 2014.-№2. С.141–154.
29. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В.О.Котигоренко (керівник). К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.
30. Ганжа А. Неопатримоніальний політичний режим в Україні 2010–2015: аналіз функціонування політичної системи. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2015. Випуск 28. С. 56–62.
31. Ганжа А.М. Політичні партії України як формалізовані патронажно-клієнтарні мережі. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. Випуск 30. 2016. С. 62–65.
32. Гнатенко П. Місцеві вибори до обласних та міських рад: порівняльний аналіз. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2018. Випуск 34. С. 58–67.

33. Грибовский В. Правый популизм: особенности политического феномена. *Научно-аналитический вестник ИЕ РАН*. 2019. № 1. С. 61–64.
34. Гантер Р., Даймонд Л. Виды политических партий: Новая типология. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 54 – 61.
35. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. *Общественные науки и современность*. 1996. № 6. С. 46–64.
36. Гельман В. Расцвет и упадок электорального авторитаризма в России. *Полития*. 2012. №4. С. 64–88.
37. Гилев. А. Динамика трансформаций на постсоветском пространстве в сравнительной перспективе: устойчивость и предпосылки многообразия политических режимов. *Диссертация на соискание учёной степени кандидата политических наук (специальность 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии)*. СПб., 2010. 256 с.
38. Голосов Г. Фрагментация партийных систем: новый метод измерения и его применение к результатам выборов российских региональных законодательных собраний (2003–2008). *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008*. М.: РОССПЭН, 2009. С. 9–27.
39. Голосов Г. Российская партийная система и региональная политика 1993–2003. СПб.: Изд-во Европ. ун.-та в Санкт-Петербурге, 2006. 300 с.
40. Голосов Г., Григорьев В. Национализация партийной системы: российская специфика. *Политическая наука*. 2015. №1. С.128–156.
41. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз. К.: НАДУ, 2009. 392 с.
42. Даховник Л. Европейские политические партии в современной системе власти и управления. *Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн*. 2017. № 12(42). URL:

- <http://7universum.com/ru/social/archive/item/5399> (дата звернення 14.09.2019)
43. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980–2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна. К.: ІНІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.
 44. Деттербек К. Картельные партии в Западной Европе. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 45–54.
 45. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория. Современная сравнительная политология. Хрестоматия. М.: Московский общественный научный фонд, 1997. С. 84–143.
 46. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. К.: ТОВ «Агентство Україна», 2016. 44 с.
 47. Дюверже М. Политические партии. М., 2002. 560 с.
 48. Дюгурова А. Институционализация партийной системы в Российской Федерации. Диссертация на соискание учёной степени кандидата политических наук (специальность 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии). Казань, 2011. 161 с.
 49. Дюгурова А. Институционализация партийных систем: введение в проблему. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizatsiya-partiynyh-sistem-vvedenie-v-problemu/viewer> (16.12.2019)
 50. Дюгурова А. Индикаторы институционализации политических партий в России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/indikatory-institutsionalizatsii-politicheskikh-partiy-v-rossii/viewer> (16.12.2019)
 51. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: Монографія. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
 52. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики

- (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
53. Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи. *Парламент. Інформаційно-аналітичне видання «Лабораторії законодавчих ініціатив»*. 2007. № 1. С. 2–45.
 54. Электоральные процессы в Европейском Союзе (середина второго десятилетия XXI века). Москва: Институт Европы, 2016. 116 с.
 55. Завдання партії виконано. Навіщо маргінальні партії брали участь у виборах. *Тиждень*. 2012. 9-15 листопада. С. 18–19.
 56. Заславский С.Е. Политические партии России: Проблемы правовой институционализации. М.: Институт права и публичной политики, 2003. 300 с.
 57. Зазнаев О. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» в современной науке. Проблемы политической науки. Казань: Центр инновац. технологий, 2005. 235 с.
 58. Завадская М. Проблема измерения политической институционализации: современное состояние исследований. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-izmereniya-politicheskoy-institutsionalizatsii-sovremennoe-sostoyanie-issledovaniy/viewer> (16.12.2019)
 59. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (17 листопада 2011 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення 14.09.2019)
 60. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (1997). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 14.09.2019)
 61. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-15> (дата звернення 14.09.2019)
 62. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» (21 лютого 2014 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2> (дата звернення 14.09.2019)
 63. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» (8 грудня 2004 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15> (дата звернення 14.09.2019)

64. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режімів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (9 квітня 2015 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення 14.09.2019)
65. Закон України «Про об'єднання громадян». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12> (дата звернення 14.09.2019)
66. Закон України «Про політичні партії в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення 14.09.2019)
67. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 року № 1667-IV (в редакції Закону від 19.01.2006 р.) // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 30-31.
68. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-19> (дата звернення 14.09.2019)
69. Зеленько Г. Стівідношення процесів правової та політичної інституціалізації політичних партій: українська практика. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р.* К.: ІПіЕНД, 2012. С. 205–221.
70. Зеленько Г. Чи інституціалізувалися політичні партії в Україні *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 3 (53). С.57– 72.
71. Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для України. *Studia Politologia Ucraino Polona*. Випуск 8. Житомир – Київ – Краків, 2018. С. 108–118.
72. Зеленько Г. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред.

- О.М.Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7–49.
73. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/> (дата звернення 10.09.2019)
74. Игнаци П. Партии и демократия в постиндустриальную эру. *Политическая наука: Политические партии, демократия и качество государственного управления в современном обществе*. М.: ИНИОН РАН, 2010. № 4. С. 49–77.
75. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис. Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6–32.
76. Истон Д. Категории системного анализа политики. Антология политической мысли. Т.2. М., 1997. С. 630–642.
77. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. К.: ІПі-ЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
78. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012 . № 3 (59). С. 4–87.
79. Касьянов Г. Політичний досвід самостійної України. Державотворчий процес в Україні (1991–2006). К.: Наукова думка, 2007. С. 160–237.
80. Кармазіна М. Політичні партії України у процесі виборів Президента України у 2019 р.: кількісно-якісний аналіз участі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019 . № 1. С.4–32.
81. Кац Р., Мэйр Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 27–45.
82. КВУ: у «Служі Народу» офіційно не працює жодної особи. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-usluzi-narodu-ofitsiino-ne-pratsiuie-zhodnoi-osoby> (дата звернення 10.09.2019)
83. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання (Державна служба статистики України).

- URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2017/ks_opfg/ks_opfg_1217.htm (дата звернення 10.09.2019)
84. КВУ назвав ТОП-10 партій із найбільшими фракціями в облрадах. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-nazvav-top-10-partii-iz-naibilshymy-fraktsiikh-v-oblrakh> (дата звернення 10.09.2019)
85. Кислицына И., Кислицын С. Сайты политических партий – каковы перспективы? Анализ партийных интернет коммуникаций в период избирательных кампаний 2007–2012 гг. *Политическая наука*. 2013. № 1. С. 209–231.
86. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), Європейська комісія за демократію через право, CDL-AD (2002) 023 rev. URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev-ukr.pdf). (дата звернення 10.09.2019)
87. Козлов С. Украинский неопатримониальный режим: от «Оранжевой революции» к «Евромайдану». *Политекс*. 2014. С. 31–41.
88. Колодій А. Позачергові президентські і парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки. URL: <http://political-studies.com/?p=1263> (дата звернення 10.09.2019)
89. Колодій А. Народ і партії у виборах 2014 року. URL: http://www.jimagazine.lviv.ua/anons2014/Kolodij_Narod_i_partii_u_vyborah.htm (дата звернення 10.09.2019)
90. Колодій А. Багатопартійність і демократизація: висхідні та низхідні тренди в роки незалежності. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. К.: ІПіЕНД, 2012. С. 133–149.
91. Конончук С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. К.: ТОВ «Агентство Україна», 2016. 44 с.
92. Консолідований висновок на законопроект № 1029 в частині внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні». URL: <http://www.pravo.org.ua/ua/news/20873877-konsolidovaniy-visnovok-na-zakonoproekt-1029-v-chastini>

- vnesennya-zmin-do-zakonu-ukrayini-pro-politichni-partiyi-v-ukrayini (дата звернення 10.09.2019)
93. Конституція України. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 10.09.2019)
 94. Кривошея В. Сучасні політичні партії в Україні та їх класифікація за участю у виборах. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. № 4. С.125–156.
 95. Краснова М. Феномен «партія влади» у пострадянських порядках. Українська специфіка. *Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2014. № 1111. С. 66–71.
 96. Кынев А., Любарев А. Партии и выборы в современной России: Эволюция и деволуция. М.: Фонд «Либеральная миссия», 2011. 792 с.
 97. Коргонюк Ю. Как проигрывают доминирующие партии, или чему учит мексиканский опыт. *Полития*. 2010. № 2. С. 167–179.
 98. Лебедюк В. Конфігурація партійної системи України: низхідні та висхідні тенденції. *Сучасна українська політика: зб. наук. пр.* К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. Вип. 28. С. 157–169.
 99. Лебедюк В. Типологія партійних систем: минуле і сьогодення. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 60–70.
 100. Лебедюк В., Гоменюк А. Протопартії, квазіпартії чи політичні партії в Україні. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6263/1/1.pdf> (дата звернення 10.09.2019)
 101. Лешанич М. Інституційні характеристики політичних партій у транзитних суспільствах. *Європа і політика: Матеріали науково-практичної конференції «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин»* (м. Ужгород, 3 травня 2018). – Ужгород, 2018. – С.144–151.
 102. Лешанич М. Особливості інституціалізації партійних систем у перехідних суспільствах: начерк методології. *VII Все-*

- українські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Збірник наукових праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С.70–75.
103. Лешанич М. Особливості формування виборчої системи України (1991–2014 рр.). *Регіональні студії*. 2018. № 12. С.18–25.
 104. Лешанич М. Інституціоналізація партійних систем: сутнісні характеристики та критерії оцінювання. *Соціально-політичні студії. Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету*. 2019. № 9. С. 126–128.
 105. Лешанич М. Емпіричний вимір процесу інституціоналізації партійних систем у перехідних суспільствах. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16–17 квітня 2018 року)*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 200–204.
 106. Лешанич М. Інституціоналізація політичних партій і партійних систем: категоріальний апарат та методологія дослідження. *Регіональні студії*. 2019. № 16. С. 50–58.
 107. Лешанич М. Характеристика чинників впливу на процес націоналізації партійної системи України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції, присвячені 80-річчю проголошення Карпато-української держави (м. Ужгород, 14 березня 2019 року)*. Ужгород, 2019. С. 247–250.
 108. Лешанич М. Модель сучасної політичної партії в умовах демократичного транзиту. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2017 року)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 57–61.
 109. Лешанич М. Особливості інституціоналізації партійної системи України в умовах гібридного політичного режиму. *Гілея: науковий вісник*. К.: Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 147 (№ 8). Ч. 3. Політичні науки. С. 48–53.

110. Лешанич М., Остапець Ю. Сучасний стан та регіональна конфігурація партійної системи України. *Політікус*. Випуск 2. 2019. С. 39–45.
111. Лешанич М., Остапець Ю. Націоналізація чи регіоналізація: розрахунок індексу націоналізації для аналізу гомогенності голосування українських виборців за результатами парламентських виборів 1998–2014 рр. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці 14 травня 2019 року)*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 26–32.
112. Литвин В. Інституційно-процесуальні та політико-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2018. 815 с.
113. Литвин В., Осадчук І. Теоретико-методологічні параметри і підходи до типологізації партійних систем та емпірично-порівняльні результати їх верифікації на прикладі партійної системи України (1990–2016). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 8 жовтня 2016 року / За заг. ред. А.Романюка*. Львів: Простір-М, 2017. С. 149–193.
114. Липсет С., Роккан С. Структури размеживаний, партійные системи и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. *Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем*. 2004. № 4. С. 204–235.
115. Липсет С. Неизбывность политических партий. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. 2006. № 1. С. 14–27.
116. Лосенков О. Политические интернет-технологии в деятельности политических партий современной России. *Диссерта-*

- ция на соискание учёной степени кандидата политических наук (специальность 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии). Черкесск, 2006. 22 с.
117. Лук'янов Д. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання). Харків: Право, 2007. 320 с.
118. Любарев А. Избирательные системы: российский и мировой опыт. М.: РОО «Либеральная миссия», 2016. 632 с.
119. Макаренко Б., Локшин И. Современные партийные системы: сценарии эволюции и тенденции развития. *Полис. Политические исследования*. 2015. № 3. С. 85–109.
120. Макаров Г., Каплан Ю. Місцеві вибори 2015 р.: проблеми організації, підсумки, тенденції. К.: НІСД, 2015. 28 с.
121. Макаренко Б. Постсоветская партия власти: «Единая Россия» в сравнительном контексте. *Полис. Политические исследования*. 2011. № 1. С. 442–65.
122. Максимець Б. Інституціалізація радикальних правих політичних партій в сучасній Україні. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2017 р.)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 264–266.
123. Манайло-Приходько Р. Вплив «установчих» виборів на еволюцію партійної системи України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: «Вид-во «Гілея», 2018. Випуск 135. С. 362–367.
124. Манайло-Приходько Р. Феномен «регіональних» політичних партій в Україні. *Політікус*. 2016. № 2. С. 93–98.
125. Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2018. 292 с.
126. Мартянов Д. Сравнительный анализ репрезентации новых российских партий в сети интернет. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2013. № 161. С. 117–121.

127. Мартьянов Д. Сравнительный анализ постматериалистических партий (на примере «зелёных» и пиратов). *Вестник Пермского университета. Политология*. 2013. № 2. С. 20–32.
128. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книга – XXI, 2016. 277 с.
129. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння. *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко*. К.: Смолоскип, 2005. С. 834–861.
130. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. К.: ІПіЕНД, 2012. С. 46–64.
131. Мелешевич А. Партії влади та партійні системи в пострадянських країнах. *Вибори та демократія*. 2006. № 1. С.1–10.
132. Мелешевич А. Перспективи розвитку політичних партій в Україні. *Дзеркало тижня*. 2010. 29 жовтня – 5 листопада.
133. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Политические исследования*. 2002. № 2. С. 18–35.
134. Мироненко В. «Украинский транзит»: попытка анализа и прогноза. *Научно-аналитический вестник Института Европы РАН*. 2019. № 3. С. 58–63.
135. Мироненко В. «Украинский транзит» 2. *Научно-аналитический вестник Института Европы РАН*. 2019. № 4. С. 21–26.
136. Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 352 с.
137. Місцеві вибори 2010. Пульс країни [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf> (дата звернення 10.09.2019)
138. Місцеві вибори 2015 (Обрані депутатами). URL: <http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/wm001.html> (дата звернення 10.09.2019)
139. Молочко П. Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи. *Політологічні та соціологічні сту-*

- дій. Т. XI: збірник наукових праць. Чернівці: Букрек, 2012. С. 274 – 287.
140. Молочко П. Інституціональні особливості функціонування та діяльності політичних партій в Україні. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет. 2016. Т. 33–34. С. 292–301.
 141. Морозюк Ю. Партійна система України: визначення рівня націоналізації. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/partijna-systema-ukrajiny-vuznachennya-rivnya-natsionalizatsiji/> (дата звернення 10.09.2019)
 142. Мудде К. Популистские праворадикальные партии в современной Европе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/populist-skie-pravoradikalnye-partii-v-sovremennoy-evrope/viewer> (дата звернення 10.09.2019)
 143. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической науки «Начала», 1997. 180 с.
 144. Назаров М. Домінуюча партія як інструмент інституціалізації політичного процесу. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2016. Випуск 30. С. 35–61.
 145. Назаров М. Передумови консолідації партійних систем. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Випуск 107. С. 380–383.
 146. Національне агенство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/> (дата звернення 10.09.2019)
 147. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/> (дата звернення 18.09.2019)
 148. О'Доннелл Г. Делегативна демократія. *Глобальне відродження демократії*. Львів: Ахілл, 2004. С. 145–160.
 149. Осадчук І. Партійна система в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління у Грузії (2004–2013). *Політікус*. 2019. Випуск 2. С. 33–38.
 150. Осадчук І. «Партії влади» та правлячі партії в пострадянських країнах. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Osadchuk_Parties-of-power-and-ruling-parties-in-Post-Soviet-countries.pdf (дата звернення 18.09.2019)

151. Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси). Львів, 2016. 550 с. URL: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis_ostapets.pdf (дата звернення 18.09.2019)
152. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.
153. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
154. Остапець Ю., Ільтьо Г. Вплив президентських і парламентських виборів 2019 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи України. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2019. Випуск 26. С. 159–170.
155. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
156. Остапец Ю. Между Сциллой национализации и Харибдой регионализации: особенности развития партийной системы Украины. *Полития*. 2019. № 4. С. 154–175.
157. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL:<http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення 18.09.2019)
158. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 2. К.: ЦВК, 1998. 728 с.
159. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 1. К.: ЦВК, 1998. 618 с.

160. Парламентські вибори в Україні 1994 року. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_1994 (дата звернення 18.09.2019)
161. Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. К.: ІПіЕНД ім. І.Кураса НАН України, 2013. 364 с.
162. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. *Національна безпека і оборона*. 2015. № 6–7. 180 с.
163. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. К.: ІПіЕНД, 2012. 588 с.
164. Партійне покриття регіонів: хто має найбільше представництво? / Режим доступу. ГКД: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c-78cf6bb6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ (дата звернення 18.09.2019)
165. Педерсен М. Электоральная неустойчивость в Западной Европе (1948 – 1977). *Теория партий и партийных систем: Хрестоматия*. М.: Аспект Пресс, 2008. С. 273–281.
166. Перші вибори в об'єднаних громадах (29.10.2017). Аналітичний звіт КВУ. URL: <http://www.cvu.org.ua/uploads/Аналітичний%20звіт.pdf> (дата звернення 18.09.2019)
167. Перші місцеві вибори в об'єднаних громадах 22 грудня 2019 року https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/pvm002pt001f01=635pt00_t001f01=635.html (дата звернення 18.09.2019)
168. Пожидаева О. Партийные стратегии как фактор успеха радикально правых партий в европейском политическом пространстве. Опыт качественного анализа. *Полития*. 2019. № 2. С. 108–124.
169. Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь УЦЕПД). *Національна безпека і оборона*. 2001. № 12. С. 15–61.
170. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т.2. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. К.: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.

171. Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем. М.: ИНИОН РАН, 2004. № 4. 244 с.
172. Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. М.: ИНИОН РАН, 2006. № 1. 284 с.
173. Политическая наука: Политические партии, демократия и качество государственного управления. М.: ИНИОН РАН, 2010. № 4. 232 с.
174. Политическая наука: Партии в соревновательных и несоревновательных политических системах. М.: ИНИОН РАН, 2015. № 1. 273 с.
175. Политическая наука: Выборы и электоральные исследования. М.: ИНИОН РАН, 2019. 279 с.
176. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 8 жовтня 2016 року / За заг. редакцією А.Романюка. Львів: Простір-М, 2017. 382 с.
177. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів: Простір-М, 2018. Випуск 2. 300 с.
178. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 3 листопада 2018 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин, Ігор Осадчук. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2019. Випуск 3. 284 с.
179. Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року / за ред. М.С.Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 400 с.
180. Пляйс Я. Партии и партийные системы в современной России. Власть. 2003. № 12. С. 19–24.

181. Райківський Б. Трансформація вітчизняної партійно-виборчої системи. *Вісник ЦВК*. 2009. № 2-3. С. 16–28.
182. Работягова І. Сутність політичних партій у рамках політичного ринку України. *Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2010. № 912. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3211/2785> (дата звернення 18.09.2019)
183. Растоу Д. Переходи к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–15.
184. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні [Електронний ресурс]. – Український соціум [Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.] ; за ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с. URL: www.niss.gov.ua/book/Krysachenko/7-5-Ukr_Socium.pdf (дата звернення 18.09.2019)
185. Регіональний портрет України. К.: УНЦПД, 2003. 336 с.
186. Результати національних щорічних опитувань (1992–2016). Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2016». URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> (дата звернення 18.09.2019)
187. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 рр. URL :<https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> (дата звернення 18.09.2019)
188. Рибій О. Партійна картелізація: новий рівень взаємовідносин партій, держави та суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2011. № 3 (53). С.45–56.
189. Рибій О. Критерії та інші орієнтири для аналізу рівня інституціоналізації партійної системи та політичних партій в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 3 (59). С.98–108.
190. Розумний М., Павленко І. Партійне законодавство та розвиток політичних партій в Україні. К.: НІСД, 2015. 20 с.
191. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.

192. Романюк А. Формування нового типу політичної партії в контексті трансформації партійних організацій Львівщини протягом періоду незалежності (1991–2016). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 8 жовтня 2016 року* / За заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 21–34.
193. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
194. Романюк А. Перспективи соборності України у світлі президентських виборів 2010 року. *Соборність України у світлі президентської виборчої кампанії 2010 року*: Матеріали круглого столу. Львів: ЦПД, 2010. С. 8–14.
195. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
196. Романюк А., Мельник В. Інститут когабітації та політичні наслідки його реалізації в Україні. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26628/11-Romanyuk.pdf?sequence=1> (дата звернення 12.04 2020)
197. Рёммеле А. Структура размежевания и партийные системы в Восточной и Центральной Европе. *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 30–51.
198. Рудень Д. Лівий рух в політичній системі сучасної України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси). Миколаїв, 2016. 209 с.
199. Рябчук М. Випробування виборами. URL.: <https://zbruc.eu/node/91268> (дата звернення 18.09.2019)
200. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. К.: АртЕк, 2001. 224 с.
201. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 56–63.

202. Сидорчук О. Бій з Голяфом: Реформа партійних фінансів в Україні. URL: <https://dif.org.ua/article/biy-iz-goliafom-reforma-partiynikh-fnansiv-v-ukraini> (дата звернення 18.09.2019)
203. Сидорчук О. Становлення громадян до партій і джерел їхнього фінансування. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1456483459_4026.pdf (дата звернення 18.09.2019)
204. Сироткина Е. Институционализация партийной системы: измерение на основе устойчивости политической поддержки партий. Вестник Пермского университета. Политология. 2014. №4. С. 87–104.
205. Сліпецька Ю. Електоральні партії: ідеологічне позиціонування парламентських партій в Україні. Грані. 2018. Т. 21. С. 5–16.
206. Сліпецька Ю. Електоральна карта сучасної України: електоральні розмежування як основа формування соціополітичного поділу на територіальній основі в Україні. *Освіта регіону*. 2010. № 3. С. 84–92.
207. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.
208. Сморгунов Л. Феномен новых партий и его влияние на электоральное поведение. *Человек. Сообщество. Управление*. 2008. № 1. С.4–16.
209. Сморгунов Л. Сетевые политические партии. *Полис. Политические исследования*. 2014. № 4. С. 21–37.
210. Сморгунов Л., Шерстобитов А. Политические сети: теория и методы анализа. М.: Аспекты Пресс, 2014. 320 с.
211. Соловьев Э. Эволюция партийных систем: новая точка бифуркации? *Контуры глобальных трансформаций*. 2018. Т. 11. № 3. С.185–198.
212. Спасский Е. Трансформация политических партий и их типологическая концептуализация: опыт западной партологии. *Полития*. 2008. № 2. С.103–111.
213. Спільний висновок щодо проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання корупції в Україні (Висновок Венеціанської комісії №815/2015). URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/180226?download=true> (дата звернення 18.09.2019)

214. Стан політичних партій напередодні державного фінансування (Звіт комітету виборців України. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт%20КВУ%3A%20%22Стан%20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування%22> (дата звернення 23.09.2019)
215. Стойко О. Децентралізація як виклик для партійної системи України. *Studia Politologia Ucraino Polona*. Випуск 8. Житомир – Київ – Краків, 2018. С.158–163.
216. Сутула О. Типологічні особливості партійних систем. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2017. Випуск 32. С. 53–57.
217. Сухарина А. Хто, де і як голосував на виборах до Ради. URL.: <https://dif.org.ua/article/bitva-pokolin-khto-de-i-yak-golosuvav-na-viborakh-do-radi> (дата звернення 14.09.2019)
218. Таагепера Р., Шугарт М. Описание избирательных систем. *Политические исследования*. 1997. № 3. С. 114–137.
219. Табачник Д., Верник О. Западные избирательные системы: мифы, геополитика, права человека. Харьков: Фолио, 2009. 271 с.
220. Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов. М.: АспектПресс, 2008. 367 с.
221. Теория партий и партийных систем: Хрестоматия. М.: Аспект Пресс, 2008. 400 с.
222. Тищенко Ю. Забезпечення ефективної участі національних меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2012. 49 с.
223. Топ 20. Рейтинг активності та ефективності політичних партій України. К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2019. 42 с.
224. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю.Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
225. Туровский Р. Национализация и регионализация партийных систем: подходы к исследованию. *Полития*. 2016. №1. С.162–180.

226. У 2019 р. в Україні з'явилося три нові партії – КВУ. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:u-2019-r-v-ukraini-ziavylosia-try-novi-partii-kvu> (дата звернення 23.09.2019)
227. Україна напередодні року виборів: запити суспільства, позиції політичних акторів, контури нової влади (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2018. № 3–4. С. 1–93.
228. Україна після виборів: суспільні очікування, політичні пріоритети, перспективи розвитку. Київ: Центр Разумкова, 2019. 138 с.
229. Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / Заг. ред. Когута І.О.; Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ-Львів, 2007. 336 с.
230. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М.Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 588 с.
231. Український незалежний центр політичних досліджень. Офіційний сайт. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/> (дата звернення 23.09.2019)
232. Український центр політичних та економічних досліджень ім. О.Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/> (дата звернення 23.09.2019)
233. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Политические исследования*. 1992. № 5–6. С. 156–163.
234. Фісун О. Українська неопатримоніальна демократія: формування, специфіка та тенденції розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2011. С. 45–51.
235. Фисун А. А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация. *Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Вып. 2. Харьков: Константа, 2004. С. 130–140.

236. Фесенко В. Дневник парламентских выборов – 2019: финал. URL.:<https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/> (дата звернення 23.09.2019)
237. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
238. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL.: <https://dif.org.ua/>
239. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 480 с.
240. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004.
241. Холодковский К. Перестройка западноевропейской партийной системы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 7. С.16–24.
242. Хейл Г. Факторы клиентелизма: Политическая экономия, политизированная этничность и посткоммунистический транзит. *Патро-клиентские отношения в истории и современности*. М.: РОССПЭН, 2016. С. 334–365.
243. Чабанна М. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки демократії. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3287/Chabanna_Dovira_do_politychnykh_institutiv.pdf?sequence=1 (дата звернення 23.09.2019)
244. Чахар Р. Учредительные выборы и их значение для процесса трансформации политических систем государств Центральной Европы. *Политическая концептология*. 2015. № 1. С.231–236.
245. Чебаненко О. Місцеві вибори – 2010: загальнонаціональні тенденції. *Місцеві вибори – 2010. Пульс країни*. К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. С. 7–22.
246. Ченцова Э. Почему выборы безнадежно устарели: Давид Ван Рейбрук о «синдроме демократической усталости». URL: <https://discours.io/articles/theory/pochemu-vybory-beznadezhno-ustareli-david-van-reybruk-o-sindrome-demokraticeskoy-ustalosti> (дата звернення 23.09.2019)

247. Шабров О.Ф. Партогенез и партийные системы: параметры, классификация, российская реальность. Социология власти. 2006. №1. С. 15–37.
248. Шаповаленко М. Політико-інституційні коливання гібридних режимів. *Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2018. Випуск 34. С. 36–40.
249. Шашкова Я. Трансформации российской партийной системы в контексте глобальных тенденций партогенеза. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2019. № 47. С.189–197.
250. Швейцер В. Партии и движения политической альтернативы современной Европы. Научно-аналитический вестник ИЕ РАН. 2018. № 3. С.43–47.
251. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
252. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
253. Шведа Ю. Партійна системи незалежної України: етапи трансформації. *Освіта Регіону: Політологія. Психологія. Комунікації*. 2009. № 3. С. 50–55.
254. Шведа Ю. Успіхи та проблеми формування української теорії політичних партій. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. К.: ІПіЕНД, 2012. С. 107–133.
255. Шипунов Г. Принципи концептуалізації ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – історія та теорія політичної науки*. Львів, 2018. 532 с.
256. Шипунов Г. Партії «нової політики» як феномен постіндустріального суспільства: ідейно-інституційні особливості. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ*. 2016. Випуск 14. С. 211–218.
257. Шипунов Г. Політичні партії «нової політики»: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. *Вісник Львів-*

- ського університету. Серія Філософсько-політологічні студії. 2018. Випуск 17. С. 248–255.
258. Шелемба М. Характеристика факторів впливу на націоналізацію партійної системи України. *Гілея*. 2019. № 1. С. 63–72.
259. Шелемба М. Особливості націоналізації партійної системи України: теоретичний та емпіричний виміри. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2019. 305 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/dis_shelemba.pdf (дата звернення 23.09.2019)
260. Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2015. 252 с.
261. Шмачкова Т.В. Мир политических партий. Полис. Политические исследования. 1992. № 1-2. С. 226–233.
262. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис. Политические исследования*. 1996. № 5. С. 18–29.
263. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины). *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С. 47–62.
264. Электоральные процессы в Европейском Союзе (середина второго десятилетия XXI века). Москва: Институт Европы, 2016. 116 с.
265. Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8> (дата звернення 23.09.2019)
266. Яновська О. Громадянські протестні практики в Україні: від Помаранчевої революції до Революції Гідності. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2018. Випуск 33. С.44–49.

267. Яшлавский Э. Антииммигрантские партии Европы: фальстарт или новое дыхание. *Контуры глобальных трансформаций*. 2018. Т. 11. № 3. С.230–245.
268. Basedau M., Stroh A. Measuring party institutionalization in developing countries: A new research instrument applied to 28 African political parties. *GIGA research programme: Legitimacy and efficiency of political systems*. Hamburg, 2008. N. 68. P. 5–28.
269. Beyme K. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State? *Government and Opposition*. 1996. Vol. 31., N. 2. P.135 – 159.
270. Beyme K. Right-Wing Extremism in Post-War Europe. *West European Politics*. 1988. vol. 11. N. 2. P.1–18.
271. Ben-Dor G. Institutionalization and political development: A conceptual and theoretical analysis. *Comparative studies in society and history*. Cambridge, 1975. Vol. 17. N 3. P. 315–316.
272. Bertoa F.C. Sources of Party System Institutionalization in New Democracies: Lessons from East Central Europe. *EUI Working Paper Series SPS 2011/01*. 40 p.
273. Bielasiak J. On the Institutionalization of Party Regimes in Emerging Democracies. Working Paper. № 351, Glasgow: University of Strathclyde, 2001. 48 p.
274. Epstein L. *Political Parties in Western Democracies*. New York: Praeger, 1967. 387 p.
275. Etermann M. The Austrian Election Showed Populists Get Another Path to Power. *New Statesman*, 25.10.2017
276. Inglehart R. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977. 482 p.
277. Goodin R. Institutions and the irdesing. *The Theory of Institutional Desing*. Cambridge. 1966. P. 75–102.
278. Caramani D. *The Nationalization of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 369 p.
279. Herbut R. *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. 224 s.

280. Katz R.S. and Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party'. *Party Politics*. 1995. Vol. I. N1. P.5 -28.
281. Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. PALGRAVE MACMILLAN, 2004. 282 p.
282. Kitschelt H. European Party Systems: Continuity and Change [Text]/ M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright. Developments in West European Politics. London: MacMillan Press., 1997. 363 p.
283. Kirchheimer O. The Transformation of the Western European Party Systems. *Political Parties and Political Development*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1966. P. 177–200.
284. Koole R. The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands. *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 1994. P. 278–303.
285. Janda K.. Political Parties: A Cross-National Survey. New York: The Free Press, 1980. 178 p.
286. Laakso M., Taagepera R. The “Effective” Number of Parties. *Comparative Political Studies. A quarterly journal*. 1979. Vol.12. P.3–27.
287. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990. New York. Oxford: Oxford University Press, 1994. 209 p.
288. Lijphart A. Patterns of democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. New Haven & London: Yale University Press, 1999. 352 p.
289. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference? The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994. P.3-87.
290. La Palombara J., Weiner M. The Origin and Development of Parties. *Political Parties and Political Development*. Princeton, 1996. P. 3–24.
291. Levitsky S. Institutionalization and Peronism: The Concept, the Case and the Case for Unpacking the Concept. *Party Politics*. Vol. 4. № 1. 1998. P. 77–92.

292. Mainwaring S., Shugart M.S. Conclusion: Presidentialism and the Party system. *Presidentialism and democracy in Latin America*. Cambridge, 1997. P. 394–439.
293. Mainwaring S. Rethinking party systems in the third wave of democratization the case of Brazil. Stanford, CA: Stanford University Press, 1999. 390 p.
294. Mainwaring S., R. Scully *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. 578 p.
295. Mainwaring S., Torcal M. Party system institutionalization and party system theory after the third wave of democratization. *Handbook of Party Politics*, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage, 2006. P. 204–227.
296. Mair P. *The Freezing Hypothesis: an Evaluation. Party Systems and Voter Alignments Revisited*, London: Routledge, 2001. P. 27–44.
297. Margetts H. *Cyber Parties*. *Handbook of Party Politics* (ed. by R. Katz & W. Crotty). Newbury Park, London, New Delhi: Sage, 2006. 536 p.
298. Meyer J.W., Rowan B. Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*. Vol. 83. 1977. P. 340–363.
299. Meleshevich A. *Party Systems in Post-Soviet Countries: a Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
300. Merkel W. *Systemtransformation*. Opladen, 1999.
301. Moreno A. *Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy*. Westview Press, 1999. 205 p.
302. Mudde C. *Populist Radical Right Parties in Europe Today*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015. 404 p.
303. Panebianco A. *Political Parties: Organization and Power* / A. Panebianco. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 318 p.
304. Peters B.G. *Institutional Theory: Problems and Prospects*. Vienna: Institute for Advanced Studies, 2000. 18 p.
305. Przeworski A. Institutions matter? *Government and Opposition*. 2004. № 39(4). P. 527–540.

306. Przeworski A. Institutionalization of Voting Patterns, or is Mobilization the Source of Decay? *American Political Science Review*. Vol. 69. № 1. 1975. P. 49–67.
307. Randall V., Svasand L. Party institutionalization in new democracies. *Party Politics*. 2002. Vol. 8. № 1. P. 12–24.
308. Rose R., Mackie T. M. Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations. *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations* / Ed. by K. Lawson and P. H. Merkl. Princeton: Princeton University Press, 1988.
309. Rose R., Mishler W. A supply-demand model of party-system institutionalization: The Russian case. *Party Politics*. 2010. N 6. P. 801–821.
310. Wolinetz S. The transformation of Western European Party systems. *The West European Party Systems*. Oxford University Press, 1990. P. 218–232.
311. Sartori G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.
312. Siaroff A. *Comparative European Party Systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*. New York and London: Taylor and Francis, 2000. 484 p.
313. Selznick Ph. Institutionalism «old» and «new». *Administrative Science Journal*. 1996. № 41 (2). P. 270–278.
314. Selznick Ph. Foundations of the Theory of Organization / Ph. Selznick. *American Sociological Review*. 1948. № 13 (1). P. 25–35.
315. Sobolewski M. *Partis i systemy partyjne swiata kapitalistycznego*. Warszawa, 1997. 484 s.
316. Strom K. Parties at the Core of Government. *Parties without Partisans Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 180–207.

Наукове видання

Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ
ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
І ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ**

МОНОГРАФІЯ

Дизайн обкладинки - Маргарита Лавренюк
Комп'ютерна верстка - Мирослава Токар

Підписано до друку 1 червня 2021 р.
Формат 64х90/16. Папір офсет. Друк цифр.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 16.
Тираж 300 прим. Замов. № 1155.

Видано та віддруковано в ТОВ "Поліграфцентр "Ліра":
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25
www.lira-print.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ЗТ №24 від 7 листопада 2005 року.

Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М.

П 14 Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту: монографія / М. Палінчак, Ю. Остапець, М. Лешанич. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2021. – 240 с.

ISBN 978-617-596-328-9

У монографії проаналізовано особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. Розроблено методологічний інструментарій для дослідження процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України.

Розроблено індекс інституціалізації політичних партій, і на його основі розрахований рівень інституціалізації українських політичних партій. Запропоновано періодизацію процесу правової інституціалізації українських політичних партій. На основі аналізу процесу інституціалізації партійної системи України упродовж 1991–2019 рр. встановлено головні чинники, які його обумовлювали на різних етапах розвитку.

Охарактеризовано конфігурацію партійної системи України та тенденції її розвитку на сучасному етапі.

УДК УДК 329.1/.6:321.72](477)“1991/2019”